

ISSN 2411-2143

Серія: Історія. 2024. Вип. 50.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

ISSN 2411-2143 (print)

ISSN 2709-2453 (online)

Ідентифікатор медіа: R30-01581

*Рішення Національної ради України з питань
телебачення та радіомовлення №1073
від 16 жовтня 2023 р. (протокол №23)*

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК 50

ВІННИЦЯ
2024

УДК 93/94(06)

Н 35

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 50. Збірник наукових праць / За заг. ред. О. А. Мельничука. – Вінниця: ВДПУ, 2024. – 160 с.

DOI: 10.31652/2411-2143-2024-50

Збірник включений до переліку наукових фахових видань (кат.Б), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Нак МОН України №409 від 17.03.2020 р.)

Видання індексується в Index Copernicus, Google Scholar, DOAJ, ERIH PLUS, ASCI.

Рекомендовано до друку Вченою радою ВДПУ імені Михайла Коцюбинського

(протокол №5 від 18.12.2024 р.)

Редакційна колегія:

Головний редактор: Олег Мельничук, доктор історичних наук, професор, декан факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **заступник головного редактора:** Юрій Зінько, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **відповідальний секретар:** Анатолій Войнаровський, кандидат історичних наук, доцент кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна).

Члени редколегії: Тетяна Боряк, доктор історичних наук, доцент, науковий співробітник історичного факультету Вільнюського університету (Литва); Сергій Гальчак, доктор історичних наук, професор кафедри журналістики, реклами та зв'язків із громадськістю Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Віктор Даниленко, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України (Україна); Ганна-Магдалена Зовчак, доктор гуманітарних наук, професор, завідувач кафедри теорії та досліджень сучасних культурних практик Варшавського університету (Польща); Тетяна Каросва, доктор історичних наук, професор кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Йоланта Кольбушевська, доктор габілітований (історія), професор кафедри історії історіографії та допоміжних історичних дисциплін Інституту історії Лодзького університету (Польща); Ольга Коляструк, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Валерій Кононенко, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри публічного управління та менеджменту Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Сергій Корновенко, доктор історичних наук, професор, директор Науково-дослідного інституту селянства та вивчення аграрної історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (Україна); Марина Кругляк, кандидат історичних наук, доцент ВСП "Житомирський торговельно-економічний фаховий коледж Державного торговельно-економічного університету" (Україна); Наталі Муан, доктор історичних наук, член Національного центру наукових досліджень (CNRS), старша наукова співробітниця Центру досліджень Росії, Кавказу та Центральної Європи (CERCEC) (Франція); Іван Романюк, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Ірина Скубій, кандидат історичних наук, доцент, дослідник Школи історичних і філософських студій Університету Мельбурна (Австралія); Владилена Сокирська, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка; Галина Стародубець, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна); Вікторія Тельвак, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Україна); Олександр Фрідман, доктор філософії в галузі історії, доцент кафедри історії та культури Східної Європи Дюссельдорфського університету імені Генріха Гейне (Німеччина); Юлія Хитровська, доктор історичних наук, професор кафедри історії Національного технічного університету України «КПІ імені Ігоря Сікорського» (Україна); Ярослав Цецик, кандидат історичних наук, доцент кафедри державного управління, документознавства та інформаційної діяльності Національного університету водного господарства та природокористування (Україна).

Адреса редакційної колегії: 21100, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32, корп. 3, кім. 323.

тел. (0432) 61-67-21; email: naukzapvdpu@gmail.com; <https://vspu.net/nzhist>

© Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 2024

© Автори статей, 2024

ISSN 2411-2143

Серія: Історія. 2024. Вип. 50.

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
VINNYTSIA MYKHAILO KOTSYUBYNSKYI STATE PEDAGOGICAL
UNIVERSITY

ISSN 2411-2143 (print)
ISSN 2709-2453 (online)

Media identifier: R30-01581

*Decision of the National Council on Television
and Radio Broadcasting of Ukraine No. 1073
from October 16, 2023 (protocol No. 23)*

SCIENTIFIC PAPERS

SERIES:

HISTORY

ISSUE 50

VINNYTSIA
2024

УДК 93/94(06)

Н 35

**Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University.
Series: History. Issue. 50. Collection of scientific researches / By the general editorship
of O. Melnychuk. – Vinnytsia: VSPU, 2024. – 160 c.
DOI: 10.31652/2411-2143-2024-50**

By the resolution of the Ministry of Education and Science of Ukraine the collection is included in the List of scientific professional publications (category B), in which the results of dissertations on historical sciences can be published.

(Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No.409 of March 17, 2020)

The collection is indexed in international databases: Index Copernicus, Google Scholar, DOAJ, ERIH PLUS, ASCI.

Recommended for publication by the Academic Council of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Protocol No.5 dated December 18, 2024).

Editorial Board

Chief editor: Oleh Melnychuk, Dr.(History), Professor, Dean of the Faculty of History and International Relations of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Deputy editor: Yurii Zinko**, PhD (History), Professor, Head of the Department of World History and International Relations of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Responsible secretary: Anatoliy Voynarovskiy**, PhD (History), Associate Professor of the Department of Culture, Methods of Teaching History and Special Historical Disciplines of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine).

Members of the editorial board: Tetiana Boriak, Dr. (History), Associate Professor, Researcher History Faculty, Vilnius University (Lithuania); **Sergii Galchak**, Dr.(History), Professor of the Department of Journalism, Advertising and Public Relations of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Viktor Danylenko**, Dr.(History), Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Head of the Department of History of Ukraine of the Second Half of the twentieth century of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine); **Hanna Magdalena Zowczak**, Dr. hab. (Humanities), Professor, Head of the Department of Theory and Study of Contemporary Cultural Practices Unit of the University of Warsaw (Poland); **Tetiana Karoyeva**, Dr. (History), Professor of the Department of Culture, Methods of Teaching History and Special Historical Disciplines of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Jolanta Kolbuszewska**, Dr. hab. (History), Professor Department of History of Historiography and Auxiliary Sciences of History, Institute of History, University of Lodz (Poland); **Olha Koliastruk**, Dr. (History), Professor, Head of the Department Department of Culture, Methods of Teaching History and Special Historical Disciplines of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Valerii Kononenko**, Dr. (History), Professor, Head of the Department of Public Administration of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Serhiy Kornovenko**, Dr. (History), Professor, Director of the Research Institute of Peasantry and Study of Agrarian History of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Ukraine); **Maryna Krugliak**, PhD. (History), Associate Professor of the Zhytomyr College of Trade and Economics of State University of Trade and Economics (Ukraine); **Nathalie Moine**, Dr. hab. (History), Member of the National Center for Scientific Research (CNRS), Senior Researcher at the Center for Russian, Caucasian, Central-European Studies (CERCEC) (France); **Ivan Romanyuk**, Dr (History), Professor, Head of the Department of History of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Iryna Skubii**, PhD (History), Associate Professor, Fellow, School of Historical and Philosophical Studies, University of Melbourne (Australia); **Vladylena Sokyrskya**, Dr. (History), Professor Department of World History, International Relations and Teaching Methods of Historical Disciplines of Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko (Ukraine); **Galyna Starodubets**, Dr. (History), Professor of Department of World History of Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine); **Victoria Telvak**, PhD (History), Associate Professor of the Department of World History and Special Historical Disciplines Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University (Ukraine); **Alexander Friedman**, PhD (History), Associate Professor Department of History and Cultures of Eastern Europe Heinrich-Heine-University Dusseldorf (Germany); **Iuliia Khytrovska**, Dr. (History), Professor of the Department of History of National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute" (Ukraine); **Yaroslav Tsetsyk**, PhD (History), Associate Professor of the Department of Public Administration, Documentation and Information Activities of National University of Water and Environmental Engineering (Ukraine).

Editorial office address:

32, K. Ostrozky str., building 3, room 323. 21100, Vinnytsia, Ukraine, **Phone number:** +38 (432) 61-67-21

Email: naukzapvdpu@gmail.com; **URL:** <https://vspu.net/nzhist>

© Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, 2024

© Authors of articles, 2024

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

В'ячеслав Кушнір

До історії заселення і формування етнічного складу населення
придністровської зони Балтського повіту 9

Андрій Ключев

Аналіз грошового обігу Сіверщини 17 ст. за новими скарбовими
джерелами 17

Андрій Шевчук

Трансформація судової системи та її вплив на правовий статус селян
Правобережної України наприкінці 18 - на початку 19 ст. 22

Світлана Візер, Юрій Бідун

Особливості організації навчального процесу в Київській духовній
семінарії (друга половина 19 – початок 20 ст.) 34

Тетяна Перга

Ношене, але не забуте: вторинне використання взуття в радянській
Україні 1920-х років 43

Ольга Мурашова, Юрій Зінько

Соціальне забезпечення особливих категорій непрацездатних в УСРР у
1920-х рр. 54

Лідія Федоришина

Проблема впливу глобальної зміни клімату на розвиток аграрної галузі в
Україні: історичний екскурс 60

ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ

Олексій Бакалець

Знахідки монет грецьких міст-держав, Македонії, Римської імперії і
пластики на території Барського краю 68

Назарій Масненко

Етнічний склад сільського населення та сільських рад Східного Поділля
(Вінницька, Могилівська, Тульчинська округи) за матеріалами перепису
населення 1926 року. 79

Сергій Гальчак

Релігійна політика нацистів на теренах окупованого Поділля 85

Анатолій Войнаровський, Наталка Жмуд

Нелегальні протестантські деномінації на Вінниччині у 1945-1952 рр. (за
матеріалами обласної ради по справах релігійних культів) 94

Анна Маліновська

Природоохоронні інституції Вінниччини другої половини 1940-х – початку
1970-х років 104

ЕТНОЛОГІЯ

Ірина Симоненко

Обряд «толоки» і «новосілля» у традиційній обрядовості українців
Наддніпрянщини (друга половина 20 ст.) **110**

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Катерина Діденко

«Чорна королева» та кінець правління династії Валуа у Франції **123**

Ольга Чінена

«Положення про устрій євреїв» 1804 р. як інструмент впливу на
ідентичність єврейських громад у Російській імперії **131**

Святослав Юсов, Валерій Шеретюк, Тетяна Карпукіна

Аварія на Ленінградській АЕС (1975) у контексті передумов Чорнобиля **136**

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ

Андрій Щеглов

Український фронт неоголошеної Радянсько-польської війни 1939 року:
військова складова реалізації експансіоністської зовнішньої політики
СРСР у дослідженнях сучасної української історіографії **149**

Для авторів **156**

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Viacheslav H. Kushnir

To the history of settlement and formation of the ethnic composition of the population of the transdnierster zone of the Balta district 9

Andriy M. Klyuyev

Analysis of the monetary circulation in Sivershchyna in the 17th century according to new treasury sources 17

Andrii V. Shevchuk

Transformation of the judicial system and its impact on the legal status of peasants of the Right-Bank Ukraine in the late 18th and early 19th centuries 22

Sviltana O. Vizer, Yurii V. Bidun

Features of the Educational Process Organization at Kyiv Theological Seminary (Second Half of the 19th – Early 20th Century) 34

Tetiana Yu. Perga

Worn but not forgotten: the soviet shoes recycling in Ukraine in the 1920s 43

Olha P. Murashova, Yurii A. Zinko

Social security for special categories of disabled people in the Ukrainian SSR in the 1920s.. 54

Lidiia I. Fedoryshyna

The problem of the influence of global climate change on the development of the agricultural production in Ukraine: historical excursion 60

HISTORY OF PODILLIA

Oleksii A. Bakalets

Discoveries of coins from greek city-states, Macedonia, the Roman empire and artefacts in the Bars region 68

Nazarii S. Masnenko

Ethnic composition of the rural population and village councils of Eastern Podillia (Vinnytsia, Mogilev, Tulchyn districts) based on the 1926 census. 79

Serhii D. Galchak

Religious policy of the Nazis in the occupied Podillia 85

Anatolii V. Voynarovskiy, Natalka V. Zhmud

Illegal protestant denominations in Vinnychyna in 1945-1952 (according to the materials of the regional council for religious cults affairs) 94

Anna S. Malinovska

Environmental institutions of Vinnytsia region second half of the 1940s - early 1970s 104

ETHNOLOGY

Iryna M. Symonenko

The ritual of «toloka» and «novosillya» in the traditional rituals of Ukrainians of the Middle Dnieper region (second half of the 20th century) **110**

WORLD HISTORY

Kateryna V. Didenko

The "Black Queen" and the end of the Valois dynasty in France **123**

Olha V. Chinena

"Provisions on the organization of the Jews" 1804 as an instrument of influence on the identity of the Jewish communities in the Russian empire **131**

Svyatoslav L. Yusov, Valeriy M. Sheretyuk, Tetyana O. Karpukhina

The Leningrad nuclear power plant accident (1975) in the context of the Chernobyl preconditions **136**

SOURCE STUDIES, HISTORIOGRAPHY, METHODOLOGY

Andrii Yu. Shcheglov

The Ukrainian front of the undeclosed Soviet-polish war of 1939: the military component of the implementation of the expansionist foreign policy of the USSR in research of modern ukrainian historiography **149**

For Authors **156**

ІСТОРИЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477)

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-50-9-16>**To the history of settlement and formation of the ethnic composition of the population of the transdnister zone of the Balta district****Viacheslav H. Kushnir**

Odesa I.I.Mechnikov National University

Dr. (History), Professor (Ukraine)

email: v_kushnir@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3058-3019>**Abstract.**

Topicality. The Ukrainian-Moldovan borderland is a zone of active ethnic processes, the formation of variable ethno-cultural complexes at the regional and local levels. Ethnographic data accumulated in South-East Podillia at the beginning of the 21st century. became the basis for studying ethnic processes, the consequences of intercultural interaction in certain zones of the Ukrainian-Moldovan borderland, in particular in the Transdnister part. The area research should start with the history of formation of the population ethnic composition in the 19th century, as well as its dynamics, and identification of bearers of various historical and cultural traditions. This primary task has been partially solved in this article. **Research methodology** is based on the principles of scientificity, systematicity, a combination of general scientific and special historical, statistical, problem-chronological, comparative and analytical methods. **The aim** of the article is to study the ethnic composition of the population of the Transdnister part of the Balta district of the Podillya province on the grounds of analysis of the Podillia diocesan historical and statistical committee data. **The scientific novelty** resides in a detailed study of the number and ratio of representatives of different nationalities. In our research we have revealed consequences of intercultural communications in ethnocultural processes at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries. **Conclusions.** The ethnic composition of the population of the Balta district in the Transdnister border zone with Moldova has been clarified. The ratio of Ukrainians, Moldovans, Poles and Jews has been established. The elements of acculturation and assimilation have been identified and the dynamics of their identities has been traced.

Keywords: Balta district, Podolsk province, Ukrainians, Moldovans, Jews, Shlyaheta, identity.

**До історії заселення і формування етнічного складу населення
придністровської зони Балтського повіту****В'ячеслав Кушнір**

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

доктор історичних наук, професор (Україна)

email: v_kushnir@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3058-3019>**Анотація.**

Актуальність. Українсько-молдовське порубіжжя – зона активних етнічних процесів, формування варіативних етнокультурних комплексів на регіональних і локальних рівнях. Накопичений етнографічний матеріал у Південно-Східному Поділлі на початку ХХІ ст. став основою для вивчення етнічних процесів, наслідків міжкультурної взаємодії в окремих зонах українсько-молдовського порубіжжя зокрема у придністровській частині і дослідження у цій сфері слід розпочинати з історії формування етнічного складу населення у ХІХ ст., його динаміки, ідентифікації носіїв різних історичних і культурних традицій. Це першочергове завдання частково вирішується у даній статті. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах науковості, системності, поєднанні загальнонаукових та спеціально-історичних методів, статистичного, проблемно-хронологічного, порівняльного, аналітичного. **Метою статті** є дослідження етнічного складу населення придністровської частини Балтського повіту Подільської губернії на основі аналізу матеріалів Подільського єпархіального історико-статистичного комітету. **Наукова новизна** у з'ясуванні чисельності і співвідношення представників різних етнічних груп, виявлені наслідки міжкультурних комунікацій в етнокультурних процесах в кінці ХІХ – на початку ХХ століть. **Висновки.** З'ясовано етнічний

.....
склад населення Балтського повіту у придністровській порубіжній з Молдовою зоні. Встановлено співвідношення чисельності українців, молдован, поляків і євреїв, виявлені елементи акультурації, асиміляції, простежено динаміку ідентичностей.

Ключові слова: Балтський повіт, Подільська губернія, ідентичність, українці, молдовани, євреї, шляхта.

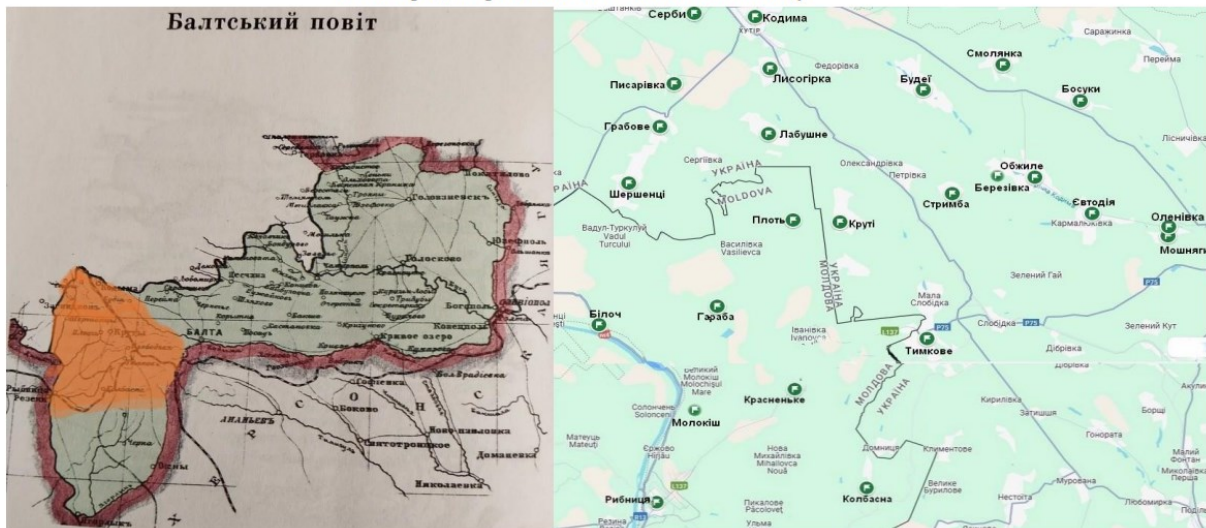
Постановка проблеми. Південна частина порубіжжя Степу і Лісостепу, зокрема його придністровська частина, для етнологів представляє неабиякий інтерес, насамперед як своєрідна лабораторія етнокультурних процесів. Навіть короткий екскурс в історію останніх двох століть ілюструє високу інтенсивність і динаміку демографічних, соціокультурних трансформацій у цьому краї. Однак, з різних причин регіон тривалий час знаходився поза увагою істориків і народознавців, хоча його географічне розташування, як етноконтактної зони, цілком привабливе, насамперед для народознавчих розвідок. Актуальним у багатоаспектній народознавчій проблематиці є теми з етнокультурних процесів, особливо у порубіжних зонах, де активно комунікують, чи навпаки маргіналізуються носії різних культур. Процеси складні, особливо на українсько-східнороманському порубіжжі: українсько-молдовському і українсько-румунському. На окремих його ділянках виразно проявляється сформована під впливом різноманітних чинників регіональна, локальна культурна своєрідність. Та незалежно від історичних, природно-географічних, соціальних умов, дослідження етнічних процесів розпочинаються з вивчення етнічного складу населення місцевості. У даному випадку у придністровському порубіжжі – Середньому Подністров'ї від Рашкова до річки Кодима.

Що входить у поняття «придністровська зона». Його можна розглядати у різних вимірах – у географічному, якщо за критерій брати водорозділ від якого річки впадають у Дністер, або в етнографічному, якщо за основу брати виразний культурний комплекс (чи комплекси) властивий лише населенню придністровської зони.

У цьому випадку ми схилиємося, і то частково, до географічного підходу, оскільки рівень наших знань про культуру населення придністровської зони ще не достатній для визначення її меж. У майбутньому, з накопиченням етнографічних матеріалів, зростатиме роль етнографічного чинника.

Завданням цієї статті є аналіз статистичних матеріалів Подільського єпархіального історико-статистичного комітету для з'ясування етнічного складу населення частини придністровської зони Балтського повіту. Придністровський регіон у межах річок Дністра і Кодими за територіально-адміністративним поділом у XIX столітті входив до Балтського повіту Подільської губернії.

Мапа Придністровської зони Балтського повіту

Умовні знаки:

Придністровська зона Балтського повіту

Населені пункти Придністровської зони Балтського повіту

Аналіз джерел та останніх досліджень. Відомості про заселення території в документах з'являється з XV ст. Та ще близько середини XVI століття землі в межах річок Буг, Дністер,

Саврань юридично не належали ні Великому князівству Литовському, ні Кримському ханству, але були добре відомі ухадникам з Брацлавщини [Боряк, 1985, с. 64].

З 1565 – 1656 років землі входили до Брацлавського воєводства, яке на півдні межувало з Диким полем [Крикун, 2008, с. 12]. Потрібно зазначити, що південний кордон воєводства змінювався в процесі домовленостей Османської імперії і Речі Посполитої в 1633 і 1703 роках [Крикун, 2008, с. 311]. Деякі зауваження у розмежувальному акті 1633 року свідчать про існування на ділянці кордону по обидва береги Сухого Ягорлика (Річка Сухий Ягорлик визнавалась кордоном між Османською імперією і Річчю Посполитою) людності [Крикун, 2008, с. 317], але, на думку М. Крикуна, ця територія все ж була мало залюдненою [Крикун, 2008, с. 317], бо існувала заборона оселятися в зоні чотирьох годин ходу до Сухого Ягорлика. Однак, є підстави допускати присутність певної кількості населення. Тим більш, що на лівому березі Дністра на початку XVII століття вже існували села [Крикун, 2008, с. 267].

Тема заселення краю пов'язана також з історією місцевості під назвою Кодима, Кодимія. Цей топонім привертає увагу з огляду на декілька обставин. По-перше, часто згадується на мапах XVI століття (більше 20 разів за період 1540 – 1600 роки), та ще й вживається як рівноправна назва Поділля, а інколи і витісняє назву «Поділля». Водночас річку Кодиму на мапах не позначали [Дашкевич, 1990, с. 157]. І все ж у міжнародних документах 1542 року вона згадується [Дашкевич, 1990, с. 158]. Можливо, назва успадкована картографами від населення сусідніх територій комунікації між якими були звичайним явищем. Прикладів існування в іншомовному, іншокультурному середовищі гідронімів і топонімів, наприклад тюркомовного походження, на півдні України достатньо. По-друге, виникає цілком логічне запитання щодо пояснення такої популярності незаселеного на той час краю. І все ж деякі свідчення у джерелах зафіксовані.

У документі 1580 року йдеться про привілей Андрею Судимунту від великого князя Вітовта і короля Ольбрихта на села Калаур з присілком Рашків і сільцями [Антонович, 1896, с. 11]. Цим документом також підтверджується заселення принаймні придністровської смуги. Існують й інші відомості про регіон у першій половині XVI століття [Кушнір, 2016, с. 185].

Поступово чисельність переселенців зростає, передовсім у придністровській зоні. Крім заснованих у XV столітті Калаура і Рашкова, на початку XVII століття відомі такі поселення як Молокіш, Підойма, Рибниця, Шершенці інші [Крикун, 2008, с. 241, 247, 250, 265]. На цей час відсутні достовірні відомості про етнічний склад населення однак, такі опосередковані джерела, як гідроніми і топоніми, вказують на освоєння земель носіями принаймні трьох культур. Це більш ранні гідроніми тюркомовного походження, такі як Саражинка [Мельничук, 1957, с. 54], гідроніми східнороманського походження («авалем-адинке» (Валядинка – укр.) – глибока долина [Мельничук, 1957, с. 55-56] з'являються пізніше, принаймні мапи XVI століття не фіксують поселень з східнороманськими назвами [Кушнір, 2016, с. 186].

У заселенні краю значну роль відігравав Дністер, як торгівельна артерія. У XVII столітті з Галичини Дністром постачали деревину, в основному хвою. Від Могильова, Ямполья відправляли зерно до Акерману, Бендер і Маяк [Мельник, 1887, с. 646].

Як відомо, у 1681 році Туреччина передає під управління молдовському господарю спустошені грабежами і війнами придністровські землі [Мельник, 1887, с. 657]. Створилися сприятливі умови міграції молдован на лівий берег Дністра, але короткотривалість сприятливого періоду не мала успішної реалізації міграційних намірів.

Повернувшись після Карловицького трактату 1699 року у південно-східне Поділля, поляки змушені були залюднювати спустошений край за допомогою надання різноманітних привілеїв. З цього часу мав розпочатися черговий етап заселення лівобережжя Дністра, у тому числі і молдованами з правого берега. Втім, вдалими назвати зусилля не можна. Прагнення польських магнатів повернутися до методів минулого викликали гострий спротив населення, який на початку XVIII століття переріс в низку селянських локальних повстань і масовим переселенням українців за Дністер [Архив Юго-Западной России. Ч.3. Т.2. С.560-561]. Наскільки масовим? Відомо лише, що спустошувались цілі поселення. Такий розвиток подій не задовольняв землевласників і польська влада вкотре обіцянками і пільгами заохочувала повернення селян. Так було на початку XVIII століття після 1703 року, але після Прутського походу Петра I 1711 року за домовленостями мешканців лівобережного Подністров'я знову виселяли з обжитих земель, Побережжя знову перетворювалось у пустку.

Це все відомі трагічні події з історії Побережжя не дають нам чіткої відповіді про етнічний склад населення, історію його формування. Можемо лише констатувати, що землі лівого берега Дністра, які згодом увійшли до Балтського повіту, починають заселятись з кінця XV століття з появи таких поселень як Калавур (Рашків) і подальшого поступового освоєння території до річки Кодими на початку XVII століття, а відносно повні відомості про етнічний склад населення обраного для дослідження району знаходимо в джерелах з другої половини XIX ст.

З 1793 року з приєднанням до Російської імперії Правобережної України відбувається низка адміністративно-територіальних реформ. У 1795 році створюється Єленський повіт, а з об'єднанням Єленська і Балти у 1796 році затверджується нове структурне утворення – Балтський повіт [Бачинський, Ващенко, Кульчицький, 1976, с. 69]. На початку XIX ст. у Балтському повіті Подільської губернії було найбільше містечок – 15, найбільше великих сіл – 197 і лише 6 малих [Описи Подільської губернії, 2005, с.44]. Наведена статистика відображає високий рівень розвитку господарства, торгівлі. Повіт був привабливий для заселення, що і підтверджується позитивною динамікою чисельності населення.

Відносно детальна історія регіону до складу якого входив, крім Ольгопільського і Ямпольського повіту, Балтський повіт, викладена у нарисі К. Мельника «На Днестровском Побережьи» [Мельник, 1887, с. 638-675]. Автор в історичному екскурсі описує події і розглядає Побережжя як порубіжну зону, яка потерпає від регулярних грабіжницьких нападів татар у XVI – XVII століттях. У боротьбі з татарами згадує імена Шашкевичів, Чурилових, Слупичів, які захищали свої землі і села на східному краї Побережжя навколо Бершаді і Саврані [Мельник, 1887, с. 639-640]. Наприклад у 1617 році навколо Бершаді вже існувала велика кількість сіл [Мельник, 1887, с. 640]. Про національний склад ще не йдеться, однак на початку XIX столітті він був достатньо різноманітним. Крім українців – найчисельнішої групи, у повіті проживали євреї, молдовани, поляки інші групи населення. З цього часу питання характеристики етнічного складу Поділля привертає увагу дослідників і упорядників різноманітних довідникових, оглядових видань. В одному з таких як Камеральне і топографічне описання Подільської губернії Балтського повіту наведена статистика початку XIX ст., яку використовували зокрема В. Рудлинський і М. Карачківський [Карачківський, 1929]. Зацікавленість народознавчою проблематикою зростає особливо після експедиції Павла Чубинського. У праці В.Гульдмана у IX розділі «Населення губернії» з'являється підрозділ «Етнографічний склад населення», де виокремлено українців (в авторській редакції «малороси») як окремий етнос, домінуючий етнос у Подільській губернії – 80%. [Гульдман, 1889, с. 81]. До великоросів відносить лише чиновників, землевласників і старовірів, однак не вказує відсоткове співвідношення. Серед інших відзначає поляків і євреїв. Звертає увагу на полонізацію частини населення, яке змінює свою ідентичність, але не віру. Так, міщан-католиків в губернії у 1870 році було 12736 душ, однак лише 13,3% вважали себе поляками [Гульдман, 1889, с. 90]. Слід зауважити, що проблеми визначення ідентичності в католицько-польсько-шляхетському середовищі існували і на початку XX століття, адже католиками і шляхтичами могли бути й українці [Кушнір, 2023].

Достатньо детальна статистика єврейського населення. У 120 містечках вони складають 44% населення [Гульдман, 1889, с. 92], та у деяких, як у Могильові і Балті – від 60% - до 80% [Гульдман, 1889, с. 92]. З 325 907 євреїв у містах проживали 101 331 особа, у містечках 140 598 і 83 978 у сільській місцевості [Гульдман, 1889, с. 92].

Статистичні дані про молдован відсутні, лише зазначено, що найбільше молдован проживає в Ольгопільському повіті і тільки декілька родин у Балтському [Гульдман, 1889, с. 98].

На початку XX ст. у різних статистичних і довідникових виданнях традиція називати українців малоросами зберігається. Так у Пам'ятній книзі за 1911 рік серед інших спільнот згадуються здебільшого євреї, поляки, німці. Українці з молдованами у статистиці зазначені як «православні», або «русские» [Памятная книга, 1911].

Таку ж картину спостерігаємо у Довідниковій книзі Подільської єпархії. У статистиці м. Круті: православних прихожан 2013 (у тому числі в с. Олександрівка 526 (село моноетнічне, українське – В.К.), євреїв 4540 [Справочная книга, 1913, с. 40]. Інші етнічні спільноти не згадуються. Тобто, питання етнічного складу населення не мало для упорядників особливого значення.

Покажемо у цьому плані є також статистика прихожан двох крутянських храмів. До Покровської церкви відносилось 1277 прихожан, до церкви Богородиці – 1594 [Статистические сведения, 1878, с. 40]. За іншими джерелами йдеться про українців і молдован. У Трудах Подільського єпархіального історико-статистичного комітету вказано 1853 особи прихожан [Труды Подольского епархиального..., 1901, с.44].

Виклад основного матеріалу. Повніша інформація про етнічний склад населення Балтського повіту знаходимо у виданні Подільського єпархіального історико-статистичного комітету під редакцією Ю. Сіцінського. Крім надісланих свідчень з місць, упорядники використали різні джерела. Наприклад, для історії села Грабова використані матеріали столітнього періоду – від початку і до кінця XIX ст. Та все ж помітна відсутність дотримання єдиної методики визначення етнічного складу населення, бо завдання Подільського єпархіального історико-статистичного комітету було іншим. Першочергове завдання – статистика храмів, приходів і прихожан, у даному випадку православних, можливо з метою демонстрації чисельної переваги над іншими конфесіями, що важливо для етнографічно строкатої придністровської зони. Тому помітні прагнення фіксації насамперед чисельності

прихожан православних храмів у кожному населеному пункті, а не зосередження уваги на етнічних ідентичностях віруючих. Та не завжди вдавалося. Умовно села можна розділити на дві групи. До першої відносяться сільські поселення з конкретною вказівкою кількості прихожан української ідентичності. До другої групи входять поселення з українсько-молдовським православним населенням під такими формулюваннями як «незначна кількість молдован», «більше молдован», або «менше молдован», «українці і молдовани», «більше українців». Слід брати до уваги і те, що перед редколегією єпархіального комітету стояло непросте завдання – уніфікувати отриману з місць інформацію від приходських священників за стандартом, адже приходським священникам були надіслані «бланкові книги» для церковних літописів з переліком питань для відповідей. Отриману статистику упорядники мали узагальнити і доповнити, використовуючи різні доступні їм джерела. Та навіть упорядники визнали неповноту окремих описів.

Виконавцям завдань на місцях було проблематично визначати етнічну приналежність (українську чи молдовську) в умовах інтенсивної асиміляції насамперед молдован, але такі умовні формулювання в цілому відображають існуючу на той час реальність.

Тому інформацію про етнічний склад населення, навіть подану в конкретних цифрах, слід сприймати з застереженням. Передовсім щодо українців і молдован. У статистиці деяких приходів вони розділені, у деяких позначені як православні без розподілу на етнічні спільноти. Більше довіри до статистики шляхти, католиків, євреїв чисельність яких значно менша і кращі можливості обліку.

Таблиця 1.

Етнічний/конфесійний склад населення частини придністровської зони Балтського повіту

№ п/п	Поселення	Національний/конфесійний склад населення				
		Українці	Молдовани	Православн і	Шляхта/католики	Євреї
	Балтський повіт					
1	Березівка	800	Незначна кількість			
2	Білоче	1067 більша частина українці, менше молдован			15	80
3	Борсуки	1606 Національності не вказані			2 родини (~ 12 осіб)	32
4	Будеї	3838			10 родин (~ 60 осіб)	8 родин (~ 48 осіб)
5	Гараба			1296	10	22
6	Грабова	1672 Національності не вказані				
7	Євтодія	1231			6	3
8	Ковбасна	1650 українці і молдовани			мало	
9	Кодима	2091				1000
10	Красеньке	1710	Є молдовани			
11	Круті	1853 українці, змішане українсько- молдовське населення				~ 2000
12	Лабушна	2741 українці і молдовани			6 родин (~ 36 осіб)	15 родин (~90 осіб)
13	Лисогірка	1791	10 родин (~60 осіб)		38 родин (~ 228 осіб)	
14	Молокіш		1120			Декілька родин
15	Мошняги	1112	26 родин (~ 156 осіб)		5 родин (~ 30 осіб)	
16	Оленівка	1208			13	20 родин, (~ 120 осіб)
17	Обжила	2083 переважно українці			40	
18	Писарівка	2157			30	150
19	Плоть	2968 більшість молдовани			2 родини (~ 12 осіб)	5 родин (~ 30 осіб)
20	Рибниця	2006 Більше молдован, менше українців			згадуються	згадуються
21	Серби	2441				

Продовження таблиці 1.

	Слободзея	2295 українці і молдовани			7 родин (~ 42 особи)	
22	Смолянка	1660				
	Стримба	867 українців і молдован				
23	Тимкове			2075	Незначна кількість	12 родин (~ 72 особи)
24	Шершенці	3170 переважно молдовани, менше українців				100
	Разом	17882	1336	~ 23978	~ 1068	~ 3747

В результаті, маємо описи з різними формулюваннями: «тільки українці», «українці», «переважно українці», «молдовани», «тільки молдовани», «українці і незначна кількість молдован», «православні», «тільки православні», «католики і євреї», «православні, католики і євреї».

В тексті міститься інформація з історії поселень, наслідків міжкультурної комунікації, зокрема акультурації, асиміляції. Так в селі Березівка проживають українці з невеликою кількістю молдован, які щороку поступово втрачають свою мову і свої особливості [Труди Подольського єпархиального..., 1901, с.37].

У деяких селах фіксуються міграційні процеси, які вплинули на зміну етнічного складу населення. Так, наприклад, село Гараба засноване молдованами, але поступово збільшувалась кількість українців з Рахнян, Трибусовки, Копіївки. Переселенці з цих місць і отримали прізвища Рахнянські, Трибусовські, Копіївські. В результаті, українців стало більше, ніж молдован [Труди Подольського єпархиального..., 1901, с.40]. Ймовіріше, українці спочатку оселялися окремо, заснувавши хутір, чи невеличке поселення, назване «Слобода». Згодом воно об'єдналося з Гарабою.

Маємо конкретні відомості про міграції з Молдови, зокрема про молдован, що на початку XVIII ст. переселилися з правого берега Дністра і заснували село Вадатуркол [Труди Подольського єпархиального..., 1901, с.39].

Привертає увагу структурованість поселень за національною ознакою. Наприклад, село Ковбасна поділялось на кути Шендирівка, Донцулова і Слобода. У Слободі мова українська, в інших – молдовська [Труди Подольського єпархиального..., 1901, с.43]. Тобто такий принцип розселення сприяв збереженню принаймні мовної ідентичності.

Простеження шляхів заселення придністровської зони повіту – один з пріоритетів редколегії. Вона знаходить їх у прізвищах, наприклад серед мешканців містечка Круті: Рашківські – вихідці з Рашкова, Плотянські – із села Плоть, Кодимські – з Кодими, Чечельницькі – з Чечельника, Будеянські – з Будеїв. Такі спостереження важливі, вони визначають відстані міграцій до вказаного містечка – 20-30 кілометрів.

Теж саме і в Обжилі. Прізвища Саражинські (із Саражинки) Калюські (із Калюса) [Подольського єпархиального..., 1901, с.48].

Село Серби формувалося з переселенців, зокрема ближніх поселень: Бабчинців, Деречина, Крикливців, Мурафи, Трембівки, Ярошівки [Труди Подольського єпархиального..., 1901, с. 50]. Ймовірно і в заснуванні села Пиріжна брали участь вихідці з Рашкова, що на Дністрі, так як біля села існували «Рашківські хутори». [Труди Подольського єпархиального..., 1901, с.792].

Наведені тексти вказують, що шляхи заселення придністровської зони Балтського повіту, вели, насамперед, з Поділля і Молдови.

Населення етнічних груп деяких поселень знаходилось у стадії акультурації і асиміляції. Так, у селі Французьке (нині Лисогірка) прихожан 903 осіб чоловіків і 888 жінок. Всі українці [Труди Подольського єпархиального..., 1901, с. 52]. 38 родин шляхти, у яких мова українська. 10 родин молдован. у яких молдовська мова лише у домашньому побуті [Труди Подольського єпархиального..., 1901, с. 52]. А в селі Ракулове, засновником якого був молдован Ракова, на час складання звіту було 579 чоловіків і 539 жінок прихожан. Всі українці [Труди Подольського єпархиального..., 1901, с. 66].

Є приклади складних міжнаціональних взаємин. Так у Кам'яному броді разом з українцями і шляхтою проживали молдовани, але не могли ужитися і оселилися поряд і з'явилося нове село з назвою Молдованка. У даному випадку маємо приклад спротиву до інтеграції спільноти. Завдяки цьому молдовани зберегли мову, вірування, одяг [Труди Подольського єпархиального..., 1901, с. 76].

Не минули упорядники питання внутрішніх міграцій. Йдеться про землевласника Любомирського, який переміщував селян у межах своїх поселень [Труды Подольского епархиального..., с. 78], особливості господарської діяльності, відзначаючи, наприклад, відоме виробами ткацтва село Баштанків, де заміжні жінки тчуть полотно, скатерки, рушники, а дівчата вишивають сорочки [Труды Подольского епархиального..., 1901, с. 829].

Аналіз статистики засвідчує присутність українців у кожному селі і містечку повіту, що є природним для Південно-Східного Поділля. Однак до моноетнічних українських поселень можна віднести ще поселення з невказаною етнічною ідентичністю мешканців. Можливо упорядники інформації на місцях свідомо вважали за непотрібне нагадувати як про відомий і визнаний факт. Ймовірність такого припущення підтверджується іншими джерелами.

Висновки. Отже з 24 обраних для дослідження поселень придністровської зони Балтського повіту українці зафіксовані в усіх поселеннях, декілька сіл українсько-молдовські, однак невідома чисельність молдовського населення. Чисельність українців за статистикою близько 20 тисяч. Але їх значно більше, якщо брати до уваги статистику православних прихожан, серед яких, ймовірно, не менше двох третин українці. Також слід брати до уваги чисельність таких українських моноетнічних поселень як Борсуки, Піщанка. Невідомі причини відсутності даних про українців у таких селах і містечках як круті Гараба, Загнітків, Тимкове. У цілому ж, статистика етнічного складу населення Балтського повіту в Трудах Подільського епархиального історико-статистичного комітету є першою і найбільш повним і важливим джерелом для вивчення етнічних процесів з кінця XIX століття.

Джерела та література:

- Антонович, В.** (1896). Несколько данных о землевладении в Южной Украине в XV столетии. КСН№10, 11с.
- Архив Юго-Западной России.** (1868). Т.2, ч.3, 561 с.
- Бачинський, А.Д., Ващенко, В.П., Кульчицький, С.В.** (1976). Изменения административно-территориального деления Одесщины (конец XVIII – 1975 г.). *Археологические и археографические исследования на территории южной Украины*. Киев-Одесса, 69 с.
- Боряк, Г.В.** (1985). Територія і залюдненість Брацлавщини в першій половині XVI ст. (до 1566 р). *Історичні дослідження: Вітчизнянна історія*. В.11.К., 64 с.
- Гульдман, В.К.** (1889). Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания. Каменец-Подольский, 81 с.
- Дашкевич, Я.Р.** (1990). Східне Поділля на картах XVI ст. *Географічний фактор в історичному процесі*. К., 157 с. Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/geo_1990_bn_155.
- Карачківський, М.** (1929). Опис Поділля з 1819 року В. Рудлицького. (До історії Поділля поч. XIX в.). *Студії з історії України Науково-дослідчої кафедри з історії України в Києві*. Т. 2: виданий на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності.
- Карачківський, М.** (1929). Північно-західня Балщина (Історично-географічні матеріали на підставі подорожі влітку 1928 року). *Історико-етнографічний збірник ВУАН*. Київ. Т.3. с.159-196.
- Крикун, М.** (2008) Брацлавське воєводство у XVI-XVIII століттях. Статті і матеріали. Львів, С.241,247,250,265).
- Кушнір, В. Г.** (2016) Кодимщина в структурі етноконтактної зони степу і лісостепу. *Одеські етнографічні читання. Кодима: історія і культура порубіжжя східної і західної цивілізацій*. Одеса, 184-192.
- Кушнір, В. Г.** (2023) Міжкультурні комунікації в етнографічній розвідці Левка Юркевича. *Народна творчість та етнологія*. №4. С. 20-28.
- Мельник, К.** (1887) На Дністровском Побережьи. *Киевская старина*. Август. Т. XVIII. С.638-675.
- Мельничук, О.С.** (1957) Топонімія Кодимського району Одеської області. *Мовознавство*. К., Т. 14, 54 с.
- Описи Подільської губернії** (1800 та 1819 pp.). (2005). / упоряд. Ю.С.Земський, В.В.Дячок. Хмельницький, 44.
- Памятная книга Подольской губернии на 1911 год.** (1911). Каменец-Подольск.
- Справочная книга Подольской епархии.** (1913). Каменец-Подольск.
- Статистические сведения о церквах и притчах оных и монастырях Подольской епархии.** (1878) Каменец-Подольский. 40 с.
- Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Приходы и церкви Подольской епархии.** (1901). Выпуск девятый под редакцией священника Ефимия Сецинского. Каменец-Подольск, 829 с.

References:

- Antonovich, V.** (1896). Neskolko dannikh o zemlevladii v Yuzhnoi Ukraini v XV stoletii. [Some information about land ownership in Southern Ukraine in the 15th century] KSN^o10 , 11s. [in Ukrainian].
- Bachinskii, A.D., Vashchenko, V.P., Kulchitskii, S.V.** (1976). Izmeneniya administrativno-territorialnogo deleniya Odesshchiny (konets XVIII – 1975 g.). [Changes in the administrative-territorial division of Odessa region (late 18th century – 1975).] *Arkheologicheskie i arkheograficheskie issledovaniya na territorii yuzhnoi Ukraini*. Kiev-Odessa, 69 s. [in Ukrainian].
- Boriak, H.V.** (1985) Terytorii i zaludnenist Bratslavshchyny v pershii polovyni XVI st. (do 1566 r.). [Territory and population of the Bratslav region in the first half of the 16th century (until 1566).] *Istorychni doslidzhennia: Vitchyznianna istoriia*. V.11.K., 64 s. [in Ukrainian].
- Dashkevych, Ya.R.** (1990) Skhidne Podillia na kartakh XVI st. *Heohrafichnyi faktor v istorychnomu protsesi*. [Eastern Podillia on maps of the 16th century. P.157. Geographical factor in the historical process.] K., 157 s. URL: http://resource.history.org.ua/publ/geo_1990_bn_155. [in Ukrainian].
- Gul'dman, V. K.** (1889) Podolskaya guberniya. Opit geograficheskogo-statisticheskogo opisaniya. [Podolsk province. Experience of geographical and statistical description.] Kamenets-Podolskii, 81 s. [in Ukrainian].
- Karachkivskyi, M.** (1929). Opys Podillia 3 1819 roku V. Rudlytskoho. (Do istorii Podillia poch. XIX v.). [Description of Podillia 3 of 1819 by V. Rudlytsky. (To the history of Podillia at the beginning of the 19th century)] *Studii z istorii Ukrainy Naukovo-doslidchoi kafedry z istorii Ukrainy v Kyievi*. T. 2: vydanyi na poshanu akademika Mykhaila Serhiiovycha Hrushevskoho z nahody shistdesiaty richnyi zhyttia ta sorokovykh rokiv naukovoi diialnosti [in Ukraine] [in Ukrainian].
- Krykun, M.** (2008) Bratslavske voievodstvo u XVI-XVIII stolittakh. [Bratslav Voivodeship in the 16th-18th centuries.] *Statti i materialy*. Lviv, S.241,247,250,265). [in Ukrainian].
- Kushnir, V. H.** (2016) Kodymshchyna v strukturi etnokontaktnoi zony stepu i lisostepu. [Kodim region in the structure of the ethno-contact zone of the steppe and forest-steppe.] *Odeski etnohrafichni chytannia. Kodyma: istoriia i kultura porubizhzhia skhidnoi i zachidnoi tsyvilizatsii*. Odesa, 184-192 S. [in Ukrainian].
- Kushnir, V.H.** (2023) Mizhkulturni komunikatsii v etnohrafichnii rozvidtsi Levka Yurkevycha. [Intercultural communications in the ethnographic exploration of Levko Yurkevich.] *Narodna tvorchist ta etnolohiia*. №4. 20-28 S. [in Ukrainian].
- Melnychuk, O. S.** (1957) Toponimiia Kodym'skoho raionu Odeskoi oblasti. [Toponymy of Kodimsky district of Odessa region.] *Movoznavstvo*. K., T. 14, 54 s. [in Ukrainian].
- Melnyk, K.** (1887) Na Dnestrovskom Poberezh'yu. [On the Dniester Coast.] *Kyevskaia starina*. Avhust. T. XVIII. S.638-675. [in Ukrainian].
- Opysy Podil'skoi gubernii (1800 ta 1819 rr.).** (2005) [Descriptions of the Podolsk Province (1800 and 1819)] uporiad. Yu.S.Zemskyi, V.V.Diachok. Khmelnytskyi, S.44. [in Ukrainian].
- Pamyatnaya kniga Podolskoi gubernii na 1911 god.** (1911). [Memorial book of Podolsk province for 1911] Kamenets-Podolsk, [in Ukrainian].
- Spravochnaya kniga Podolskoi yeparkhii.** (1913) [Directory of the Podolsk Diocese] Kamenets-Podolsk, S.40.(13). [in Ukrainian].
- Statisticheskie svedeniya o tserkvakh i pritchakh onikh i monastiryakh Podolskoi yeparkhii.** (1878) [Statistical information about churches and parishes and monasteries of the Podolsk diocese] Kamenets-Podolskii. s.40. [in Ukrainian].
- Trudi Podolskogo yeparkhial'nogo istoriko-statisticheskogo komiteta. Prikhodi i tserkvi Podolskoi yeparkhii.** (1901). [Proceedings of the Podolsk diocesan historical and statistical committee. Parishes and churches of the Podolsk diocese.] Vipusk devyati pod redaktsiei svyashchennika Yefimiya Setsinskogo. Kamenets-Podolsk, 829 s. [in Ukrainian].

Analysis of the monetary circulation in Sivershchyna in the 17th century according to new treasury sources

Andriy M. Klyuyev

Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University

postgraduate student (Ukraine)

email: kliuevandrei@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5802-1574>

Abstract.

The purpose of the research was to attempt to analyze the monetary circulation of the Sivershchyna region in the 17th century according to the treasure sources through the prism of new treasure finds over the past 10 years. Special attention was paid to the analysis of the treasure complexes of the issuing countries, the denominations of the coins that were in the monetary circulation of the Sivershchyna region in the 17th century. **The research methodology** was based on the principles of scientificity, historicism, continuity of the written and treasure sources, comprehensive analysis of the treasure complexes. General scientific, general theoretical and special historical and numismatic research methods were also used, among them it is necessary to distinguish the following ones: analytical, comparative, logical, historical, complex, descriptive, synthetic, systematization. **The scientific novelty** consists in the comprehensive study of the monetary circulation of the Sivershchyna region in the 17th century based on the treasure and written sources and the introduction of the new finds into the scientific circulation. **Conclusion.** Having analyzed and compared the coins of two recently discovered treasures, we can conclude that they make up the important material sources for studying the monetary circulation of the Sivershchyna region in the 17th century. The found complexes indicate that during the period coins of various denominations of European minting prevailed on the studied territory, from copper solidus, billon grosh, pivtorak, troyak, shostak, horta, florin to silver thaler. This indicates the intensity of the trade between the Hetmanate and the European countries. The analyzed treasures indicate the dominance of the European coins over Moscow ones in the monetary circulation of the Sivershchyna region in the second half of the 17th century.

Keywords. Solidus, orth, silver florin, thaler, levendaldher, treasure, Sivershchyna, Hetmanate, Zwolle, Kampen, Halder, Utrecht.

Аналіз грошового обігу Сіверщини 17 ст. за новими скарбовими джерелами

Андрій Ключев

Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка

аспірант (Україна)

email: kliuevandrei@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5802-1574>

Анотація.

Мета розвідки полягає у спробі проаналізувати грошовий обіг Сіверщини XVII ст. за скарбовими джерелами через призму нових знахідок скарбів за останні роки. Особлива увага звернена на аналіз скарбових комплексів країн-емітентів, номіналів монет, які перебували у грошовому обігу Сіверщини у XVII ст. **Методологія дослідження** базується на принципах науковості, історизму, спадкоємності писемних та скарбових джерел, всебічного аналізу скарбових комплексів. Також використано загальнонаукові, загальнотеоретичні та спеціально-історичні і нумізматичні методи дослідження. Серед них слід виділити: аналітичний, порівняльний, логічний, історичний, комплексний, описовий, синтетичний, систематизації. **Наукова новизна** полягає у комплексному дослідженні грошового обігу Сіверщини XVII ст. за скарбовими та письмовими джерелами та введення у науковий обіг нових знахідок. **Висновки.** Проаналізувавши та порівнявши монети двох знайдених нещодавно скарбів, можна зробити висновок, що вони є важливими речовими джерелами вивчення грошового обігу Сіверщини XVII ст. Знайдені комплекси свідчать про те, що в даний період на досліджуваній території переважали монети різних номіналів європейського карбування від мідного соліда, білонного гроша, півторака, трояка, шостака, орта, флорина до срібного талера. Це свідчить про інтенсивність торгівлі між Гетьманщиною та

.....
європейськими країнами. Проаналізовані скарби свідчать, про домінування європейської монети над московською у грошовому обігу Сіверщини у другій половині XVII ст.

Ключові слова: солід, орт, флорин срібний, талер, левендальдер, скарб, Сіверщина, Гетьманщина, Цволлє, Кампен, Гельдерн, Утрехт.

Постановка проблеми. Дослідження європейських монет, які перебували в грошовому обігу на території Сіверщини XVII ст. має велике значення для вивчення особливостей міжнародних торговельних зв'язків, насичення регіонального ринку іноземними монетами, вивчення лічби і номіналів монет та особливостей їх художнього оформлення. Дослідження грошового обігу та лічби монет на території Сіверщини є важливим аспектом для з'ясування торгових відносин між Гетьманщиною та країнами Європи. У своєму дослідженні нами зроблена спроба опрацювати та упорядкувати усі відомості про монетні знахідки за останні 20 років, які описані відомими науковцями-нумізматами: М. Котляром, В. Орликом, О. Бакальцем, В. Белашовим, А. Бойко-Гагариним та значно доповнені власними описами нових знахідок монет досліджуваного періоду.

Знайдені монети є важливим інформативним матеріалом, оскільки вони дозволяють дізнатися про торговельні відносини між країнами у той час, про стан грошового обігу в досліджуваний період, про країни-емітенти.

Сіверщина завжди була у центрі історичних подій, які вплинули на історію сучасної України. На території Сіверщини знаходились важливі політичні, військові та торговельні центри Гетьманщини: Батурин, Глухів, Конотоп, Кролевець, Ніжин, Новгород-Сіверськ, Переяслав. Важливими духовними та торговельними центрами були монастирі, наприклад Глухівський Петропавлівський монастир. Через територію Сіверщини проходили міжнародні торговельні шляхи: з Ніжина на Батурин, Кролевець, Глухів на Севськ, Брянськ Московського царства. На цій території відбувалися великі ярмарки у Глухові, Ніжині, Новгород-Сіверську, Кролевці, у яких брали участь іноземні купці (Клюєв, 2018, с.96–97).

Аналіз джерел та останніх досліджень. Грошовий обіг Сіверщини досліджуваного періоду вивчали відомі історики та нумізмати: М. Котляр, О. Бакалець, В. Белашов, А. Бойко-Гагарин, В. Нечитайло, А. Клюєв та інші. М. Котляр у праці «Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIIст.» наголошує на тому, що фінансові процеси на території України в другій половині XVI –XVIII ст. мали загальноєвропейський характер, тому історію грошового обігу України автор висвітлює у контексті відповідних процесів у Речі Посполитій, Священній Римській імперії, Прибалтійських володіннях Швеції, Голландській республіці, Московському царстві (Котляр, 1981, с.138). В. Белашов у своїй монографії «Глухів – столиця гетьманської України (1708–1782 рр.): (від перших поселень до сучасності)» розглянув основні аспекти змісту, роль і значення одного з найважливіших періодів української державності, головну увагу приділив історії гетьманської столиці Глухова від найдавніших часів до нашого часу. У праці проводиться думка про столичне місто Глухів як політичний, ідеологічний та економічний центр захисту української автономії від наступу російського самодержавства (Белашов, В. 2018, с.198–205). Для нашого дослідження важливими є документи і факти, використані автором монографії, у яких розглядаються питання розвитку ремесла і торгівлі у Глухові та його околицях, торговельні міжнародні зв'язки гетьманської столиці з європейськими містами, лічба монет, основні грошові одиниці, які використовувалися в цьому регіоні Сіверщини.

Але найбільш повно, систематизовано грошовий обіг Гетьманщини XVII ст. висвітлив у своїй кандидатській дисертації, монографії та наукових статтях О. Бакалець. У своїй монографії «Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1782 рр.)» автор широко представив досліджені монетні скарби доби Гетьманщини як історичне джерело для вивчення складних процесів грошового обігу, фінансової політики та економічного розвитку України нового часу. О. Бакалець, на великому фактичному матеріалі з 494 скарбів, показав можливості нумізматики як історичного джерела для вивчення актуальних питань доби пізнього середньовіччя та нової історії. На основі відомостей, отриманих у результаті розгляду скарбових комплексів, визначено питому вагу західноєвропейських монет на українському грошовому ринку у XVII ст., зроблено висновки про загальний економічний розвиток господарства Української козацької держави, фінансову політику гетьманів, орієнтацію зовнішньої торгівлі. Дані монетних скарбів у праці співвідносяться й підтверджуються письмовими джерелами. Автором описано десятки нових скарбів Чернігівщини, Новгород-Сіверщини, Ніжинщини, Глухівщини, Кролевеччини, Батуринщини та інших земель Сіверщини (Бакалець, 2012, с.35, 106). Разом із тим знаходяться нові скарби монет, які вимагають нових системних досліджень.

Метою нашого дослідження є аналіз нового скарбового матеріалу, знайденого на території Сіверщини за останні 8–10 років, який суттєво доповнить попередні дослідження про країни-емітенти та асортимент грошового обігу досліджуваного регіону України.

Виклад основного матеріалу. У період з 1989 р. до 2018 р. у на території Сіверщини, зокрема Глухова та Шосткінського району, знайдено нові скарбові комплекси європейських монет, серед яких присутні левендальдери Голландської республіки, а також срібні флорини, орти, шостаки.

Левендальдер або левок – великий срібний талер із зображенням лева Голландської республіки, що стала причиною назви талера. Карбування розпочалося у 1575 р. в Нідерландах під час визвольної війни з Іспанією. Вага левків складала 26,0–27,64 г (20,76 г чистого срібла), проба срібла – 800, діаметр – 40 мм. Левендальдер був досить поширеною монетою в українських землях XVII ст. У скарбах Сіверщини найчастіше зустрічаються левендальдери провінцій та міст Голландської республіки: Гельдерна, Утрехта, Цволле, міста Кампена (Клюєв, 2023, с.16–21).

Флорин (28 стюверів) – срібна монета Священної Римської Імперії та Голландської республіки, яка дорівнювала 2/3 талера (вага – 19–21 г, проба срібла – 650–700) (Котляр, 1981).

Орт – срібна польська грошово-лічильна одиниця і монета, вартістю з середини XVII ст. – 18–30 грошів. Її назва німецького походження і означає ¼ частину талера. Вперше випущена в грошовий обіг у 1608 році в м. Гданську Сигізмундом III (1587–1632) дорівнювала 10 грошам. Вага гданського орта становила 6,8 г (5,96 г чистого срібла), проба – 600 (Бакалець, 2012).

Шостак, шестигрошовик – польська срібна, а з другої половини XVII ст. білонна монета, проба близько 500, яка дорівнювала 1/5 срібного талера. Вага від 4,37 г (3,69 г чистого срібла) до 3,36 г (1,26 г чистого срібла) (Бакалець, 2004).

Трояк, тригрошовик, шаг (лат.grossus triplex – потрійний гріш) – з XVI ст. – срібна, а з середини XVII ст. білонна монета, номіналом в 3 гроші. Їх карбували з 1528 р. у Польщі, з 1546 р. – у Великому князівстві Литовському. У 1601 р. карбування трояків припиняється. У 1618 – 1624 рр. їх карбування відновлює король Сигізмунд III Ваза (1587–1632). Вміст чистого срібла у трояках з 1580 р. складав 2,05 г, з 1616 р. – 1,56 г, з 1623 р. – 0,91 г. Трояки зустрічаються майже у кожному другому українському скарбі XVII ст. (Бакалець, 2012, с.300).

Солід (шеляг) – дрібна білонова і мідна монета XVI–XVII ст. європейських держав вартістю 1/3 гроша. З 1659 р. до 1667 р. тривав масовий випуск мідних монет «боратинок» вагою 1,3 г, які часто зустрічалися у скарбах Глухівського Петропавлівського монастиря (Белашов, Бакалець, Клюєв, 2017, 109–115).

У 1989 р. під час земляних робіт у с. Сопич, за 44 км. від Глухов, виявлено великий скарб монет XVII ст. Скарб налічував 290 талерів, 50 ортів, 56 флоринів.

Рис. 1. Священна Римська імперія, Фердинанд III (), срібний флорин (монета зі скарбу с. Сопич Шосткінського району Сумської області)

Рис. 2. Голландська республіка, левендальдер 1695 р. (с. Сопич Шосткинського району Сумської області)

Поява скарбу цілком закономірна, оскільки село Сопич розташовувалося на північно-східному кордоні з Московією, на перетині колишніх шляхів Гетьманщини з Московським царством. Талери знахідки переважно карбування Голландської республіки (левендалери на лицевій стороні мають зображення лева) та її провінцій Гельдерна, Утрехта, Цволле, м. Кампена. Коронні орти (1/4 талера) карбовані за часів правління польських королів Сигізмунда III (1598–1632) і Яна II Казимира (1649–1676). Карбування монетних дворів Бидгощ, Варшава,

Гданськ, Краків, Торунь. Срібний флорин карбування Голландської республіки: провінції Цволле, м. Кампена (Клюєв, 2018, с.96–104).

За 25 км на південь від м. Глухова, біля с. Будища, розташований Глухівський Петропавлівський монастир, який був заснований близько 1290 р. У 2009 р. в лісі біля монастиря було знайдено скарб, який налічував 700 мідних солідів (1/3 гроша) Речі Посполитої часу правління Яна II Казимира (1648–1668) 1639–1666 рр. карбування. Монети були значно окислені і потерті через тривале перебування у грошовому обігу. Вага скарбу складає 940 г (Белашов, Бакалець, Клюєв, 2017, 110–118).

У 2019 р. до національного заповідника Глухів приватною особою було передано скарб мідних монет із с. Будища Шосткінського району Сумської області. Комплекс був виявлений на території Глухівського Петропавлівського монастиря. Скарб має вагу 210 г і нараховує 240 мідних монет Речі Посполитої. У скарбі присутні 237 мідних солідів – боратинок (1/3 гроша) короля Речі Посполитої Яна II Казимира (1648–1668) 1660–1666 років карбування, з яких ідентифіковано: 55 польських коронних солідів із польським гербом – одноглавим орлом (середня вага монети становить 0,92 г); 42 литовських соліди із зображенням «погоні» – герба Литовського князівства – вершника на коні з мечем у правій руці (середня вага складає 0,93 г). 120 мідних солідів із Петропавлівського скарбу неможливо ідентифікувати через сильне окислення, відсутність чітких зображень, потертості.

На території с. Воздвиженське, яке розташовано за 18 км від м. Ямпіль Шосткінського району Сумської області, у 2020 р., на місці постійного двору, було знайдено скарбовий комплекс, який налічував 800 монет. 600 монет цього скарбу були срібними флоринами вагою 19–21 г, проба срібла 650–700. 60 флоринів із скарбу відкарбовані на землях Священної Римської імперії часу правління Фердинанда II (1619–1637) були у задовільному стані збереження. Монети мають сліди тривалого використання у грошовому обігу.

В 10 флоринів Священної Римської імперії м. Ольденбурга часу правління Антона Гюнтера (1587–1607) відсутні дати карбування. 40 флоринів Священної Римської імперії часу правління Фердинанда III, без дати карбування, знаходяться у задовільному стані збереження. 200 флоринів карбування Голландської республіки міст Цволле, Кампена не мають дати карбування. У такій кількості флорини на території Сумської області зустрічається вперше.

200 монет скарбу складають левендальдери або левки (великий срібний талер із зображенням крокуючого лева Голландської республіки, що стала причиною назви талера). Карбування левендальдерів розпочалося у 1575 р. в Нідерландах під час визвольної війни з Іспанією. Вага левків складала 26,0 – 27,64 г (20,76 г чистого срібла), проба срібла – 800, діаметр – 40 мм. Левендальдер був досить поширеною монетою в українських землях XVII ст. (Клюєв, 2023, 18–21).

У скарбах Сіверщини найчастіше зустрічаються левендальдери провінцій та міст Голландської республіки: Гельдерна, Утрехта, Цволле, міста Кампена (Бакалець, 2004; Бакалець, 2012; Клюєв, 2023). Ці 200 монет були відкарбовані з 1635 по 1695 р. Більшість монет знаходилися у гарному стані. 20 левендальдерів були витерті та мають сліди довготривалого використання у грошовому обігу. Про термін заховання монет скарбу можна судити за левендальдером Голландської республіки карбування у 1695 р. Скарб був знайдений на глибині близько 80 см на території постійного двору, який був розташований на перетині торгівельних шляхів. З монетами були знайдені залишки керамічного горщика. Скарб міг належати заможному купцю або хазяїну постійного двору.

На дорозі біля с. Пустовойтівка за 12 км від м. Ромни Роменського району Сумської області виявлено шукачами металолому скарб, який налічував 80 срібних флоринів та декілька десятків ріксдальдерів (талерів Іспанських Нідерландів вагою 27 – 28 г) і був захований на глибині 50 см у посудині з бутового скла (Бакалець, 2012). 5 флоринів мають сліди значного перебування у грошовому обігу. 2 монети скарбу мають отвори на полях монет. 50 флоринів карбування Голландської республіки: Цволле, Кампен, Гельдерна, Утрехта без дати карбування, 20 монет скарбу є левендальдерами карбування Голландської республіки. Рік карбування останнього левендальдера м. Кампена датовано 1647 р.

Висновки. Проаналізувавши та порівнявши монети попередніх сіверських скарбів та двох знайдених нещодавно, можна зробити висновок, що вони є важливими речовими джерелами вивчення грошового обігу Сіверщини XVII ст. Знайдені комплекси свідчать про те, що в даний період на досліджуваній території переважали монети різних номіналів європейського карбування від мідного соліда, білонного гроша, півторака, трояка, шостака, орта, флорина до срібного талера. Це свідчить про інтенсивність торгівлі між Гетьманщиною та європейськими країнами. Проаналізовані скарби показують домінування європейської монети над московською у грошовому обігу Сіверщини у другій половині XVII ст.

Джерела та література:

- Бакалець, О.** (2004). Талер в грошовому обігу України кінця XVI – першої чверті XVIII ст. Бар, 5–12.
- Бакалець, О.** (2012). Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1781 рр.). Київ: Стилос, 378 с.
- Бєланов, В., Бакалець, О., Ключев, А.** (2017). Монетно-речові скарби Глухівського Петропавлівського монастиря другої половини XVII – XVIII ст. *Історичні студії суспільного прогресу*, Вип. 5, Глухів: ГНПУ, 109–124.
- Бєлашов, В.** (2018). Глухів – столиця гетьманської України (1708–1782 рр.): (від перших поселень до сучасності. Суми: ТОВ «ВПП Фабрика друку», 419 с.
- Ключев, А.** (2018). Топографія знахідок монетно-грошових скарбів XVII–XVIII ст. на території Глухівського району. *Сіверщина в історії України*. Вип. 11. Глухів-Київ: Наукова думка, 96–104.
- Ключев, А.** (2023). Талер та його фракції в грошовому обігу Гетьманщини у другій половині XVII ст. (за скарбовими та письмовими джерелами). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Ніжин, Вип. 32, 16–21.
- Котляр, М.** (1981). Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. Київ: Наукова думка, 238 с.

References:

- Bakalets', O.** (2004). Taler v hroshovomu obihu Ukrayiny kintsya XVI – pershoyi chverti XVIII st. [Thaler in the monetary circulation of Ukraine at the end of the 16th – first quarter of the 18th century]. Bar, 5–12. [in Ukrainian].
- Bakalets', O.** (2012). Skarby monet yak dzherelo vyvchennya hroshovoho obihu Het'manshchyny (1648–1781 rr.) [Coin treasures as a source for studying the monetary circulation of the Hetmanate (1648–1781)]. Kyiv: Stylos, 378 p. [in Ukrainian]
- Byelashov, V.** (2018). Hlukhiv – stolytsya het'mans'koyi Ukrayiny (1708–1782 rr.): (vid pershykh poselen' do suchasnosti [Hlukhiv as the capital of Hetmanate Ukraine (1708–1782): (from the first settlements to the present day)]. Sumy: TOV «VPP Fabryka druku», 419 s. [in Ukrainian].
- Byelashov, V., Bakalets', O., Klyuyev, A.** (2017). Monetno-rechovi skarby Hlukhivs'koho Petropavlivs'koho monastyrya druhoyi polovyny XVII – XVIII st. [Coin and material treasures of the Hlukhiv Peter and Paul Monastery of the second half of the 17th – 18th centuries]. *Historical studies of the social progress*, Vyp. 5, Hlukhiv: HNPU, 109–124. [in Ukrainian].
- Klyuyev, A.** (2023). Taler ta yoho fraktsiyi v hroshovomu obihu Het'manshchyny u druiy polovyni XVII st. (za skarbovymy ta pys'movymy dzherelamy) [Thaler and its fractions in the monetary circulation of the Hetmanate in the second half of the 17th century (according to treasury and written sources)]. *New research on the historical issues of the Cossack era in Ukraine*. Nizhyn, Vyp. 32, 16–21. [in Ukrainian].
- Klyuyev, A. A.** (2018). Topohrafiya znakhidok monetno-hroshovykh skarbiv XVII–XVIII st. na terytoriyi Hlukhivs'koho rayonu [Topography of finds of coins and money treasures of the 17th–18th centuries in the territory of the Hlukhiv district]. *Sivershchyna in the history of Ukraine*. Vyp. 11. Hlukhiv-Kyiv: Naukova dumka, 96–104. [in Ukrainian]
- Kotlyar, M.** (1981). Narysy istoriyi obihu y lichby monet na Ukrayini XIV – XVIII st. [Essays on the history of circulating and counting of coins in Ukraine in the 14th – 18th centuries]. Kyiv: Naukova dumka, 238 s. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 20.10.2024

Схвалено до друку / Accepted: 24.11.2024

Transformation of the judicial system and its impact on the legal status of peasants of the Right-Bank Ukraine in the late 18th and early 19th centuries

Andrii V. Shevchuk

State University «Zhytomyr Polytechnic»
Dr. (History), Associate Professor (Ukraine)
email: shevchuk.istor@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5214>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/rid/AAQ-7690-2020>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57920353200>

Abstract.

The purpose of the article is a comprehensive analysis of the changes in the judicial system of the Right-Bank Ukraine after its incorporation into the Russian Empire and their impact on the legal status of the serfdom in the late 18th and early 19th centuries. **The methodological basis of the study** is the principles of historicism and scientific objectivity, as well as critical, systematic and comparative analysis of sources. The application of these methods and principles made it possible to study the transformation of the judicial system and the legal status of peasants in dynamics and in aggregate, taking into account all contradictory factors. The use of various methods made it possible to trace, on the example of the Right-Bank Ukraine, the impact of Russian imperial legislation on the events and processes which regulated the activities of judicial institutions and determined the legal status of landed peasants. **Conclusions.** The incorporation of the Right-Bank Ukraine into the Russian Empire led to significant changes in the judicial system of the region and affected the legal status of serfs. There was a transition from the manorial (patrimonial) court to the imperial court system, where criminal cases of serfs for medium and serious crimes were considered by state judicial institutions. The introduction of the "Statute on the Administration of the Provinces of the Russian Empire" in 1775 and further reforms by Paul I formed a new structure of judiciary on the Right Bank. An analysis of court practice shows that serfs were subject to trial for a wide range of criminal offenses, with a tendency to mitigate punishments compared to the norms of the Lithuanian statutes and imperial justice. The supreme power sought to establish control over the proceedings against serfs, limiting the power of landlords in criminal cases to minor offenses. The judicial system became a tool for integrating the Right Bank into the imperial space, but at the same time retained certain elements of local specificity.

Keywords: Right-Bank Ukraine, judicial system, serfdom, Russian Empire, criminal justice, Third Lithuanian Statute, and imperial legislation.

Трансформація судової системи та її вплив на правовий статус селян Правобережної України наприкінці 18 - на початку 19 ст.

Андрій Шевчук

Державний університет «Житомирська політехніка»
доктор історичних наук, доцент (Україна)
email: shevchuk.istor@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5214>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/rid/AAQ-7690-2020>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57920353200>

Анотація.

Метою статті є комплексний аналіз змін у судовій системі Правобережної України після інкорпорації до складу Російської імперії та їх впливу на юридичне становище кріпосного селянства в період кінця XVIII – початку XIX ст. **Методологічною основою** дослідження є принципи історизму та наукової об'єктивності, а також критичний, системний та порівняльний аналіз джерел. Застосування цих методів і принципів дозволило дослідити трансформацію судової системи та правового статусу селян у динаміці та сукупності, враховуючи всі суперечливі чинники. Використання різних методів дало можливість відстежити на прикладі Правобережної України дію російського імперського законодавства на події і процеси, що регламентували діяльність судових установ та визначали правовий статус поміщицьких селян. **Висновки.** Інкорпорація Правобережної України до складу

Російської імперії призвела до суттєвих змін у судовій системі регіону та вплинула на правовий статус селян-кріпаків. Відбувся перехід від домініального (патримоніального) суду до імперської судової системи, де кримінальні справи кріпаків за злочини середньої тяжкості та тяжкі розглядалися державними судовими установами. Запровадження «Учреждений для управления губерний» 1775 р. та подальші реформи Павла I сформували нову структуру судових органів на Правобережжі. Аналіз судової практики показує, що селяни-кріпаки підлягали суду за широкий спектр кримінальних злочинів, при цьому спостерігалася тенденція до пом'якшення покарань порівняно з нормами Литовських статутів та імперського судочинства. Верховна влада прагнула встановити контроль над судочинством щодо кріпаків, обмежуючи владу поміщиків у кримінальних справах дрібними правопорушеннями. Судова система стала інструментом інтеграції Правобережжя до імперського простору, але водночас зберігала певні елементи місцевої специфіки.

Ключові слова: Правобережна Україна, судова система, кріпосне селянство, Російська імперія, кримінальне судочинство, Третій Литовський статут та імперське законодавство.

Постановка проблеми. Наприкінці 18 ст. в історії Правобережної України відбулися різкі зміни: замість Речі Посполитої з її шляхетською демократією та слабкою королівською владою прийшла абсолютистська Російська імперія з вимогами повного підпорядкування верховній владі. Запровадження Катериною II 1775 р. «Учреждений для управления губерний Всероссийской империи» повинно було наблизити систему управління до європейського взірця. Проте імперська реальність виявила, що населення не готове до таких змін, які вимагали від еліт ініціативності, бажання служити і вдосконалювати свої skills. Передусім складнощі виникли у судовій сфері, де здібні дворяни прагнули реалізувати свої амбіції на військовій або статській службі, але аж ніяк не на виборній в судових установах. Аналогічно для купців та міщан пріоритетною була професійна діяльність, а не виборні посади у магістратах і ратушах які вони оцінювали як повинність. Найгірша ситуація була з представниками вільного сільського населення (державні селяни, однодвірці та інші), частина з обраних яких була навіть неграмотна. Проте, якщо остання категорія населення отримала свою розправну судову систему, то численні кріпаки залишилися позбавленими свого станового суду і верховна влада повинна була вирішити це питання. З іншого боку, на захоплених правобережних територіях імперській владі потрібно було здобути лояльність не лише польської шляхти, але й українського селянства, щоб у випадку незадоволення перших використати кріпаків у своїх інтересах (особливо це проявилось під час придушення Січневого повстання 1863–1864 рр.). Очевидно, що для здобуття прихильності варто було використати у т. ч. й імперське судочинство. Судова влада зазнала трансформацій після інкорпорації правобережних територій, що проявилось у встановленні контролю адміністративної влади над судовими структурами шляхом обов'язкового ревізування кримінальних проваджень та схвалення вироків цивільними губернаторами та звітування про роботу судів першої інстанції.

Аналіз джерел та досліджень. Проблематика юридичного становища селян-кріпаків та еволюції судочинства на теренах Правобережної губернії в період кінця XVIII – початку XIX століть залишається недостатньо дослідженою в історіографії. Наявні наукові розвідки не дають вичерпного та неупередженого висвітлення цих аспектів, що вказує на необхідність подальшого ґрунтовного вивчення даної теми. Інтерпретація юридичного становища поміщицького селянства зазнавала трансформацій залежно від історичного контексту, часто набуваючи більшою мірою ідеологічного, аніж об'єктивно-наукового характеру. Дослідження цієї проблематики нерідко відображали домінуючі політичні парадигми та соціальні настрої відповідних епох, що впливало на формування історіографічних концепцій та їх подальшу еволюцію.

З дорадянських дослідників О. Градовський переконував, що добре організований згідно «Учреждений...» 1775 р. управлінський та судовий апарат мав забезпечити якісне управління. Позитивними були і широкі повноваження губернатора, який наглядав за кримінальними справами та міг зупинити судові рішення (Градовский, 1866, с. 202, 225–228). Й. Гессен акцентував увагу на вадах судової системи, що проявлялося у судовій тяганині, запутаності судочинства, «інквізиційності» процесу, залежності юстиції від адміністрації (Гессен, 1905, с. 8–16). М. Ключков, оцінюючи зміни за Павла I, переконував у запиті верховної влади на гнучких і дисциплінованих чиновників, а не виборних посадовців. Водночас у західних губерніях, хоча й були поступки регіональним елітам у судовій сфері, проте адміністративне управління та фінансове забезпечення залишилося таким, як і в решті губерній (Ключков, 1916, с. 407–433).

Дослідники радянського періоду «змушені» були розглядати питання як судової влади, так і юридичного статусу селян-кріпаків виключно з «класових» позицій. І. Ємельянова зауважувала процвітання, хабарництва, шахрайства та інших зловживань у судах (Ємельянова, 1962, с. 23). М. Павлова-Сільванська звертала увагу, що у повітах влада була віддана дворянству (Павлова-

Сильванская, 1964). А. Дубровіна, характеризуючи судову систему в українських губерніях, оцінює її як класову у «дворянсько-поміщицькій» державі. Суди ж стали знаряддями для здійснення «диктатури дворянства», де окрім тяганини, корупції, спостерігалася залежність суддів від канцелярського апарату (Дубровіна, 1966, с. 77, 82–86). П. Щербина основною вадою тогочасної судової системи уважав її становість і нерівність обвинувачених, які за одні й ті ж самі злочини отримували різні покарання. Проведення судової реформи Павла I він пояснював особистими мотивами та переконував, що діяльність судових установ цього періоду по суті нічим не відрізнялася від річпосполитських часів до інкорпорації (Щербина, 1974, с. 36–58).

Трансформації суспільно-політичного устрою після розпаду Радянського Союзу створили сприятливі умови для переосмислення історичних процесів. Це відкрило нові перспективи для дослідження судової системи кінця XVIII – початку XIX ст. з позицій наукового об'єктивізму. Сучасні історики отримали можливість застосовувати більш виважені та неупереджені підходи до аналізу правових інститутів зазначеного періоду, спираючись на широку джерельну базу та використовуючи новітні методологічні інструменти. Такий підхід дозволяє глибше та всебічніше висвітлити особливості функціонування та еволюції судочинства в контексті соціально-економічних та політичних реалій того часу. О. Каменський переконує, що мати незалежний суд у той час було неможливо через відсутність підготовлених кадрів (Каменський, 2001, с. 429–430). Л. Пісарькова акцентує увагу, що реформи Павла I мали наслідком зміну характеру судової влади – вона втратила становий і виборний характер, а відновлення на окраїнах привілеїв і національних особливостей обмежилось елементами річпосполитського судівництва (Писарькова, 2007, с. 498, 501). Р. Вортман оцінює роботу судів у Російській імперії з точки зору захисту інтересів соціальної та політичної еліти, а підсудні не мали права на юридичний захист (Уортман, 2004, с. 121–122). І. де Мадаріаґа, характеризуючи підсудність кріпаків, розрізняла систему покарання за незначні та важкі злочини (Мадаріаґа, 2002, с. 162). Згідно з твердженням Д. Бовуа, відновлення Павлом I локальної судово-адміністративної системи, зокрема механізму формування судів, було спрямоване на збереження домінування польської шляхти у суспільному та аграрному секторах, що тривало до Польського повстання 1830–1831 рр. (Бовуа, 2007, с. 152, 155). П. Гут, аналізуючи патримоніальну (у вітчизняній історіографії «домініальну»¹. – Авт.) систему судочинства у Пруссії 1740–1849 рр., відзначає особливості її функціонування в Польщі, де ці суди фактично діяли поза державним контролем, що обмежувало можливості влади ефективно підтримувати землевласників. Примітним є спостереження дослідника щодо стратегії верховної влади, яка, прагнучи забезпечити лояльність дворянства, делегувала йому широкі повноваження місцевого управління, включаючи земельні, судові та патронажні, що не лише сприяло розвитку фільваркового господарства, але й перетворило патримоніальний суд на інструмент соціального контролю та дисциплінування сільського населення (Gut, 2013, s. 10–11). О. Ільїн, розглядаючи реформи Павла I у судовій сфері, стверджує, що імператор прагнув не до реставрації старого устрою, а до формування централізованої та підконтрольної державі судової системи з певними регіональними особливостями (Ільїн, 2016, с. 26–27).

Комплексне дослідження судової системи зазначеного періоду ускладнюється низкою факторів, включаючи незадовільний стан збереження архівних матеріалів, значний обсяг документації, розпорошеної по різних архівних установах України (десятки тисяч одиниць зберігання повітових і губернських головних судів у відповідних фондах Центрального державного історичного архіву (м. Київ) та Державних архівах Житомирської, Хмельницької, Вінницької, Волинської, Рівненської областей), а також міждисциплінарний характер проблематики, що знаходиться на стику історичної науки та юриспруденції.

Метою статті є комплексний аналіз змін у судовій системі Правобережної України після інкорпорації до складу Російської імперії та їх впливу на юридичне становище кріпосного селянства в період кінця XVIII – початку XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Інтеграція земель Правобережжя до складу Російської імперії, що характеризувалася абсолютистською формою правління, спричинила суттєві трансформації не лише в адміністративній структурі регіону, але й значно вплинула на соціально-правовий статус різних верств суспільства: шляхту, духовенство, містян та селянство. Ці зміни охопили широкий спектр аспектів життєдіяльності населення, зумовивши

¹ У вітчизняній історіографії використовуються терміни «домініальний» та «доменіальний» (Попелюшко, 2016). Термін «домініальний суд» (від лат. *dominium* – володіння, власність) частіше зустрічається в історичній літературі і більш точно відображає суть явища. Він вказує на суд, що здійснювався власником маєтку (доміну) над залежними від нього селянами. Термін «доменіальний суд» (від фр. *domaine* – володіння, маєток) також використовується, особливо в контексті досліджень, пов'язаних з французькою історією або впливом французької правової традиції. Враховуючи, що на територіях, які входили до складу Речі Посполитої, використовувалася латинська юридична термінологія, більш коректним терміном буде «домініальний суд».

переформатування усталених соціальних, економічних та правових відносин відповідно до нових імперських реалій.

У Речі Посполитій, з його привілейованим станом – шляхтою, селяни-кріпаки були позбавлені кваліфікованого й об'єктивного судочинства. У Третньому Литовському статуті (артикул 1 розділу 14 «Про спійманого з поличним слугу і підданого чийогось, куди мають бути ведені» (Третій Литовський статут, 2004, с. 329–330)) було передбачено окрему процедуру для тих кріпаків, що були затримані безпосередньо під час вчинення кримінального злочину у маєтку свого господаря – вони передавалися до домініального суду. Якщо ж селянина спіймали за межами маєтку, то його могли повернути власнику, щоб той здійснив судочинство або передати до ґродського суду. Якщо ж протягом двох тижнів поміщик чи його урядник не здійснили правосуддя, потерпілий звертався до ґродського суду, який чинив суд (Ковальова С., Крумаленко М., Музиченко П., 2004, с. 512). Згідно артикулу 3 цього ж розділу, злодій, впійманий на «гарячому вчинку», незалежно від станової приналежності, потрапляв під юрисдикцію ґродського суду (Ковальова С., Крумаленко М., Музиченко П., 2004, с. 513). Констатуємо, що в Речі Посполитій головну роль відігравав домініальний суд, хоча за певних умов кримінальне судочинство здійснював, як і у випадку зі шляхтичами, ґродський суд.

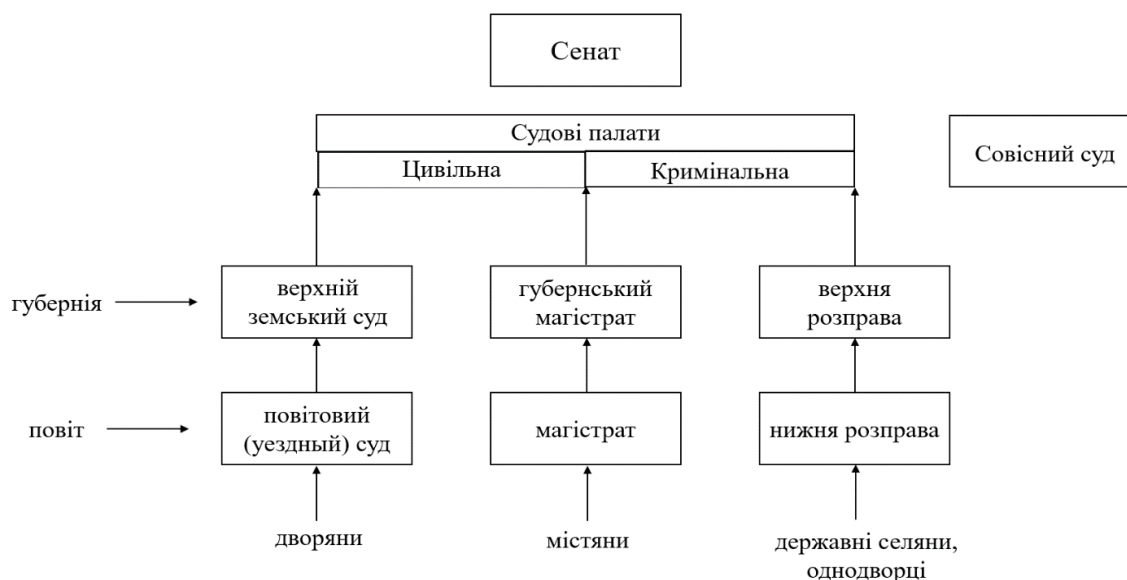
Натомість абсолютно протилежною була ситуація в Російській імперії. В. Ключевський (1841–1911 рр.), аналізуючи обсяг влади поміщиків над кріпаками у XVII ст., переконував у її обмеженості сферами землекористування, цивільних справ та дрібних правопорушень. Важливо, що поміщикам заборонялося розглядати кримінальні справи своїх селян. «Соборне уложення» 1649 р. встановлювало суворі санкції за порушення цієї заборони. Якщо поміщик самовільно карав кріпака за розбій замість передачі справи до губного суду, він ризикував втратити своє помістя. Безпомісні власники кріпаків за такі дії підлягали тілесному покаранню батогом. Однак у XVIII ст. ситуація змінилася, адже законодавство цього періоду не давало чіткого визначення меж поміщицької влади, у деяких випадках навіть розширюючи її. Згідно указу 1760 р. землевласники отримали право висилати своїх кріпаків на поселення до Сибіру. Ця еволюція законодавства відображає поступове посилення влади поміщиків над кріпаками протягом XVII–XVIII ст., від обмеженої юрисдикції до більш широких повноважень, включаючи право на заслання (Ключевський, 2005, с. 880). Проте, переслідування кріпосних селян за кримінальні злочини залишилося прерогативою імперського судочинства. 18 жовтня 1770 р. Катерина II у власноруч написаному генерал-прокурору указі застерігала поміщиків від втручання в судову владу, адже кріпаки не підпадали під «домашнє слідство» за втечу, крадіжку та схожий злочин (ПСЗРІ, т. 19 (1770–1774), №13516). Фактично законодавство XVIII ст. щодо прав поміщиків над кріпаками характеризувалося певною суперечливістю. З одного боку, спостерігалася тенденція до розширення поміщицької влади, а з іншого – робилися спроби обмежити її, особливо у сфері кримінального правосуддя. Це відображає складність балансування між інтересами поміщиків та намаганнями держави зберегти контроль над судочинством навіть щодо кріпаків. Реальний стан справ демонструє спостереження І. де Мадаріаґи: теоретично поміщики виступали суддями всіх скоєних їхніми кріпаками дрібних злочинів (крадіжки, бійки, пияцтво та безлад), стосовно інших кріпаків чи вільних селян. За тяжкі злочини (вбивство і розбій) обвинувачені потрапляли під юрисдикцію державних судів (Мадаріаґа, 2002, с. 162). А. Долгих у своїх дослідженнях звертає увагу на практику заслання кріпаків до Сибіру на поселення за рішенням судових інстанцій. Важливо зазначити, що таке покарання застосовувалося лише у випадках, коли було скоєно злочин або існувала обґрунтована підозра у його вчиненні. За часів правління Олександра I ця система покарань зберігалася. Зокрема, продовжувало діяти положення про заслання осіб, визнаних винними у скоєнні злочинів за судовим вироком (Долгих, 2013, с. 74–84).

Проте й система покарань еволюціонувала. 1811 р. було *вчергове* (курсив. – Авт.) підкреслено, що депортація кріпаків до Сибіру на поселення за серйозні правопорушення (крадіжка на суму більше 100 рублів, систематичне злодійство чи бродяжництво), здійснювалася не за примхою поміщика, а виключно на підставі судового рішення. Натомість, для менш тяжких проступків (дрібні крадіжки, шахрайство, зловживання алкоголем чи непокора), заслання до Сибіру за ініціативою поміщика було заборонено. У таких випадках передбачалося застосування м'якших форм: легке тілесне покарання з подальшим поверненням додому або утримання в робітних домах. Важливо зазначити, що ці менш суворі заходи могли бути застосовані без судового втручання, лише за рішенням поміщика (ПСЗРІ, т. 31 (1810–1811), №24707). Є. Панін, досліджуючи повітові суди Мордовії, аналізує спектр злочинів, скоєних кріпаками, які підпадали під юрисдикцію тогочасних органів правосуддя. Серед таких правопорушень він виділяє навмисне членушкодження з метою уникнення рекрутської служби, втечі селян від поміщиків, випадки вбивств та крадіжок. До цього переліку також входять підпали, незаконна вирубка лісу та різноманітні злочини на побутовому ґрунті. Автор зазначає, що злочини проти віри, хоча й траплялися рідше, теж належали до компетенції судових органів того часу (Панін, 2006, с. 19).

Для суду над кріпаками за середні та тяжкі злочини використовувалися повітові (рос. – уездные) суди, засновані згідно «Учреждений...» 1775 р. (розд. XV, ст. 193–208 (ПСЗРИ, т. 20 (1775–1780), №14392)). До складу установи входили повітовий суддя (8 клас за Табеллю про ранги) та двоє засідателів (9 клас), обрані дворянством на три роки та схвалені губернатором. Якщо ж упродовж трьох років хтось з обраних помирав або ще з якоїсь причини вибував, то нові вибори не проводилися, а верхній земський суд повинен був визначити кандидатуру, котру мав схвалити намісник краю.

Додаток 1.

Судова система Російської імперії згідно «Учреждений...» 1775 р.

Юрисдикція повітового суду полягала в розгляді як кримінальних (убивства, крадіжки, розбій, бійки, образи), так і цивільних (повернення боргів, відшкодування збитків тощо) проваджень. При цьому одним з основних завдань повітового суду було врегулювання земельних межових суперечок (розглядалися за участю землеміра) з повідомленням обох сторін за шість тижнів, а також посвідчення купівлі маєтків.

Зазначимо особливий порядок розгляду кримінальних справ згідно «Учреждений...» 1775 р. Після розгляду провадження повітовим судом справа надходила на ревізію до верхнього земського суду, звідти – до кримінальної палати. Така складна процедура, на переконання законодавця, повинна була забезпечити «справедливість» суду, яка розумілася виключно через формальне судочинство (коли судили «папери, а не людей». – Авт.), що вимагало правильно оформлених судових документів із залученням слідчих (повітчиків), протоколістів та секретарів, які «зналися» в законах.

Внаслідок захоплення Російською імперією правобережних територій у 1793 та 1795 рр. постало питання про їх «вписування» до імперського простору. Катерина II не переймалася пошуками компромісу з місцевими елітами та, використовуючи військову присутність, примусила шляхту до покори. Хоча спочатку *de jure* було збережено річпосполитське судочинство, *de facto* місцеві адміністратори (генерал-губернатор Т. Тутолмін та брацлавський губернатор Ф. Бергман) прагнули поставити його під свій контроль, вимагаючи винесення вердиктів здійснення вироків «іменем імператриці» та використання у судовому процесі не суддівської дискреції, а формальної системи доказів (Шевчук, 2022, с. 73).

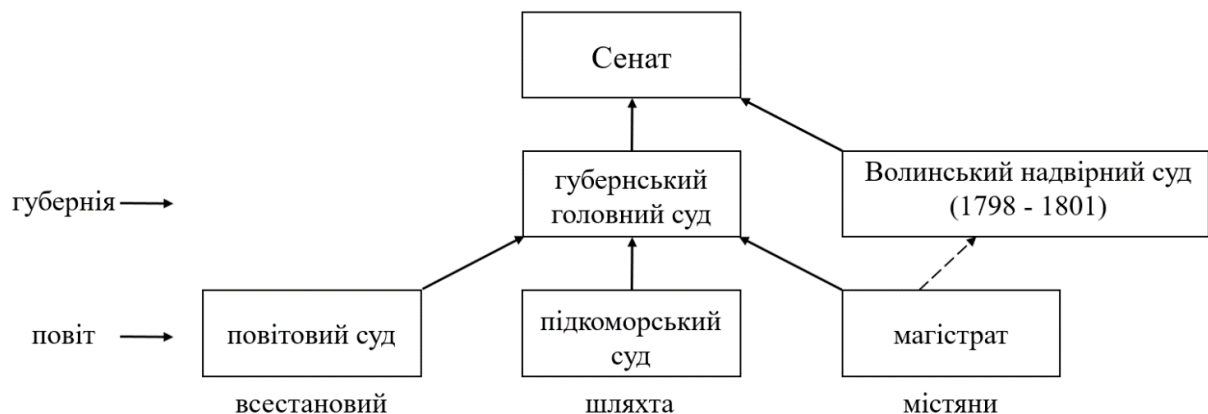
У новоствореному Брацлавському намісництві про заснування адміністративних та судових установ згідно «Учреждений...» 1775 р. було оголошено 23 квітня 1793 р., у Подільському та Волинському – 5 липня 1795 р. Однак процес інституціоналізації виявився пролонгованим: у Брацлавському намісництві установи були відкриті лише 20 лютого 1796 р., у Подільському – 1 травня 1796 р. та Волинському – 6 серпня 1796 р. (Григорьев, 1910, с. 311–312). Київська губернія тоді обіймала, головним чином, лівобережні території та своїх «канонічних обрисів» набула наприкінці 18 ст. за правління Павла I.

Зі смертю Катерини II 6 листопада 1796 р. розпочався новий період в історії Правобережжя. Павло I, намагаючись встановити елементарний порядок та поставити під контроль всю систему влади, згоден був запропонувати шляхті західних губерній певний *modus vivendi*. Своєрідним інструментом компромісу повинна була стати судова влада, яка в очах нового монарха не мала такого ж стратегічного значення, як у його попередниці. Перед місцевими адміністраторами на чолі з генерал-губернатором О. Беклешовим стояло складне завдання: встановити діалог з місцевою елітою, досягнувши її лояльності, та водночас задовольнити прагнення правителя. Варто зазначити, що регіональна влада не прагнула повністю потурати шляхті, а намагалася зберегти імперський контроль над внутрішніми процесами, поєднуючи це з намаганнями задовільнити соціальний запит на «спокій і справедливість». Локальну шляхту допускали до участі у виборах до адміністративних та судових органів, навіть якщо вона не відповідала імперським цензам, зберегли її владу над кріпаками. Проте передача юрисдикції над кріпосними селянами за середні та важкі кримінальні злочини означало б субституцію імперського суду приватним патримоніальним судочинством.

12 грудня 1796 р. переформатовані Київська, Подільська та Волинська губернії були віднесені до категорії «на особливих правах і привілеях». В. Шандра звертає увагу, що завдяки новій видовій організації влади було збережено традиційні системи права та судочинства (Шандра, 2009). 31 грудня 1796 р. було запроваджені нові штати, згідно з якими у кожному повіті створювався повітовий (від пол. *powiat*) суд. До його складу входили судді 7 класу, два підсудки – 8 класу, писар – 10 класу та чотири возних 14 класу. При цьому жалування посадовцям з державної скарбниці не виплачувалося, а утримання мало здійснюватися згідно річпосполитівських правил (ПСЗРИ, т. 44, ч. 2 (1715–1800), с. 396–397).

Додаток 2.

Трансформація судової системи Правобережної України за правління Павла I (1797–1801 рр.)

Порівняння Додатку 1 та Додатку 2 дозволяє робити висновок про спрощення судової системи і про те, що повітовий суд став всестановим. До його юрисдикції відносилися кримінальні та цивільні провадження шляхти, вільного сільського населення, а також кріпаків, як власності поміщиків.

У матеріалах ф. 16 (Волинський головний суд¹) Державного архіву Житомирської області зберігається «Генеральний реєстр кількості розглянутих справ кримінальним і тимчасовими департаментами Волинського головного суду» за 1796–1826 рр. (ДАЖО, ф. 16, оп. 3, спр. 2, арк. 1–1316). Своєрідний каталог надісланих на ревізію проваджень з судів першої інстанції засвідчує, що кріпаки чинили всі види злочинів. Тому постає питання, чому їх судив повітовий суд, навіть за злочини в межах одного маєтку? Пояснити це можна лише тим, що поміщики мали над кріпаками повну владу в повсякденному житті. За дрібні порушення офіціали карали самостійно (причому лише з дозволу власника), серйозніші злочини вирішувалися судовою

¹ Губернський головний суд – апеляційна установа за судовою реформою Павла I у західних губерніях, яка фактично здійснювала керівництво судовою владою в губернії. Складався з двох департаментів – кримінального та цивільного. До складу кожного входили обрані шляхтою на три роки голова (5 класу за Табелем про ранги) та три засідателі. Захист державних інтересів здійснювали призначувані до кожного департаменту радник (6 класу за Табелем про ранги) та секретар (детальніше: Шевчук, 2022, с. 159–182, 257–272).

інстанцією. Чітко про межі влади повітових судів свідчить ситуація з забитими до смерті чи просто померлими від побоїв кріпаками, коли навіть похоронити їх було неможливо без санкції нижнього земського суду.

Додаток 3.

Реєстр кримінальних справ Волинського головного суду (1797, 1806 рр.)

Види кримінальних злочинів	1797 р. ¹		1806 р. ²	
	Псправ	%	Псправ	%
Загалом кримінальних справ, з них	191		646	
Вбивства	43	23	23	3,6
Крадіжки і пограбування	72	38	231	36
Переховування втікачів	7	4	34	5,3
Ненасильницька смерть	-	-	17	2,6
Самогубства і спроби	-	-	17	2,6
Побої	11	6	30	4,6
Самовільні порубки лісу	-	-	24	3,7
Пожежі і підпали	6	3,1	45	7
Втеча арештантів і рекрутів	-	-	77	11
Продаж і скупка краденого	-	-	11	1,7
Підробка, шахрайство і фальшивомонетництво	-	-	19	2,9
Інші	52	27	118	18

Номенклатура кримінальних злочинів, провадження по яких надходили на обов'язкову ревізію з повітових до Волинського головного суду, свідчить, що селяни-кріпаки могли бути задіяні у всіх цих злочинствах. До категорії «інші» віднесено злочинства, у яких кріпаки не брали участі (напр.: спротив поміщиків, службові злочини, контрабанда тощо). Не завжди чітко вдається з реєстру встановити приналежність обвинуваченого. Зауважимо, що за період з 1797 по 1806 рр. зросла номенклатура кримінальних злочинів і почали враховувати ненасильницькі смерті (знайдених мертвими людей без ознак насильства), самогубства, самовільні порубки лісу, втечі арештантів і рекрутів (77 випадків, що становило 11 %), продаж і скупка краденого та підробка, шахрайство і фальшивомонетництво. Зазначимо зростання злочинів у 3,4 рази, хоча це не означає зростання криміногенної ситуації в регіоні, скоріше мова йде про розширення номенклатури справ, які надходили на ревізування, а також тим фактором, що 1797 р. був періодом трансформації повітових судів.

З погляду імперської влади найважчим був злочин, пов'язаний зі смертю (за М. Фуко «кривава злочинність» (Фуко, 1998, с. 96)). Зауважимо їх незначну кількість, адже станом на 1806 р. зафіксовано 23 випадки (3,6 %). Таке число можна пояснити не лише низьким рівнем злочинності, але й тодішньою судовою практикою: лише за наявності беззаперечних доказів підозрюваний підлягав покаранню. При найменших сумнівах за непереконалих доказів уважалося за краще відпустити винуватого, ніж засудити невинного. Підставою слугував § 4 артикулу 3 розділу 14 Третього Литовського статуту «... у справах сумнівних [суд] має більше схилитися до звільнення, ніж до покарання» (ДАЖО, ф. 16, оп. 3, спр. 56, арк. 81, 83 зв.).

1811 р. Волинський головний суд розглядав справу зі Старокостянтинівського повітового суду про вбивство 22-річним селянином С. Мазуровим селянки Параскевії. З матеріалів провадження стає зрозумілим, що селянин випивав у корчмі, після чого взяв палицю та забив жінку, яка йшла по вулиці. Враховуючи, що вбивство було ненавмисним, повітовий суд пропонував покарати 50 ударами батога та заслати до Сибіру на поселення. Якщо ж виявиться майно, то пропонувалося згідно конституцій 1496 та 1539 рр. стягнути на користь найближчих родичів убитої 120 гривень, рахуючи кожну за указом 19 липня 1800 р. по 24 коп. сріблом (Третій Литовський статут, 2004, с. 331). Проте у цьому та схожому випадках доводиться констатувати пом'якшення вироків, адже згідно артикулу 2 розділу 12 Третього Литовського статуту було передбачено, окрім головщини (грошового штрафу), смертна кара у випадку вбивства кріпаком кріпака сріблом (Третій Литовський статут, 2004, с. 309). Цей випадок, як і подібні до нього, демонструє тенденцію до пом'якшення покарань у судовій практиці того часу порівняно з більш ранніми законодавчими нормами. 1799 р. Київський головний суд схвалив вирок у справі вбивства одним кріпаком іншого – 35 ударів батогом, вирізання ніздрів та заслання на довічні роботи (ЦДІАК, ф. 484, оп. 1, спр. 12, арк. 29). В іншому випадку за ненавмисне вбивство жінки,

¹ ДАЖО, ф. 16, оп. 3, спр. 2, арк. 13–40 зв.

² ДАЖО, ф. 16, оп. 3, спр. 2, арк. 313–358 зв.

головний суд призначив покарання у 80 ударів канчуками та церковне покаяння (ЦДІАК, ф. 484, оп. 1, спр. 12, арк. 87).

Окрім вбивств, судові установи розглядали й випадки ненасильницьких смертей. Протягом 1827–1829 рр. Радомишльським нижнім земським судом (поліційна установа) проводилося слідство стосовно трьох кріпаків графів Ходкевичів. Коли у корчмі помер невідомий селянин, вони, не повідомивши владу, таємно закопали його у копці (пагорб, який відзначав межі володінь. – Авт.). Повітовий суд, не зумівши довести насильницьких дій, запропонував піддати їх церковному покаянню та направив матеріали провадження до Київського головного суду, звідки вони потрапили на схвалення до київського цивільного губернатора (ЦДІАК, ф. 1403, оп. 1, спр. 3, арк. 30). У 1811 р. Волинський головний суд розглянув за пришвидшеною процедурою низку справ про смерті, які не були спричинені насильством та надійшли на ревізію з судів першої інстанції. Ці дев'ять проваджень супроводжувалися свідченнями очевидців та медичними висновками: троє померло від апоплексичного удару, відомого сьогодні як інсульт; один потонув нетверезим під час купання; двоє повісилися (жінка та чоловік, який був кульгавим на одну ногу та зламав іншу); один – від лихоманки (60 років), один – від «внутрішньої хвороби» та останній – випадково застрелився (ДАЖО, ф. 16, оп. 3, спр. 56, арк. 226). Ці справи демонструють різноманітність випадків, які підлягали судовому розгляду, навіть якщо вони не були пов'язані з насильницькими діями.

Смерть новонароджених породжувала низку складних юридичних питань. У процесі розслідування зазвичай не виникало сумнівів щодо умисного вбивства небажаної дитини. Однак, дотримання чинного законодавства могло призвести до втрати землевласником його майна. Це пояснюється тим, що відповідно до § 1 артикулу 60 розділу (?) Другого Литовського статуту¹, як матір, що вбила своє немовля, так і її спільник підлягали страті. Крім того, згідно зі статтями 154 та 163 «Військового статуту» 1716 р., за вбивство передбачалося відрубання голови, а за дітовбивство – ще жорстокіше покарання у вигляді колесування (ДАЖО, ф. 9, оп. 1д., спр. 276, арк. 4–5, 21–21 зв.). Не змігши достеменно встановити факт навмисного злочину, суд вирішив призначити 25-річній Г. Матвіївій церковне покаяння. Її підозрювали у вбивстві новонародженої дитини, тіло якої було знайдено у ставку. Таке рішення можна розглядати як компроміс між повним виправданням та суворим покаранням, передбаченим законом за дітовбивство (ДАХмО, ф. 4, оп. 1, спр. 434, арк. 4, 30).

До категорії кримінальних діянь, учасниками яких могли бути поміщицькі селяни, доцільно зарахувати ряд корисливо-насильницьких злочинів проти власності: незаконне привласнення чужого майна у формі крадіжок та грабежів, його купівля чи продаж, незаконна вирубка лісових насаджень та умисне знищення або пошкодження майна шляхом підпалу, різноманітні форми шахрайства та контрабанда. Всі ці діяння об'єднує спрямованість на незаконне збагачення шляхом заподіяння майнової шкоди іншим особам або державі. М. Фуко характеризував цю сукупність протиправних дій як «злочинність обману» (Фуко, 1998, с. 96).

На початку 1799 року Київський головний суд розглядав низку кримінальних справ, пов'язаних з крадіжками. 3 січня суд переглядав справу О. Іванова, звинуваченого у викраденні різного майна, включаючи коней. Повітовий суд пропонував покарання у вигляді 70 ударів канчуками та відправлення в рекрути (ЦДІАК, ф. 484, оп. 1, спр. 9, арк. 1). Через чотири дні, 7 січня, генерал-губернатор О. Беклешов затвердив вирок про покарання канчуками двох селян із с. Помийники за крадіжки, повідомивши про це Київський головний суд. Протягом того ж року Київський головний суд виніс кілька вироків за подібні злочини. Кріпосному селянину за крадіж коня призначено 60 ударів канчуками. В іншій справі кріпак та його спільник за викрадення отримали по 70 ударів канчуками та були віддані на поруки (ЦДІАК, ф. 484, оп. 1, спр. 12, арк. 17, 63). За третю крадіжку кріпосний селянин був покараний 20 ударами батоном, вирізанням ніздрів та засланням на довічні роботи (ЦДІАК, ф. 484, оп. 1, спр. 12, арк. 29). У справі про викрадення коней покарання розподілилися так: рецидивіст отримав 100 ударів канчуками, двоє інших – по 70, а той, хто не доніс про злочин – 50 ударів (ЦДІАК, ф. 484, оп. 1, спр. 12, арк. 8). 1819 р. київський губернатор схвалив вирок щодо кріпака графині С. Потоцької, який утік, змінив прізвище та вкрав двох коней: 25 ударів канчуками та віддати в рекрути, а якщо нездатний до служби – заслати до Сибіру на поселення (ЦДІАК, ф. 484, оп. 5, спр. 667, арк. 7). 1825 р. київський губернатор схвалив вирок у справі кріпака, який украв в унтер-офіцера 50 руб., у селянки – сокиру та чоботи: 30 ударів канчуками та взяття на поруки. Якщо ж не виявиться бажаних взяти, то заслати підсудного до Сибіру на поселення (ЦДІАК, ф. 484, оп. 1, спр. 161, арк. 29). Для відшкодування збитків часом підсудних примушували працювати на суконній фабриці, як це пропонувалося Уманським повітовим судом 1812 р. (ЦДІАК, ф. 484, оп. 1, спр. 82, арк. 3 зв.). Варто зазначити, що не всі обвинувачені доживали до винесення вироку. Наприклад, Ф. Стельмах, який перебував під вартою в Подільській губернії з 1822 по 1825 рр. за підозрою у

¹ Помилкове відсилання в архівній справі, адже такого артикулу не було виявлено.

різних крадіжках, помер до завершення судового процесу (ЦДІАК, ф. 484, оп. 1, спр. 161^а, арк. 5 зв.). Цей огляд демонструє суворість покарань за майнові злочини наприкінці XVIII – на початку XIX ст., а також складнощі тогочасної системи правосуддя.

Після крадіжок та пограбувань другою за кількістю злочинів категорією були втеча арештантів та рекрутів (станом на 1806 р. – 77 випадків). Верховна влада зобов'язала міщан та селян безкоштовно супроводжувати арештантів (підозрюваних у різних злочинах та дезертирів) до місця суду / слідства. Через непідготовленість конвоїрів, а часто це були виділені офіціалами або десяцькими селяни похилого віку або фізично слабкі, та неефективну систему супроводу заарештовані втікали. Ці випадки ставали предметом розслідування та розгляду повітовими судами й перше запитання стосувалося, чи це відбулося з необережності, чи було сплановане? (Шевчук, 2022, с. 432). 1 лютого 1799 р. генерал-губернатор О. Беклешов схвалив вирок про покарання двох селян за втечу арештантів з с. Плоске П'ятигірського повіту. Разом з тим, втеча відбулася тому, що одного з конвоїрів тримали на панщині до ночі й тому десяцького покарали 60 ударами канчуків (ЦДІАК, ф. 484, оп. 1, спр. 12, арк. 3, 7). 1821 р. кримінальний департамент Волинського головного суду ревізував справу з Новоград-Волинського повітового суду про втечу з-під варти трьох арештантів. Обвинувачували чотирьох селян, яких повітовий суд пропонував покарати 15 ударами канчуків та залишити на попередньому місці проживання. При цьому, один із обвинувачених був старше 70 років¹, а інших – навіть не питали. Тому, підсудка повітового суду, який проводив слідство, постановили оштрафувати за неналежно проведені слідчі дії на 9 руб. (ДАЖО, ф. 16, оп. 3, спр. 110, арк. 2).

8 серпня 1799 р. Заславський повітовий суд розглядав провадження про дезертира мушкетерського полку Н. Морозова (ЦДІАК, ф. 1715, оп. 1, спр. 11, арк. 8 зв.). 17 січня 1799 р. у Київському головному суді розглядалося провадження з Київського повітового суду про переховування селянами їхнього сина, рекрута артилерійського осадного полку А. Ткаченка. Під час розслідування з'ясувалося, що син прийшов увечері, а зранку мати пішла до волосного голови. Проте син втік на болота, де його спіймали. Повітовий син пропонував не карати батьків і головний суд підтримав це рішення, надіславши справу до цивільного губернатора (ЦДІАК, ф. 484, оп. 1, спр. 9, арк. 39–39 зв.). 1799 р. троє селян за вироком Київського головного суду за переховування трьох рекрутів отримали по 50 ударів канчуками, за іншим провадженням – двоє селян отримали таке ж покарання (ЦДІАК, ф. 484, оп. 1, спр. 12, арк. 5, 11).

Влада боролася з організованою злочинністю. 1799 р. Київський головний суд схвалив вирок обвинуваченому у переховуванні злодія у своєму будинку – 30 ударів батогами, вирізання ніздрів та заслання на довічні роботи та іншому – за неповідомлення про це – 80 ударів канчуками (ЦДІАК, ф. 484, оп. 1, спр. 12, арк. 101).

Висновки. Інкorporація Правобережної України до складу Російської імперії наприкінці XVIII ст. призвела до суттєвих трансформацій судової системи та правового статусу кріпосного селянства. Відбувся перехід від доміняльного (патримоніального) суду, характерного для Речі Посполитої, до імперської судової системи. Кримінальні справи кріпаків за злочини середньої тяжкості та тяжкі тепер розглядалися державними судовими установами, а не поміщицькими судами.

Запровадження «Учреждений для управления губерний» 1775 р. та подальші реформи Павла I сформували нову структуру судових органів на Правобережжі, зокрема повітові суди, які стали основною ланкою розгляду справ кріпаків. Аналіз судової практики показує, що селяни-кріпаки підлягали суду за широкий спектр кримінальних злочинів, включаючи вбивства, крадіжки, втечі та інші правопорушення.

Спостерігалася тенденція до пом'якшення покарань порівняно з нормами Третього Литовського статуту та імперського судочинства, хоча вирoki все ще залишалися досить суворими. Імперська влада прагнула встановити контроль над судочинством щодо кріпаків, обмежуючи владу поміщиків у кримінальних справах. Це відображало загальну політику централізації та уніфікації управління в імперії.

Судова система стала важливим інструментом інтеграції Правобережжя до імперського простору, але водночас зберігала певні елементи місцевої специфіки, особливо в перші роки після інкорпорації. Трансформація судової системи відображала складний процес пошуку балансу між інтересами верховної влади, локальних адміністраторів, місцевої шляхти та необхідністю забезпечення мінімального правового захисту для кріпаків.

Незважаючи на зміни, правовий статус кріпаків залишався вкрай обмеженим, що відображало загальну соціальну структуру Російської імперії того часу. Дослідження демонструє

¹ 1798 р. верховна влада визначила, що злочинців старше 70 років заборонено піддавати тілесним покаранням, достатньо вислати до Сибіру (ЦДІАК, ф. 484, оп. 1, спр. 12а, арк. 21). Коли 87-річний кріпак вбив свою дружину, київський губернатор схвалив вирок – заслання на довічні роботи без покарання батогами (ЦДІАК, ф. 484, оп. 1, спр. 161, арк. 19).

необхідність подальшого вивчення судових практик та їх впливу на соціальні відносини у Правобережній Україні кінця XVIII – початку XIX ст., особливо в контексті порівняння з іншими регіонами імперії.

Подяка. Висловлюю вдячність колективу Державного архіву Житомирської області за їхню допомогу у процесі пошуку та опрацювання архівних матеріалів. Окрема подяка адресується членам редакційної колегії журналу за їхні фахові рекомендації та експертну підтримку на етапі підготовки рукопису до публікації.

Фінансування. Автор не отримував фінансової підтримки для дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Бовуа, Д.** (2007). *Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793–1830 рр.* Львів: Кальварія. 296 с.
- Гессен, И. В.** (1905). *Судебная реформа.* Санкт-Петербург. 267 с.
- Градовский, А.** (1866). *Высшая администрация России XVIII ст. и генерал-прокуроры.* Санкт-Петербург: Тип. И. Бочкарева. 284 с.
- Григорьев, В. А.** (1910). *Реформа местного управления при Екатерине II.* Санкт-Петербург: Рус. скоропеч. 396 с.
- ДАЖО** – Державний архів Житомирської області.
- ДАХмО** – Державний архів Хмельницької області.
- Долгих, А.** (2013). Ссылка крестьян на поселение в Сибирь по воле помещиков в законодательстве Российской империи. *Российская история*, 3, 74–84.
- Дубровіна, А. Б.** (1966). *Суспільний лад, механізм управління та право України в період розкладу феодально-кріпосницької системи і зростання капіталістичних відносин (перша половина XIX ст.).* Київ: КДУ. 111 с.
- Емельянова, И. А.** (1962). Высшие органы государственной власти и управления России в дореформенный период. Казань, 1962. 46 с.
- Ільїн, О.** (2016). Зміни в судоустрої на українських землях у складі Російської імперії у 1796–1801 рр. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*, 2, 23–28.
- Каменский, А. Б.** (2001). *От Петра I до Павла I: реформы в России XVIII века (опыт целостного анализа).* Москва: РГГУ. 575 с.
- Клочков, М. В.** (1916). *Очерки правительственной деятельности времени Павла I.* Петроград: Сенатская типография. 628 с.
- Ключевский, В.** (2005). *Русская история. Полный курс лекций.* Москва: Олма-ПРЕСС Образование. 974 с.
- Ковальова, С., Крумаленко, М., Музиченко, П.** (2004). Коментар. *Статuti Великого князівства Литовського. Т. III: Статут Великого князівства Литовського 1588 р. Кн. 2.* Одеса: Юридична література, 353–522.
- Мадариага, Исабель де.** (2002). *Россия в эпоху Екатерины Великой.* Москва: Новое литературное обозрение. 976 с.
- Павлова-Сильванская, М. П.** (1964). Социальная сущность областной реформы Екатерины II. *Абсолютизм в России (XVII–XVIII вв.): Сб. статей / Под ред. Н.М. Дружинина и др.* Москва: Наука, 460–491.
- Панин, Е.** (2006). *Уездные суды Российской империи в первой половине XIX века (по материалам мордовского края): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02.* Саранск. 22 с.
- Писарькова, Л. Ф.** (2007). *Государственное управление в России с конца XVII до конца XVIII века: Эволюция бюрократической системы.* Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН). 743 с.
- Попелюшко, В. О.** (2016). Доменіальний (вотчинний, панський, поміщицький) суд на теренах України. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право», 2 (14),* URL: <https://lj.oa.edu.ua/archives/n2-2016>.
- ПСЗРИ** – Полное собрание законов Российской империи.
- Третій Литовський статут** (2004). Статuti Великого князівства Литовського. Т. III: Статут Великого князівства Литовського 1588 р. Кн. 2. Одеса: Юридична література. 568 с.
- Уортман, Р.** (2004). *Властители и судии: развитие правового сознания в императорской России.* Москва: Новое литературное обозрение. 515 с.
- Фуко, М.** (1998). *Наглядати й карати: народження в'язниці / Пер. з французької П. Таращук.* Київ: Основи. 392 с.
- ЦДІАК** – Центральний державний історичний архів України, м. Київ.
- Шандра, В. С.** (2009). «Губернии на особых правах и привилегиях состоящие...» як політичний проект. *Регіональна історія України*, 3, 191–204.

- Шевчук, А. В. (2022). Судова влада в житті суспільства Правобережної України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.): монографія. Житомир: Видавець Євенок О. О. 580 с.
- Щербина, П. Ф. (1974). Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине. Львов: Вища школа. 190 с.
- Gut, P. (2013). *Ustrój, organizacja i działalność sądownictwa patrymonialnego we wschodnich prowincjach Prus w latach 1740–1849*. Warszawa-Szczecin. 435 s.

References:

- Bovua, D. (2007). *Rosiiska vlada i polska shliakhta v Ukraini. 1793–1830 rr. [Russian power and Polish nobility in Ukraine. 1793-1830]*. Lviv: Kalvariia. 296 s. [in Ukrainian].
- Gessen, I. V. (1905). *Sudebnaya reforma [Judicial reform]*. Sankt-Peterburg. 267 s. [in Russian].
- Gradovskij, A. (1866). *Vysshaya administraciya Rossii XVIII st. i general-prokurory [The highest administration of Russia in the 18th century and procurators general]*. Sankt-Peterburg: Tip. I. Bochkareva. 284 s. [in Russian].
- Grigor'ev, V. A. (1910). *Reforma mestnogo upravleniya pri Ekaterine II [Local government reform under Catherine II]*. Sankt-Peterburg: Rus. skoropech. 396 s. [in Russian].
- DAZhO – Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State Archives of Zhytomyr Oblast].
- DAKhMO – Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti [State Archives of Khmelnytsky Oblast].
- Dolgiy, A. (2013). Ssylka krest'yan na poselenie v Sibir' po vole pomeshchikov v zakonodatel'stve Rossijskoj imperii [Exile of peasants to settlement in Siberia at the will of landowners in the legislation of the Russian Empire]. *Rossiyskaya istoriya*, 3, 74–84 [in Russian].
- Dubrovina, A. B. (1966). *Suspilnyi lad, mekhanizm upravlinnia ta pravo Ukrainy v period rozkladu feodalno-kriposnytskoi systemy i zrostantia kapitalistychnykh vidnosyn (persha polovyna XIX st.) [Social system, management mechanism and law of Ukraine in the period of decomposition of the feudal-serfdom system and growth of capitalist relations (first half of the 19th century)]*. Kyiv: KDU. 111 s. [in Ukrainian].
- Emel'yanova, I. A. (1962). *Vysshie organy gosudarstvennoj vlasti i upravleniya Rossii v doreformennyj period [The highest bodies of state power and administration of Russia in the pre-reform period]*. Kazan', 1962. 46 s. [in Russian].
- Ilin, O. (2016). Zminy v sudoustroji na ukraïnskykh zemliakh u skladi Rosiiskoi imperii u 1796–1801 rr. [Changes in the judicial system in the Ukrainian lands as part of the Russian Empire in 1796-1801]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu vnutrishnikh sprav*, 2, 23–28 [in Ukrainian].
- Kamenskij, A. B. (2001). *Ot Petra I do Pavla I: reformy v Rossii XVIII veka (opyt celostnogo analiza) [From Peter I to Paul I: reforms in Russia of the 18th century (experience of holistic analysis)]*. Moskva: RGGU. 575 s. [in Russian].
- Klochkov, M. V. (1916). *Ocherki pravitel'svennoj deyatel'nosti vremeni Pavla I [Essays on government activities during the time of Paul I]*. Petrograd: Senatskaya tipografiya. 628 s. [in Russian].
- Klyuchevskij, V. (2005). *Russkaya istoriya. Polnyj kurs lekcij [Russian history. Full course of lectures]*. Moskva: Olma-PRESS Obrazovanie. 974 s. [in Russian].
- Kovalova, S., Krumalenko, M., Muzychenko, P. (2004). Komentar [Commentary]. *Statuty Velykoho kniazivstva Lytovskoho. T. III: Statut Velykoho kniazivstva Lytovskoho 1588 r. Kn. 2*. Odesa: Yurydychna literatura, 353–522 [in Ukrainian].
- Madariaga, Isabel' de. (2002). *Rossiya v epohu Ekateriny Velikoj [Russia in the era of Catherine the Great]*. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie. 976 s. [in Russian].
- Pavlova-Sil'vanskaya, M. P. (1964). Social'naya sushchnost' oblastnoj reformy Ekateriny II [The social essence of the regional reform of Catherine II]. *Absolyutizm v Rossii (XVII–XVIII vv.): Sb. statej / Pod red. N.M. Druzhinina i dr.* Moskva: Nauka, 460–491 [in Russian].
- Panin, E. (2006). *Uezdnye sudy Rossijskoj imperii v pervoj polovine XIX veka (po materialam mordovskogo kraja) [County courts of the Russian Empire in the first half of the 19th century (based on materials from the Mordovian region)]*: avtoref. dis. ... kand. ist. nauk: 07.00.02. Saransk. 22 s. [in Russian].
- Pisar'kova, L. F. (2007). *Gosudarstvennoe upravlenie v Rossii s konca XVII do konca XVIII veka: Evolyuciya byurokraticheskoy sistemy [State administration in Russia from the end of the 17th to the end of the 18th century: Evolution of the bureaucratic system]*. Moskva: Rossijskaya politicheskaya enciklopediya (ROSSPEN). 743 s. [in Russian].
- Popeliushko, V. O. (2016). Domenialnyi (votchynnyi, panskyy, pomishchytskyi) sud na terenakh Ukrainy [Dominial (patrimonial, lordly, landlord) court on the territory of Ukraine]. *Chasopys Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriya «Pravo»*, 2 (14) [in Ukrainian].
- PSZRI – Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii [Complete Collection of Laws of the Russian Empire] [in Russian].

- Tretii Lytovskiy statut** (2004). Statuty Velykoho kniazivstva Lytovskoho. T. III: Statut Velykoho kniazivstva Lytovskoho 1588 r. Kn. 2 [Statutes of the Grand Duchy of Lithuania. Vol. III: Statute of the Grand Duchy of Lithuania of 1588. Book 2]. Odesa: Yurydychna literatura. 568 s. [in Ukrainian].
- Uortman, R.** (2004). *Vlastiteli i sudii: razvitie pravovogo soznaniya v imperatorskoj Rossii* [Rulers and Judges: The Development of a Russian Legal Consciousness]. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie. 515 s. [in Russian].
- Fuko, M.** (1998). *Nahliadaty y karaty: narodzhennia viaznytsi* [Discipline and Punish: The Birth of the Prison] / Per. z frantsuzkoi P. Tarashchuk. Kyiv: Osnovy. 392 s. [in Ukrainian].
- Shandra, V. S.** (2009). «Gubernii na osobyh pravah i privilegiyah sostoyashchie...» yak politychnyi proekt ["Provinces on special rights and privileges..." as a political project]. *Rehionalna istoriia Ukrainy*, 3, 191–204 [in Ukrainian].
- Shevchuk, A. V.** (2022). *Sudova vlada v zhytti suspilstva Pravoberezhnoi Ukrainy (kinets XVIII – persha tretyna XIX st.): monohrafiia* [Judicial power in the life of society of Right-Bank Ukraine (end of the 18th – first third of the 19th century): monograph]. Zhytomyr: Vydavets Yevenok O. O. 580 s. [in Ukrainian].
- Shcherbina, P. F.** (1974). *Sudebnaya reforma 1864 goda na Pravoberezhnoj Ukraine* [Judicial reform of 1864 in Right-Bank Ukraine]. L'vov: Vishcha shkola. 190 s. [in Russian].
- TsDIAK** – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv [Central State Historical Archives of Ukraine, Kyiv].
- Gut, P.** (2013). *Ustrój, organizacja i działalność sądownictwa patrymonialnego we wschodnich prowincjach Prus w latach 1740–1849* [Structure, organization and activity of patrimonial judiciary in the eastern provinces of Prussia in 1740-1849]. Warszawa-Szczecin. 435 s. [in Polish].

Надійшла до редакції / Received: 24.10.2024

Схвалено до друку / Accepted: 30.11.2024

Features of the educational process organization at Kyiv Theological Seminary (second half of the 19th – early 20th century)

Sviltana O. Vizer

Drahomanov Ukrainian State University
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Ukraine)
email: s.o.vizer@npu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-0543-9212>
ResearcherID: JDD-2761-2023

Yurii V. Bidun

Drahomanov Ukrainian State University
Postgraduate student (Ukraine)
email: bidun.yurii.11@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9155-8004>
ResearcherID: LTZ-0441-2024

Abstract.

The aim of this article is to explore the features of the educational process in the Kyiv Theological Seminary during the second half of the 19th century and the early 20th century. The authors examine the fundamental principles of the functioning of a secondary educational institution of the Russian Orthodox Church. **The research methodology** is based on the principles of historicism, objectivity, and systematics. First of all, general scientific methods of historical knowledge—analysis, synthesis, and systematic analysis—are employed. **Scientific novelty.** The educational process at the Kyiv Theological Seminary during the late 19th and early 20th centuries is analyzed as an integral part of the spiritual education system of the Russian Empire on the Ukrainian lands. The study demonstrates the Russification-oriented nature of this process. **Conclusions.** The theological seminaries were a significant component of spiritual education in the Russian Empire, designed to train clergy as leaders of the imperial ideology within society. The Kyiv Theological Seminary was an integral part of this system, without any particular distinguishing features compared to other seminaries across the Empire. In the second half of the 19th century, a deliberate process of unification and centralization in the educational sphere was underway, with the 1867 and 1884 Seminary Statutes playing a crucial role. The educational process, as well as the overall activities of the Kyiv Theological Seminary, were strictly controlled by the Educational Committee of the Holy Synod. The curriculum was highly regulated and structured. Seminary students were under constant supervision by their instructors, ensuring their loyalty, if not devotion, to the Russian imperial regime. Graduation from the Kyiv Theological Seminary provided access to admission to the Kyiv Theological Academy, but only 1% of seminarians chose to continue their studies there.

Keywords: religious education, Kyiv Theological Seminary, educational process, Orthodox Church, Orthodox clergy.

Особливості організації навчального процесу в Київській духовній семинарії (друга половина 19 – початок 20 ст.)

Світлана Візер

Український державний університет імені Михайла Драгоманова
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
email: s.o.vizer@npu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-0543-9212>
ResearcherID: JDD-2761-2023

Юрій Бідун

Український державний університет імені Михайла Драгоманова
аспірант (Україна)
email: bidun.yurii.11@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9155-8004>
ResearcherID: LTZ-0441-2024

Анотація.

Метою статті є визначення особливостей організації навчального процесу в Київській духовній семінарії протягом другої половини XIX – початку XX ст. Автори досліджують характерні засади функціонування середнього навчального закладу Російської православної церкви. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, системності. Перш за все, використано загальнонаукові методи історичного пізнання – аналіз, синтез, системний аналіз. **Наукова новизна.** Навчальний процес у Київській духовній семінарії протягом другої половини XIX – початку XX ст. проаналізовано як уніфіковану частину духовної освіти Російської імперії на українських землях. Доведено його русифікаторську спрямованість. **Висновки.** Духовні семінарії були важливою складовою духовної освіти в Російській імперії, яка була покликана виховувати священнослужителів як провідників великоімперської ідеології в суспільстві. Київська духовна семінарія була невід'ємною ланкою цієї системи, не виокремлюючись якимись особливостями серед інших семінарій імперії. У другій половині XIX ст. відбувався цілеспрямований процес уніфікації та централізації навчальної сфери, в чому важливу роль відіграло утвердження семінарських статутів 1867 р. та 1884 р. Навчальний процес та в цілому діяльність Київської духовної семінарії перебували під жорстким контролем Навчального Комітету при Св. Синоді. Навчання в семінарії було детально регламентовано та структуровано. Семінаристи перебували під постійним наглядом своїх викладачів, що забезпечувало їхню якщо не відданість, то принаймні лояльність російському імперському режимові. Закінчення Київської духовної семінарії відкривало доступ до вступу в Київську духовну академію, проте лише один відсоток випускників семінарії продовжували навчання в академії.

Ключові слова: духовна освіта, Київська духовна семінарія, навчальний процес, православна церква, православне духовенство.

Постановка проблеми. Так зване «довге XIX століття» – це час, коли близько 85 % етнічних українських земель опинилися в складі самодержавної та нетерпимої до інших народів Російської імперії. Протягом першої половини століття остаточно утвердився курс імперії на уніфікацію суспільно-політичного, релігійного та культурно-освітнього життя, особливо на підконтрольних їй етнографічно чужих територіях. Надалі це найяскравіше проявлялося в русифікаторській політиці російської держави.

Одним з найдієвіших інструментів у втіленні цього курсу була російська православна церква. Її характерними рисами були чітко виражений традиціоналізм та тверда консервативність, проте вона також була невід'ємною складовою державної влади, хоч формально і зберігала відособлений окремішній вигляд. Вже в першій третині XVIII ст. вище керівництво церкви було підпорядковане царському уряду. А станом на першу половину XIX ст. Святійший правлячий синод (далі – Св. Синод) як вищий орган духовної влади остаточно перетворився на інституцію, що за своєю сутністю нагадувала частину урядового апарату Російської імперії, а духовна служба набула різновиду державної. В результаті релігійної структури православ'я надзвичайно активно трансливали російські русифікаторські наративи, маніпулюючи свідомістю своїх прихожан. Такий ідеологічний вплив був настільки потужним, що відчувався в усіх сферах релігійного життя, зокрема, що важливо для нас, в деталях навчального процесу духовних шкіл.

Навчальний процес займає центральне місце в освітній діяльності кожного навчального закладу. І в цьому відношенні Київська духовна семінарія, будучи релігійно-освітнім центром Київської єпархії, не була винятком. На прикладі цього середнього навчального закладу ми можемо прослідкувати, якими були особливості русифікаторської політики Російської імперії в релігійно-освітній сфері.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Основу джерельної бази нашого дослідження склали архівні документи Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, зокрема фонд № 712 «Київська духовна семінарія». Вагоме значення також мають збірки опублікованих документів, насамперед нами було використано «Устави православных духовных семинарий и училищ, высочайше утвержденные 22 августа 1884 года, с относящимися к ним постановлениями Святейшего Синода (1888)» [Устави, 1888]. Діяльність Київської духовної семінарії в першій половині XIX ст. до проведення реформи 1867 р. проаналізував С. Ільчишин. Ним було розглянуто найважливіші елементи у навчальній, виховній, господарській сферах функціонування семінарії [Ільчишин, 2018]. Загальний аналіз духовної освіти в XIX – на початку XX ст. подала Г. Степаненко, акцентувавши увагу на впливі на середню духовну освіту реформ Російської імперії [Степаненко, 2002]. Важливими напрацюваннями для дослідження вищої духовної освіти стали праці Н. Шип [Шип, 2010]. Окремі питання функціонування духовних семінарій на українських землях розглядалися такими дослідниками, як В. Бурега [Бурега, 2005],

.....
І. Власовський [Власовський, 1977], В. Перерва [Перерва, 2014], В. Рожко [Рожко, 2004], А. Сергієнко [Сергієнко, 2011], Н. Ципляк [Ципляк, 2012].

Мета статті. Мета наукової розвідки полягає у визначенні особливостей здійснення навчального процесу в Київській духовній семінарії протягом другої половини XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. В другій половині XIX ст. кожна єпархія для відповідної підготовки кадрів мала по кілька нижчих духовних училищ та духовну семінарію. Метою семінарського навчання було формування освічених священнослужителів Російської православної церкви, які мали виступати серед своїх парафіян як носії високої великоросійської культури та провідники імперської ідеї. Відповідно навчання та виховання відбувалось в рамках великоімперської ідеології, в основі якої лежала ідейна тріада «православ'я, самодержавство і народність». Тому в Київській духовній семінарії (далі – КДС), як і в інших середніх духовних навчальних закладах, викладались як богословські, так і загальноосвітні предмети.

Так, § 120 семінарського статуту 1884 р. (який майже дослівно копіював § 127 статуту 1867 р.) дає чіткий перелік обов'язкових навчальних дисциплін. Він включав в себе: роз'яснення Св. Письма Старого і Нового Завіту і біблійну історію; історію Церкви загалом і російської окремо; історію і викриття російського розколу; богослов'я основне, догматичне, порівняльне і моральне; практичне пастирське керівництво; гомілетіку; літургіку; російську словесність з історією російської літератури; громадянську історію, всесвітню і російську; алгебру, геометрію і підстави пасхалії; фізику; логіку, психологію, початкові основи і коротку історію філософії і дидактики; стародавні мови латинську і грецьку; церковний спів. Тобто, як бачимо, передбачалось 14 обов'язкових для вивчення предметів. За статутом 1867 р. обов'язковим було вивчення німецької або французької мов. Проте вже статут 1884 р. відносив ці предмети, як і єврейську мову та іконописання, до необов'язкових: їх викладання повинно було вестися в позаурочний час.

Перелік цих предметів значно відрізнявся від того, який був у КДС півстоліття до прийняття нового семінарського статуту 14 травня 1867 р. Тому у 1868 р. ректор архімандрит Феоктист пропонував правлінню семінарії припинити викладання предметів, що були не передбачені новим статутом. Зокрема, мова йшла про відмову від вивчення викривального богослов'я, патрології, герменевтики, біблійної історії, сповідання православної віри, вчення про богослужбові книги. Правління семінарії, розглянувши пропозиції ректора, 16 січня 1868 р. ухвалило рішення відмінити викладання викривального богослов'я, залишивши з цього предмета відділи про католицтво та юдаїзм, «как полезные по местным потребностям края». Замість патрології пропонувалось посилити вивчення психології, а відмова від герменевтики, сповідання православної віри і вчення про богослужбові книги передбачала посилення викладання роз'яснення Св. Писання. Натомість, викладання біблійної історії було залишено, оскільки це дозволялося програмою Навчального Комітету при Св. Синоді [ЦДІАК. Ф.712. Оп.3-1868. Спр.16].

Але синодальне керівництво, розглянувши звітну документацію, направило до КДС замітки, які вказували не лише про визначення навчальних предметів, а навіть про те, як потрібно було розподілити предмети між викладачами [ЦДІАК. Ф.712. Оп.3 1868. Спр.1. Арк.30 33; ЦДІАК. Ф.712. Оп.3 1868. Спр.14. Арк.31 33]. Отже, як бачимо, навчальний процес в семінарії підлягав жорсткому контролю та детальній регламентації Навчальним Комітетом при Св. Синоді, що включало будь яку можливість регулювання процесу навчання і виховання семінаристів їх викладачами чи керівництвом навчального закладу. Головною метою такої освітньої політики було запровадження жорсткої уніфікації навчально-виховного процесу в духовних семінаріях згідно вимог статуту 1867 р. Це також стосувалось освітніх програм, які склалися в Навчальному комітеті при Св. Синоді і розсилалися в духовні семінарії щороку, а інколи, залежно від конкретної ситуації, навіть щомісяця. Так, у 1869 р. в КДС, за посередництвом єпархіального архієрея, надійшли програми з поясненнями до них з літургії, латинської мови, грецької мови, морального богослов'я, огляду філософських вчень, теорії словесності, історії російської літератури, догматичного богослов'я [ЦДІАК. Ф.712. Оп.3-1869. Спр.54. Арк.53-55,62,84,134]. У 1871 р. семінарія отримала 43 екземпляри експериментальної психології, 44 екземпляри космографії і 44 – фізики [ЦДІАК. Ф.712. Оп.3-1871. Спр.1. Арк.1-2.]. Так само Св. Синод подавав детальні рекомендації про методику викладання того чи іншого предмету, наприклад латинської мови [ЦДІАК. Ф.712. Оп.3-1868. Спр.14. Арк.9].

У § 125 статуту духовних семінарій вказувалося, що «метод викладання повинен сприяти правильному розвитку природних обдарувань і викликати самостійну діяльність розумових сил учня» [Устави, 1888 : 64]. Проте, якість навчання не завжди відповідала необхідному рівню, зокрема, значною проблемою було те, що викладачі досить часто змушували семінаристів механічно заучувати на пам'ять текст без розуміння його змісту. Навчальний Комітет при

Св. Синоді намагався боротись із цим, наприклад, у 1868 р. семінаріям було розіслано розпорядження про неприпустимість такого способу навчання, про що згодом було додано у вигляді примітки до § 125 статуту 1884 р. Як свідчать документи, це питання стало предметом обговорення і на педагогічних зборах КДС. Показово, що було ухвалено рішення зобов'язати викладачів подати розписки щодо його виконання [ЦДІАК. Ф.712. Оп.3-1868. Спр.1. Арк.22-24].

Навчання в КДС велося за класно-урочною системою. Звичними богослужбовими книгами, що використовувалися при навчанні в семінарії, були: Біблія, Ірмологій, Мінея, Октоїх, Псалтир, Тріодіон, Типікон, Часослов, Катехізис, Канонник, Служебник, Літургіка, Гомілетика.

До введення нового семінарського статуту 1867 р. діти вчилися в трьох відділеннях: нижчому, середньому і вищому, кожне з яких складалося з двох частин. Згідно статуту 1867 р. вони були замінені на шість класів, кожного з яких могло було по два – корінний і паралельний. Згідно § 122 статуту 1884 р. в кожному з трьох молодших класів не повинно було бути більше 50 учнів, а в інших – не більше 55 осіб. Якщо ж учнів було більше, то необхідно було відкривати паралельне відділення. В досліджуваній період класи семінарії були переповнені учнями. Тому в КДС протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. постійно кожен з шести класів складався з двох частин – основного і паралельного, про що свідчить, наприклад, розклад уроків на 1900/1901 навчальний рік [ЦДІАК. Ф.712. Оп.3-1901. Спр.57. Арк.4]. Отже, фактично в семінарії діяло дванадцять, а не шість класів.

Відповідно до семінарського статуту і ухвал педагогічних зборів семінарського правління від 20 березня 1868 р. кожен урок повинен був тривати 1 год. 15 хв., при чому перерви між заняттями мусили бути по 15 хв. [ЦДІАК. Ф.712. Оп.3-1868. Спр.1. Арк.108-109]. Але статут 1884 р. вніс в ці норми навчального процесу серйозні корективи. Відповідно до його § 123 уроки продовжувалися одну годину з перервами по 25 хв. [Устави, 1888 : 63].

Тижневі розклади уроків КДС дають змогу сформулювати чітке уявлення про початковий процес. Вихованці вчилися 6 днів на тиждень (крім неділі). § 131 статуту 1867 р. вказував, що в духовних семінаріях щодня повинно було бути по 4 уроки, за винятком двох днів, коли передбачалося лише по 3 уроки. Навіть станом на 1916 р. у кожному класі семінарії було по 4 уроки на день. Лише в старших (V і VI-му) було по 5 уроків і в більшості випадків цим п'ятим уроком була медицина. Значний обсяг навчальних годин в усіх класах КДС виділявся на вивчення іноземних мов. А в менших трьох класах помітне місце займала математика [ЦДІАК. Ф.712. Оп.4-1916. Спр.833. Арк.113-114].

Навчальний процес вівся за спеціальним режимом дня. До того ж, хтось з наставників постійно повинен був наглядати за семінаристами. У 1913/1914 навчальному році в КДС був такий загальний порядок нагляду за вихованцями протягом дня. З сьомої години ранку до обіду включно (друга година дня) чергували двоє помічників інспектора, після обіду і до вечірніх занять їх заміняли третій помічник та один з наглядачів по черзі. Від п'ятої години тридцяти хвилин і до десятої години двадцяти п'яти хвилин чергували двоє класних вихователів, двоє помічників інспектора і троє наглядачів. В період перерви між вечірніми заняттями, з восьмої до дев'ятої години, коли семінаристи відпочивали, чергував третій помічник інспектора і один наглядач по чергові (ті ж самі, що й чергували після обіду). Від десятої години двадцяти п'яти хвилин до одинадцятої години тридцяти хвилин ночі чергував один помічник інспектора; він же й проводив нічну перевірку спалень семінаристів [ЦДІАК. Ф.712. Оп.4-1914. Спр.757. Арк.14]. Такий детальний розпорядок роботи викладачів додатково свідчить про безперервний контроль за вихованцями семінарії.

Навчання в КДС велося російською мовою. Проте, значна частина семінаристів не володіли нею належним чином. У 1914 р. викладачі словесності Троїцький і Белінський скаржилися ревізору Тихомирову на надзвичайно слабе знання і розуміння учнями перших класів російської мови. Як свідчили ці викладачі, серед маси вступників в семінарію такі, що грамотно пишуть, становлять рідкість. Викладачі констатували незнання елементарних правил етимології і синтаксису, помилки навіть в закінченнях іменників, прикметників і дієслів, нерозуміння складових частин речень та невміння використовувати знаки пунктуації; нерозуміння сенсу звичайних слів й невміння висловлювати найпростіші думки російською [ЦДІАК. Ф.712. Оп.4-1914. Спр.757. Арк.3]. Тому перед викладачами стояло завдання забезпечити належне знання мови імперії і не лише в написанні текстів, а й читанні богослужбових текстів, що було найважливішим для майбутніх священників. Як свідчить І. Власовський, протягом ХІХ ст. в духовних семінаріях відбувалась цілеспрямована боротьба з українською вимовою в богослужінні. Спостеритель чи ректор семінарії прослуховував не лише зміст, а й вимову церковного читання [Власовський, 1977 : 257].

Найважливішою формою класної документації були класні журнали. Наставники були зобов'язані щодня відмічати в них теми, які вивчалися, та присутність семінаристів на заняттях. Наприкінці кожного місяця викладачі мали в особливих книгах, що виготовлялися в семінарській канцелярії, фіксувати узагальнені місячні бали успішності по кожному предмету і кількість

.....
пропущених занять (в особливій графі) [ЦДІАК. Ф.712. Оп.3-1868. Спр.1. Арк.97-98]. Показово, що учні отримували бали і за поведінку, при чому не лише в класах, а й в квартирах, де вони мешкали. На основі цієї інформації інспектор семінарії робив висновки про успішність і поведінку кожного семінариста. Наприкінці кожної чверті інспектор готував звіт про успішність і поведінку семінаристів [ЦДІАК. Ф.712. Оп.3-1901. Спр.57. Арк.40]. Були й інші журнали, в які викладачі повинні були вносити інші обов'язкові відмітки, наприклад про запізнення з канікул, про підсумкові іспити і т. і.

Оцінювання учнів здійснювалося за п'ятибальною системою: «5» – відмінно, «4» – дуже добре, «3» – добре, «2» – незадовільно, «1» – слабо (§ 130 статуту духовних семінарій) [Устави, 1888 : 69-70]. Такими ж балами оцінювалася й поведінка семінаристів. І оцінки по ній мали неабияке значення, оскільки вони впливали на розподіл на розряди і на прикріплення казенного утримання. Таким чином, можемо говорити про тотальний контроль за вихованнями семінарії, що поширювався не лише на сферу навчання, а й на позаурочне життя молодих людей.

Результати однієї з ревізій 1901 р. засвідчили, що рівень успішності був дуже низьким, що змушені були визнати і викладачі та керівництво семінарії. На їхню думку загальними причинами цього були невисокий рівень особистого розвитку семінаристів в цілому та їх недостатня наполегливість. Це дозволяє припустити, що до семінарії йшли вчитись не завжди найталановитіші учні. В цілому в науковій літературі побутує думка про становість учнівства семінарії. Священництво традиційно залишалось спадковою сімейною справою і досить часто діти священників йшли батьківським шляхом. Так, І. Власовський наводить статистику за 1911 р., з чого випливає, що в десяти духовних семінарій в українських єпархіях навчалось 3724 учні, і з них лише 17 % були дітьми світських батьків, а не церковного кліру [Власовський, 1977 : 255].

Ще однією причиною низької успішності, на якій наголошували викладачі закладу, була недостатня попередня підготовка до навчання в семінарії. Тобто, навчання в духовних училищах не забезпечувало необхідного рівня знань для опанування більш складніших навчальних дисциплін семінарського курсу [ЦДІАК. Ф.712. Оп.3-1901. Спр.57. Арк.28].

На початку ХХ ст., як свідчить аналіз документації, можемо констатувати деяке покращення успішності семінаристів. Якщо класні журнали другої половини ХІХ ст. всіяні двійками, то протягом 1912/1913 навчального року найпоширенішим балом серед учнів усіх класів була трійка. Тобто рівень знань семінаристів в цілому, в основній своїй кількості, був середнім. В молодших класах успішність здебільшого коливалася нижче середнього (частіше зустрічались двійки), а в старших – вище середнього (частіше зустрічались четвірки і навіть п'ятірки) [ЦДІАК. Ф.712. Оп.4-1913. Спр.726. Арк.52-252]. Правда, такі висновки можуть бути відносними, враховуючи особистісний фактор оцінювання знань семінаристів. Або сама система стала більш гнучкою при визначенні оцінок учнів, або ж рівень знань дійсно став вищим.

Вагому роль в семінарському навчанні відводили творам. Їхнє написання було обов'язковим, а бали за них впливали на річні оцінки учнів. Важливість такого виду роботи засвідчують постанови Св. Синоду, які навіть визначали конкретні терміни написання творів. Так, в І і ІІ класах семінаристи мали їх писати протягом 10 днів, в ІІІ і ІV класах – 14 днів, в V і VI класах – 20 днів. Також визначалась загальна кількість творів, які мали бути написані протягом навчального року: учням V і VI класів – не менше 6, вихованцям ІІІ і ІV класів – не менше 8, а учням І і ІІ класів – не менше 10. Попередні теми творів, інтервали їх написання повинні були складатися особливою комісією і подавалися на затвердження митрополиту [ЦДІАК. Ф.712. Оп.4-1916. Спр.833. Арк.99-100]. В умовах воєнного стану, викликаного початком Першої світової війни, кількість обов'язкових творів була зменшена [ЦДІАК. Ф.712. Оп.4-1916. Спр.833. Арк.99,102,149].

Річний цикл навчання в Київській духовній семінарії був таким же, як і в інших духовних закладах. Вчилися тут цілий рік. Навчання не проводилося у вихідні, святкові і табельні дні, а також в час найбільш шанованих місцевих свят, у «говійні» (пісні) дні, у дні поминання померлих, в м'ясопусну неділю. Також обов'язковими були т. зв. «вакації», тобто зимові та літні канікули. Перші тривали з 22 грудня до 7 січня, а літні – протягом півтора місяця [Устави, 1888 : 68]. Період літніх вакацій міг корегуватися або призначатися на розсуд правління семінарії, але обов'язково за згоди вищого церковного правління. Так, у 1878 р. правління семінарії просило дозволу перенести канікули на той же час, що і в світських навчальних закладах. Питання вдалось вирішити лише після розгляду на єпархіальному з'їзді духовенства [ЦДІАК. Ф.712. Оп.3-1878. Спр.83. Арк.11].

Важливою подією в житті семінаристів була посвята в стихар. Стихар – це частина церковного одягу для тих, хто служить або допомагає служити при вівтарі. Вдягнути його можна лише тим, хто перевірений часом у своїй вірності Церкві. В КДС зазвичай таку честь мали вихованці старших класів [ЦДІАК. Ф.712. Оп.3-1869. Спр.25].

Щорічно після закінчення навчального року перед літніми канікулами проводилися іспити. Згідно рішення правління семінарії 1868 р. для проведення річних екзаменів створювалось шість комісій. Для випробовування учнів вищого відділення мала діяти окрема комісія; по одній комісії призначалися в кожен клас середнього і нижчого відділень; одну комісію було створено для екзаменування учнів всіх класів зі знання іноземних мов (єврейської, французької і німецької) [ЦДІАК. Ф.712. Оп.3-1868. Спр.1. Арк.62]. При здачі річних іспитів оцінювання проводилося на основі таких критеріїв як бали екзаменаційних відповідей по всіх предметах, бали екзаменаційних творів, річні успіхи учня по кожному предмету та річні бали поведінки учнів (із врахуванням пропущених учнем уроків) [ЦДІАК. Ф.712. Оп.3-1868. Спр.1. Арк.76-77]. Ці норми оцінювання з мінімальними змінами залишалися дійсними і надалі. Інструкція Св. Синоду від 1889 р. чітко регламентувала умови переведення семінаристів в наступний клас. В документі наголошувалось, що при оцінюванні успіхів учнів семінарії, що закінчують курс, по предметах, які викладалися в двох і більше класах, не варто обмежуватися строго математичним методом підрахунку всіх окремих балів по даному предмету. В такому випадку необхідно керуватися дійсними знаннями вихованців по цьому предмету, надаючи перевагу оцінкам, що отримані учнем в останньому класі [ЦДІАК. Ф.712. Оп.4-1916. Спр.833. Арк.51-52].

Доволі часто траплялося, що учні подавали заяви, т.зв. «прошення», про допущення їх на додаткові, тобто повторні іспити. Такі випадки були обумовлені бажанням учнів підвищити свій результат з обраних предметів. Постанова Св. Синоду від 1898 р. надавала дозвіл правлінням семінарій допускати до додаткових іспитів по богословських предметах перших чотирьох класів тих учнів, які в старших класах значно покращили свою успішність і поведінку. Якщо при цьому їм вдавалось отримати оцінку «дуже добре», то семінаристи мали право отримати звання «студента духовної семінарії» [ЦДІАК. Ф.712. Оп.4-1916. Спр.833. Арк.52-53].

Наприкінці навчального року найважливіші оцінки («бали») учнів по кожному предмету і поведінці сумувалися і відповідно до них семінаристи розподілялися по розрядах. Учні кожного класу розподіляли на три розряди. В перший вносили тих, хто мали бали «5» і «4»; в другий розряд зараховували тих, чиї бали були «3 ½», «3» і «2 ½»; у третій – якщо всі бали були «2» і нижче. В перший розряд могли бути допущені також ті учні, які мали по одному предмету бал «3», але по всіх інших – «5» і «4» або з двох предметів по «3», але по всіх інших – «5». В другий розряд могли бути допущені учні, що мали по одному предмету бал «2», але по всіх інших – «3» або по двох предметах «2», а по всіх інших – більше «3». Третій розряд ділився на дві частини. До першої частини зараховували тих вихованців, які по всіх предметах мали не менше 2-х балів. Такі семінаристи, якщо вони навчалися перший рік, в надії на кращі успіхи в майбутньому, могли бути залишені на повторний курс. Ті ж вихованці, що в третьому розряді мали бали «1» і нижче, належали до другої його частини і могли бути виключеними із семінарії [ЦДІАК. Ф.712. Оп.3-1868. Спр.1. Арк.76-77].

Теоретично розрядів мало бути три, але на практиці це виглядало дещо інакше. Ось наприклад, наприкінці 1912-1913 навчального року всі учні першого корінного класу були включені до другого розряду. В найменш успішного з них було 21^{6/25} балів, а в найуспішнішого 30^{11/26} балів. У першому паралельному класі теж абсолютна більшість учнів входила до другого розряду, але тут вже троє семінаристів були зараховані до першого (у них середній бал – більше 30-ти), а ще 15 дітей – до третього розрядів. І що старшим був клас, то бали в учнів були вищими. Семінаристи з другого по шостий класи належали лише до першого і другого розрядів. Успішність старшокласників демонструє і той факт, що кількість сумарних балів вихованців найстаршого класу становила від 30 до 49 [ЦДІАК. Ф.712. Оп.4-1913. Спр.726. Арк.34-51].

Згідно § 133 статуту 1884 р. за низьку успішність залишати на повторний курс варто було лише учнів перших трьох класів і лише на один рік. Та й то в тому випадку, якщо їх немає за що виключити з семінарії. У старших класах така практика була малопоширеною, за неуспішність як правило виключали із семінарії. Залишити старшокласника на повторний курс можна було лише в окремих особливих випадках, наприклад, в разі тривалої хвороби чи якоїсь іншої поважної причини.

Наявні відомості про успішність свідчать, що дані правила реалізовувались на практиці. Так, в 1912/1913 навчальному році в кожному класі (крім найстарших) було залишено на повторний курс від 2 до 7 осіб. Також поширеним було повторне складання іспитів, таких учнів в кожному класі було до 5 [ЦДІАК. Ф.712. Оп.4-1913. Спр.726. Арк.34-51]. По закінченню 1882/1883 навчального року в попередніх класах залишили 12 учнів [ЦДІАК. Ф.712. Оп.3-1882. Спр.65. Арк.4]. За нашими підрахунками, це близько 3 % від загальної кількості семінаристів. У 1897/1898 навчальному році на повторний курс залишилось аж 37 дітей, у 1898/1899 навчальному році – 35, а у 1899/1900 рр. – 43 [ЦДІАК. Ф.712. Оп.3-1901. Спр.57. Арк.40]. Це близько 8 % від загальної кількості семінаристів.

Часто траплялося, що батьки самі просили залишити їхніх синів на повторний курс семінарського навчання через слабе здоров'я. До таких заяв обов'язково прикріплювалися довідки від лікарів, що це підтверджували [ЦДІАК. Ф.712. Оп.4-1913. Спр.726. Арк.3,9,12].

Щороку певна кількість семінаристів з різних причин вибувала з КДС. З року в рік їхня кількість відрізнялася. Так, у 1882 р. з різних класів семінарії «по прошеніях» вибуло двадцять п'ять осіб (або 6 % від загальної кількості). Дванадцятро осіб хотіли вступити у вищі учбові заклади, троє вибуло, щоб вступити в гімназію, один учень бажав вступити в семінарію своєї єпархії, п'ятеро вибули через домашні обставини, один – через хворобу, а ще троє померло (з них двоє в будинку рідних, а один – в семінарській лікарні) [ЦДІАК. Ф.712. Оп.3-1882. Спр.65. Арк.4]. Після 1897/1898 навчального року з КДС вибуло аж 47 осіб, з яких семеро були відраховані через неуспішність; після 1898/1899 навчального року виключено 39 осіб [ЦДІАК. Ф.712. Оп.3-1901. Спр.57. Арк.40].

Після закінчення семінарського курсу вихованцям видавалися атестати. Станом на 1869 р. в цих документах зазначалося ім'я, прізвище учня, місце народження, вік, рік вступу до КДС, оцінка за поведінку і оцінки насамперед з богословських, а потім і деяких загальноосвітніх предметів. Також в атестатах зазначалося, за яким розрядом (першим, другим чи третім) вихованець закінчував курс навчання [ЦДІАК. Ф.712. Оп.3-1869. Спр.19].

Повне проходження семінарського курсу не гарантувало, що учні отримають звання «студента духовної семінарії». Для цього потрібно було відмінно здати випускні іспити. Звання «студента духовної семінарії» присвоювали лише тим учням, які отримували на екзаменах по всіх предметах семінарського курсу бали, не нижчі «4». Трійка допускалася лише з одного предмету. Ці норми, затверджені Св. Синодом, в Київській духовній семінарії діяли з 21 жовтня 1869 р. і до її ліквідації [ЦДІАК. Ф.712. Оп.4-1916. Спр.833. Арк.52].

Якщо вихованці, що прослухали увесь курс лекцій семінарії, з різних причин не здавали випускних екзаменів, то й звання «студента семінарії» вони не отримували. Такі, вважалось, не закінчили семінарію повністю. Проте, через деякий час багато-хто з цих учнів просив в правління семінарії дозвіл на здачу випускних іспитів. Наприклад, у 1913 р. «прошенія» про допущення до екзаменів на отримання звання «студента семінарії» подало четверо осіб, серед яких були такі, що закінчили семінарський курс ще у 1898, 1900, 1903 рр. [ЦДІАК. Ф.712. Оп.4-1913. Спр.740]. Такі іспити проводилися достатньо часто. До того ж, указ Св. Синоду від 19 травня 1868 р. передбачав, що якщо в якогось з випускників семінарії з'явилось бажання отримати ступінь «студента», то іспити повинні проводитися відразу після написання ним заяви [ЦДІАК. Ф.712. Оп.3-1868. Спр.14. Арк.17,26; ЦДІАК. Ф.712. Оп.3-1868. Спр.1. Арк.82-83].

При КДС діяли інституції, які зачіпали навчальний процес лише частково. Так, з кінця 1868 р. до початку 1880-х рр. при Київській духовній семінарії існувала недільна школа. Загальна кількість учнів, які її відвідували, в різні роки коливалася від 80 до 130 осіб, а постійно тут вчилися від 20 до 50 дітей. Це були переважно діти дрібних чиновників чи бідних ремісників м. Києва. В недільній школі викладалися Закон Божий, російська мова, арифметика, географія і співи, а для охочих – ще й російська історія і російська географія. Вчителями недільної школи були семінаристи, щорічно близько півсотні з них відточували тут свою педагогічну майстерність [Бідун, 2020]. У КДС був і свій хор. У семінарському хорі брали участь понад 50 учнів. Важливо, що ці семінаристи співали і в архієрейському, тобто митрополичому, хорі [ЦДІАК. Ф.712. Оп.4-1912. Спр.669. Арк.91; ЦДІАК. Ф.712. Оп.3-1868. Спр.14; ЦДІАК. Ф.712. Оп.3-1868. Спр.1. Арк.80-82].

Висновки. Отже, духовні семінарії були важливою складовою духовної освіти в Російській імперії, яка була покликана виховувати священнослужителів як провідників великоімперської ідеології в суспільстві. Київська духовна семінарія була невід'ємною ланкою цієї системи, не виокремлюючись якимись особливостями серед інших семінарій імперії. У другій половині XIX ст. відбувався цілеспрямований процес уніфікації та централізації навчальної сфери, в чому важливу роль відіграло утвердження семінарських статутів 1867 р. та 1884 р. Навчальний процес та в цілому діяльність Київської духовної семінарії перебували під жорстким контролем Навчального Комітету при Св. Синоді. Навчання в семінарії було детально регламентовано та структуровано. Семінаристи перебували під постійним наглядом своїх викладачів, що забезпечувало їхню якщо не відданість, то принаймні лояльність російському імперському режимові. Закінчення Київської духовної семінарії відкривало доступ до вступу в Київську духовну академію, проте лише один відсоток випускників семінарії продовжували навчання в академії.

Подяка. Висловлюємо щиру вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження або публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Бідун, Ю.** (2020). Недільна школа при Київській духовній семінарії у 60-80-х рр. XIX ст. *Гуманітарний корпус: [збірник наукових статей з актуальних проблем філософії, культурології, психології, педагогіки та історії]*. Випуск 35 (том 1). 25–28.
- Бурега, В.** (2005). Історичний шлях Київської духовної семінарії. *Церковна православна газета. Офіційне видання Української Православної Церкви, № 21 (391)*. 8-9.
- Власовський, І.** (1977). Нарис історії Української Православної церкви. Нью Йорк. Том 3. 390 с.
- Ільчишин, С.** (2018). *Історія Київської духовної семінарії в 1817-1867 роках: дисертація кандидата богослов'я: 09.00.14*. Київ: Українська Православна Церква, Київська Духовна Академія, Свято-Успенська Києво-Печерська Лавра, 305 с.
- Перерва, В.** (2014). Церковні школи в Україні (кін. XVIII ст. – XX ст.): забутий світ. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, Том I. 574 с.
- Рожко, В.** (2004). Волинська духовна семінарія (1796-2004 рр.): Історичний нарис. Луцьк: MEDIA. 256 с.
- Сергієнко, А.** (2011). *Церковні реформи в Російській імперії другої половини XIX ст.: дисертація кандидата історичних наук: 07.00.01*. Київ: Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 235 с.
- Степаненко, Г.** (2002). *Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.): дисертація кандидата історичних наук: 07.00.01*. Київ: НАН України. Інститут історії України, 225 с.
- Устави** православных духовных семинарий и училищ, высочайше утвержденные 22 августа 1884 года, с относящимися к ним постановлениями Святейшего Синода (1888). Санкт-Петербург. 202 с.
- ЦДІАК** – Центральний державний історичний архів України, м. Київ.
- Ципляк, Н.** (2012). *Чернігівська духовна семінарія у соціокультурному та громадському житті Північного Лівобережжя (кінець XVIII – початок XX ст.): автореферат дисертації кандидата історичних наук: 07.00.01*. Чернігів: М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Чернігівський нац. пед. ун-т ім. Т.Г.Шевченка, 19 с.
- Шип, Н.** (2010). Київська духовна академія в культурно-освітньому просторі України (1819-1919). Київ: Фенікс, 436 с.

References:

- Bidun, Ju.** (2020). Nediljna shkola pry Kyjivskij dukhovnij seminariji u 60-80-kh rr. XIX st. [Sunday school at the Kyiv Theological Seminary in the 60's and 80's of the XIX century]. *Ghumanitarnyj korpus: [zbirnyk naukovykh statej z aktualnykh problem filosofiji, kuljturologhiji, psykhologhiji, pedaghoghiky ta istoriji]*. Vypusk 35 (tom 1). 25–28. [in Ukrainian].
- Buregha, V.** (2005). Istorychnyj shljakh Kyjivskoj dukhovnoji seminariji [The historical path of the Kyiv Theological Seminary]. *Cerkovna pravoslavna ghazeta. Oficijne vydannja Ukrajinskoji Pravoslavnoji Cerkvy*, 21 (391). 8-9. [in Ukrainian].
- Vlasovskij, I.** (1977). Narys istoriji Ukrajinskoji Pravoslavnoji cerkvy [A brief history of the Ukrainian Orthodox Church]. Njju Jork. Tom 3. 390 s. [in Ukrainian].
- Ilychysyn, S.** (2018). *Istorija Kyjivskoj dukhovnoji seminariji v 1817-1867 rokakh: dysertacija kandydata boghoslov'ja: 09.00.14 [History of the Kyiv Theological Seminary in 1817-1867: the dissertation of a candidate of theology]*. Kyjiv: Ukrajinsjka Pravoslavna Cerkva, Kyjivsjka Dukhovna Akademija, Svjato-Uspensjka Kyjevo-Pechersjka Lavra, 305 s. [in Ukrainian].
- Pererva, V.** (2014). Cerkovni shkoly v Ukrajinі (kin. XVIII st. – XX st.): zabutyj svit [Church schools in Ukraine (late XVIII century – XX century): a forgotten world]. Bila Cerkva: Vydavecj Oleksandr Pshonkivskij, Tom I. 574 s. [in Ukrainian].
- Rozhko, V.** (2004). Volynsjka dukhovna seminarija (1796-2004 rr.): Istorychnyj narys [Volyn Theological Seminary (1796–2004): Historical Essay]. Lucjk: MEDIA. 256 s. [in Ukrainian].
- Cerghijenko, A.** (2011). *Cerkovni reformy v Rosijskij imperiji drughoji polovyny XIX st.: dysertacija kandydata istorychnykh nauk: 07.00.01 [Church reforms in the Russian Empire in the second half of the 19th century: the dissertation of the candidate of historical sciences]*. Kyjiv: Kyjiv. nac. un-t im. T. Shevchenka, 235 s. [in Ukrainian].
- Stepanenko, Gh.** (2002). *Osvitnja dijalnistj pravoslavnogho dukhovenstva v Ukrajinі (XIX – pochatok XX st.): dysertacija kandydata istorychnykh nauk: 07.00.01 [Educational activities of the Orthodox clergy in Ukraine (XIX – early XX centuries): the dissertation of the candidate of historical sciences]*. Kyjiv: NAN Ukrajiny. Instytut istoriji Ukrajiny, 225 s. [in Ukrainian].
- Ustavi** pravoslavnykh dukhovnykh seminarij i uchilishch, visochaishe utverzhdenne 22 avgusta 1884 goda, s odnosyashchimisya k nim postanovleniyami Svyateishego Sinoda [Statutes of Orthodox Theological Seminaries and Schools, approved by the highest authority on August

.....
22, 1884, with the related decrees of the Holy Synod]. (1888). Sanktpeterburg. 202 s. [in Russian].

CDIAK – Centralnyj derzhavnyj istorychnyj arkhiv Ukrainy, m. Kyjiv [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv]. [in Ukrainian].

Супляк, Н. (2012). *Chernighivs'ka dukhovna seminarija u sociokulturnomu ta ghromads'komu zhytti Pivnichnogho Livoberezhzja (kinecj XVIII – pochatok XX st.): avtoreferat dysertaciji kandydata istorychnykh nauk: 07.00.01 [Chernihiv Theological Seminary in the socio-cultural and public life of the Northern Left Bank (late XVIII – early XX centuries): the dissertation author's abstract of the candidate of historical sciences]*. Chernihiv: M-vo osvity i nauky, molodi ta sportu Ukrainy, Chernighivskyj nac. ped. un-t im. T.Gh.Shevchenka, 19 s. [in Ukrainian].

Шып, Н. (2010). *Kyjiv's'ka dukhovna akademija v kulturno-osvitjans'komu prostori Ukrainy (1819-1919) [Kyiv Theological Academy in the Cultural and Educational Space of Ukraine (1819-1919)]*. Kyjiv: Feniks, 436 s. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 22.10.2024

Схвалено до друку / Accepted: 28.11.2024

Worn but not forgotten: the soviet shoes recycling in Ukraine in the 1920s

Tetiana Yu. Perga

Technical University of Berlin

PhD. (History), Research Fellow (Germany)

email: pergatatiana@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8725-3451>

ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/ACE-8751-2022>

Abstract.

The aim of the article is to analyze the emergence of Soviet state policy on shoe recycling in the early 1930s, focusing on the Ukrainian SSR as a case study. **Scientific novelty:** While a growing body of literature addresses Soviet daily life, materiality, consumption, and repair practices, the area of shoe recycling remains underexplored at both the Union and Republican levels. Examining this niche aspect offers insight into the complexities of Soviet economic strategies and ideological narratives around resourcefulness, self-sufficiency and waste recycling. **Research methodology:** The study draws on previously unexplored Ukrainian archival materials, statistical collections of USSR and Soviet legislation, enabling a comprehensive and multi-dimensional analysis of the economic, social, and political implications of shoe recycling. The article also includes a comparative analysis of shoe recycling practices in the USSR and Germany during the 1920s and 1930s. This comparative angle sheds light on how both countries—facing resource scarcity and aim for self-sufficiency - leveraged recycling within their leather and footwear industries, albeit with differing ideological drivers and practices. **Conclusions:** In this article, it is argued that Soviet shoe recycling was more than just a practical response to resource scarcity; it was also ideologically motivated, aiming to demonstrate the advantages of the socialist system. The shoe recycling policy became an essential component of a broader waste reutilization strategy that began in the early 1920s. The so-called "shoe problem" served as a catalyst for advancements in science, technology, and alternative materials, as well as for the establishment of a state-led shoe repair program, a key element in the recycling process. At the same time, the ambitious plans of the Soviet government faced implementation challenges due to shortages in the Soviet economy.

Keywords: shoes recycling, waste recycling, USSR, Ukrainian SSR, Third Reich, Weimar Republic.

Ношене, але не забуте: вторинне використання взуття в радянській Україні 1920-х років

Тетяна Перга

Технічний університет Берліну

кандидат історичних наук, науковий співробітник (Німеччина)

email: pergatatiana@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8725-3451>

ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/ACE-8751-2022>

Анотація.

Метою статті є аналіз становлення радянської державної політики щодо вторинного використання взуття на початку 1930-х років на прикладі УРСР. **Наукова новизна:** у той час як зростає кількість літератури, присвяченої радянському повсякденному житті, матеріальності, споживанню та практикам ремонту, ресайклінг взуття залишається недостатньо дослідженим як на союзному, так і на республіканському рівнях. Вивчення цього нішевого аспекту дає змогу зрозуміти складність радянських економічних стратегій та ідеологічних наративів щодо винахідливості, самозабезпечення та переробки відходів. **Методологія дослідження:** Дослідження спирається на раніше не досліджені українські архівні матеріали, статистичні збірки та законодавство Радянського Союзу, що дозволяє комплексно та багатовимірно аналізувати економічні, соціальні та політичні наслідки вторинного використання взуття. У статті також проведено порівняльний аналіз цієї практики в СРСР та Німеччині протягом 1920-1930-х років, котрий проливає світло на те, як обидві країни, які стикаються з дефіцитом ресурсів і прагнули до автаркії, використовували вторинно взуття в шкіряній та взуттєвій промисловості, хоча й з різними

.....
ідеологічними мотивами та практиками. **Висновки:** у цій статті стверджується, що ресайклінг радянського взуття був не просто практичною відповіддю на дефіцит ресурсів; а й ідеологічно вмотивованим заходом, що мав на меті продемонструвати переваги соціалістичної системи. Він став важливим компонентом ширшої стратегії вторинного використання відходів, яка почалася впроваджуватись на початку 1920-х років. Так звана «проблема взуття» послужила каталізатором прогресу в розвитку науки, технологій і пошуку альтернативних матеріалів, а також державної програми ремонту взуття, як ключового елемента його вторинного використання. Водночас реалізація амбітних планів радянського уряду зіткнулася з проблемами через характер радянської економіки дефіциту.

Ключові слова: вторинне використання взуття, ресайклінг відходів, СРСР, УРСР, Третій Рейх, Веймарська Республіка

The Problem Statement. Ukrainian SSR, Mykolaiv. On July 16 and 17, 1930, two major disturbances occurred in connection with the distribution of leather shoes. On the morning of July 16, a large crowd gathered outside Store No. 16. Accusations were heard from the crowd, directed at the store employees, who were allegedly hiding the shoes. Attempts were made to assault the store manager's assistant. On July 17, as early as 1 a.m., large lines began forming outside the stores... with crowds of 600–800 people. At the opening of Store No. 16, a crowd surge occurred, prompting the store administration to halt shoe distribution. This decision sparked public outrage. Significant crowding also occurred in the nearby park, where Central Workers' Cooperative employees were compiling lists for shoe voucher distribution. The appearance of mounted police especially enraged the crowd, particularly when one mounted officer charged at the crowd at full gallop. Shouts were heard: "We won't be frightened by whips; we have nothing to lose anyway, as we're already starving, barefoot, and in rags." [Specsvodka № 35]. Such incidents were not uncommon in the USSR during the 1920s and the first half of the 1930s, especially following the introduction of rationing for food and industrial goods.

In addition to addressing public dissatisfaction with the supply of essential and industrial goods, several other factors underscored the importance of sufficient leather shoe production in the USSR. Shoes symbolized the Soviet ideal of uplifting the working class and "liberating" the peasantry from poverty, while also reflecting the provision level for workers and supplying necessary equipment for factory workers and soldiers to perform their duties. Adequate footwear reduces dependency on imports and enhances mobility, productivity, and health among both urban and rural populations. The shortage of leather shoes and the difficulty in securing sufficient raw materials for production led Soviet leadership to launch a large-scale program for footwear reuse in the early 1930s.

The Aim of the Article. This article aims to analyze the emergence of Soviet state policy on shoe recycling in the early 1930s, using the Ukrainian SSR as a case study. It focuses on its reasons, peculiarities and problems of implementation. The institutionalization of this policy has not yet been the subject of extensive academic research, either at the Union level or within individual republics. Examining these cases will enhance the understanding of Soviet waste recycling practices prior to World War II and provide insights into the development of material culture and footwear consumption patterns in early Soviet society. To contextualize the early Soviet approach, comparisons will be made with European countries, particularly Germany during the Weimar Republic (1919–1933) and the early years of the Third Reich (1933–1940).

The Analysis of Sources and Recent Research. In her book "Shoes in National Socialism", Anna Sudrow examines the development of the footwear industry in the United States, Great Britain, and Germany from the mid-1920s to the late 1940s, linking this progression to political events and consumption patterns. She interprets the corresponding policies as outcomes of political priorities, ideological aims, decisions made within social structures, negotiations among social actors, and sectoral and institutional characteristics [Sudrow 2009]. This framework is equally applicable to Soviet footwear policy, which served not only economic purposes but also political priorities and ideological goals - to provide the proletariat and peasantry, now the dominant classes in Soviet society, with adequate quantity footwear made from leather or high-quality substitutes.

Currently, research on the history of footwear and waste recycling in early Soviet society is fragmentary. Some aspects of Soviet policy on paper waste have been examined by Brigitte Pristed [Pristed 2020]. The author of this article has analyzed the main conceptual and practical directions of waste recycling in the Ukrainian SSR, with a particular focus on rags [Perga 2023].

Literature examining everyday life [Eaton 2004; Kiaer, C., Naiman, E. 2005; Fitzpatrick 2008; Movchan, O. M. 2011], materiality [Golubev 2020], and consumption in early Soviet society [Gurova 2005; Vihavainen, T., Bogdanova, E. 2016; Skubii 2020] frequently references the issues surrounding clothing and footwear supplies in the USSR, which intensified after the introduction of the rationing system in 1928. Although this literature helps us reconstruct the context in which Soviet citizens lived during the early decades of Soviet rule, it lacks detailed data. However, it demonstrates that both the

state and the populace developed their own strategies to address shortages. Repair practices, which extended the lifespan of items and household goods, are among the most thoroughly documented solutions.

Today, there is a significant increase in research on repair practices. Soviet society is often described as a "society of repair," although repair practices have spanned centuries and have existed at least at the household level in all countries. Stefan Krebs and Heike Weber note that the gradual rise of consumer and throwaway societies in the 20th century led people, especially in wealthier regions, to place decreasing value on repair as a concept [Krebs, S., Weber, H. 2021, p.31]. However, this notion does not apply to the Soviet Union, where, due to a scarcity economy, many items were difficult to obtain, and authorities continually implemented experiments, improvement efforts, and crisis-response campaigns. As Ekaterina Gerasimova and Sof'ja Chuikina write, Soviet citizens were actively engaged in "repair projects" both as part of officially sanctioned social activity and within the everyday economy [Gerasimova, Chuikina, S. 2009].

When examining repair through the lens of materiality, researchers generally focus on specific repair practices, such as car repair (Tverdjukova 2018), transportation (Ruban 2020), social services (Borysenko 2008; Yankivska 2014) etc. What has been overlooked is the emergence of the first state programs related to footwear recycling, marking the continuation and expansion of waste recycling policies initiated in the early 1920s.

This study aims to fill an existing scholarly gap. Its sources include previously unexplored documents from Ukrainian archives, statistical collections from the USSR, and Soviet legislation from the first third of the 20th century.

The Results of the Research. Leather for Soviet industry. Significant attention was given to leather raw material procurement in the USSR, as it was used not only for footwear production but also for export, which generated currency. Consequently, the earliest decrees of the Bolshevik government focused on controlling leather raw material procurement. These included decrees such as "On the requisition at stations and docks of all manufactured and manufactured goods not purchased from warehouses stretching two days" [On the requisition at stations and docks 1917], "On Fixed Prices for Leather" [Resolution of the Supreme Council of the National Economy and the People's Commissariat of Food 1918], "On the Accounting of Finished Leather Imported from Abroad" [Resolution of the Supreme Council of the National Economy. On the accounting of finished leather 2018], "On Designating as Priority Work the Procurement of Animal Raw Materials, Leather, Furs, Goat Skin, Bristles, Hair, Wool, Horns, and Hooves" [Decree of the All-Russian Central Executive Committee. On the recognition of shock work 1918], "On the Establishment of the Main and Provincial Leather Industry Committees" [Resolution of the Supreme Council of the National Economy. On the Main and Provincial Committees 1919] etc. However, they and other decrees could not solve the problem.

Throughout the 1920s and 1930s, there was a catastrophic shortage of footwear in the USSR. Peasant families had 0.17 pairs of leather shoes per person in 1923-24, 0.28 pairs in 1928-1929, and 0.285 pairs in 1936 [Statistical table of the Central Statistical Bureau of the USSR "Purchase of footwear and fabrics 1953]; the families of factory workers in 1932 – 0.71 pairs, in 1933 – 0.73 pairs [Bjudzhety semejnyh fabrichno-zavodskih rabochih SSSR 1933]. The Soviet Union lagged significantly behind European countries in providing its population with footwear. For instance, in 1927, citizens of Germany averaged 1.3 pairs of shoes per person, those in Great Britain averaged 1.8 pairs, and in the United States, the figure was 2.6 pairs. Germans purchased a new pair of shoes every 6.5 months, while Americans did so every 4.5 months. Even in 1932, during the Great Depression, each German had an average of 0.9 pairs of leather shoes [Sudrow 2009, p.61, 132].

In the USSR during the interwar period, due to limited access to leather footwear and its excessive cost, most of the population, not only in rural areas but also in cities, wore non-leather shoes. In Russia, these included felt boots (*valenki*) with galoshes. American journalist Mendel Osherovich described the situation regarding leather footwear in Moscow in the early 1930s as follows: "Some wore boots with galoshes, while others wore boots without galoshes. What stands out most are the unattractive felt boots (knee-high felt boots) that people wear. These felt boots are worn not only by men but also by women" [Osherovich 2020, p.8]. In Ukraine, woven footwear such as *bast postoly*, *lapti*, and *khodaki* were more popular in rural areas. Peasants made them from fibers, vines, straw, or scraps of leather [Postoly, lapti, khodaky 2024]. Leather boots or shoes were a rarity, and it was quite common for entire families to share a single pair, wearing them in turns. During the summer, most people went barefoot. Urban residents tended to wear more leather footwear; however, the per capita availability depended on the financial situation of the owners. Wearing shoes was always a reflection and expression of high social status and economic well-being for their users. Most of the early Soviet population did not possess such status; therefore, very few people owned leather shoes.

The cultural consumption traditions of the Ukrainian population in the 1920s and 1930s had historical roots and differed from those of many European countries, where wooden footwear was

.....
predominantly used from the Middle Ages until the late 1930s. In Great Britain, this type of footwear was known as sabots. In Britain, Germany, and other countries, wooden shoes were a necessity for many social classes, including the poor and workers, although the disadvantages of wooden footwear included the rigidity of the soles and damage to wooden flooring. Footwear with wooden soles was often made from repurposed parts of leather shoes. Parts of old leather boots that could still be used were nailed to new wooden soles, thereby allowing for reuse. Used military footwear was particularly suitable for this purpose. The materials used included softwood from pine, and willow. In Germany, there were still 6,000 manufacturers of wooden footwear in 1933 [Sudrow 2009, p.82, 80], even though the production of leather shoes was beginning to develop actively. The durability of wooden footwear was attributed to its low cost - four times less than that of leather shoes.

The shortage of leather footwear in the USSR was caused by several factors, including the low capacity of the footwear industry, which, on one hand, was recovering quite slowly from the destruction caused by World War I (1914-1919), the Civil War in Russia (1918-1922), and the Bolshevik Revolution (1917). Thus, in 1923-1924, there were only 82 shoe enterprises across the Soviet Union, which increased to 109 in 1924-1925 and 125 in 1925-1926 [Industry 1925]. On the other hand, enterprises constantly faced a shortage of raw materials due to poor organization of the procurement process. The onset of collectivization in the second half of the 1920s and the Great Famine in Ukraine from 1932 to 1933 led to a significant reduction in the livestock population, as people began to slaughter or consume their animals: horses decreased by 54%, cattle by 46%, cows by 37%, and pigs by 37% [Itogi perepisi skota 1932], resulting in a contraction of the resource base for the leather industry.

Sheila Fitzpatrick points to another reason for the shortage of leather footwear: its inaccessibility for consumers due to the prohibition of individual labor following the rollback of the New Economic Policy (NEP) in 1928 [Fitzpatrick 2008, p.45] which had allowed the reintroduction of elements of capitalist relations and the expansion of the work of private entrepreneurs - cottage industries.

Strategies of Soviet Leadership to Overcome the Leather Problem

The development of the leather-footwear industry in the USSR during the interwar period was not only highly ideologized but also driven by a desire for autarky (self-sufficiency) aimed at creating a self-sustaining socialist economy that could stand independently of capitalist influences. By promoting autarky, the USSR sought not only to build economic independence but also to assert its ideological distinctiveness - the first socialist state in the world aimed to demonstrate its advantages, including consumption. A crucial component of this was ensuring the population with access to leather footwear.

The totalitarian political regime that began to take shape in the late 1920s relied on a command-administrative economy characterized by planning, which influenced the methods of development across many sectors, including leather-footwear.

To address the supply issue of footwear, the Soviet government implemented several strategies: the production of new leather shoes, the use of leather substitutes for this purpose, and the repair of footwear to extend its wear time, thereby reducing demand from the population. These strategies encompassed a wide range of organizational, financial, and technological measures that were part of a rationalization campaign affecting all almost areas of early Soviet society in the late 1920s.

To reduce the shortage of raw leather materials, Soviet authorities introduced the following measures:

- a) Stimulating the development of livestock farming.
- b) Harvesting secondary types of raw materials, such as dogs, pigs, camel, and seal skins.
- c) Rationalizing the collection, storage, sorting, and transportation processes.
- d) Economizing and rationalizing the use of leather raw materials, as well as utilizing waste and substitutes.
- e) Developing a more practical and simplified range of footwear, which was expected to significantly reduce leather consumption.

To eliminate the need for importing leather tanning agents, the construction of tanning-extraction factories using domestic raw materials was planned, along with the application of sulfate-cellulose extracts and various synthetic tanning agents [First Five-year plan 1928]. The increase in the yield of leather raw materials was to be achieved not only through the growth and consolidation of livestock but also through the rationalization of their removal, conservation, storage, sorting, and standardization. Plans included the construction of basic raw material warehouses for accumulating

products, concentrating, and specializing production, mechanizing processes, reducing internal transportation within factories, and introducing flow and conveyor systems in production.

The task of expanding the raw material base was to be accomplished using various surrogates and recycling elements employed abroad, such as rubber soles and heels, leather cardboard for backs, bridge scraps for re-gluing and for haberdashery, beech and maple for heel blocks, as well as the utilization of leather from old footwear.

Influence of “shoes problem” on the development of technologies

The leather shortage had a significant impact on the development of science and technology, highlighting the role of footwear in early Soviet society. Soviet scientists and practitioners conducted research to improve the quality of leather raw materials and refine technological processes in the footwear industry, with the goal of extending the lifespan of shoes. At the Plekhanov Institute of National Economy in Moscow, a leather laboratory and testing station were established under the All-Union Leather Syndicate. These facilities primarily focused on commodity studies related to standardization and process improvements in production, as well as methodological work and experimentation in leather tanning techniques.

Furthermore, a special sole committee and a scientific and technical council were created within the Syndicate. This initiative stemmed from the fact that, during the 1920s and 1930s, leather waste was repurposed for soles, which raised production costs. Technologists sought to reduce footwear production expenses while improving quality. As a result, extensive research was conducted on alternative materials, including rubber, which was eventually used for soles. However, rubber production was still in its early stages, and there was a shortage of this material, further complicating efforts to improve footwear quality.

Moreover, leather laboratories began to be established in footwear industry enterprises to ensure scientific control over technological processes. In 1918, there were six such laboratories; by 1923, their number had increased to 19; in 1925, there were 38; and by 1927, there were 50. Special expeditions from the institute conducted studies on tanning agents, examining plants that contained 15-20% of these agents, such as the Altai badyan and the Black Sea mimosa [Leather Industry Testing Station 1927].

In Ukraine, the Research Institute of the Leather Industry was established in 1932 under the Ministry of Light Industry of the Ukrainian SSR. The main areas of research focused on addressing problems related to expanding the raw material base, producing substitutes, recycling waste, reconstructing technological processes, controlling production, improving product quality, and exploring various tanning agents [TsDAVO, F.572, Op.1. Ref.1489. Arc.1]. Research in the field of tanning agents and the construction of tanning-extract plants using domestic raw materials, as well as the application of sulfate-cellulose extracts and various synthetic tanning agents, were intended to lead to the cessation of tanning agent exports during the second five-year plan [First Five-year plan 1928].

Starting in the early 1930s, the USSR initiated extensive research into the use of fish skins (such as pike perch, zander, and cod) and marine mammal skins (including seals, sea lions, and dolphins) as alternatives to cattle hides. In Ukraine, seals were harvested from the Caspian Sea, and dolphins were captured in the Black Sea for these purposes. The processing of Black Sea dolphin skins occurred at a factory in Simferopol. The second factory was opened in Russian Murmansk. Additionally, researchers experimented with the inner membranes of animals, such as stomach linings, pericardium, and intestines, as well as the skins of domesticated birds, like geese (Ustjuchenkov, 1933).

In Germany, the development of science and technology in the leather industry took a different direction. Adam Tuz writes that the significance of the Nazi era for Germany lay not in the creation of fundamental innovations, but in the widespread implementation and development of innovative technologies [Sudrow 2009, p.197]. Launched in 1936, the Four-Year Plan aimed for the widespread integration of chemistry across all sectors of industrial production, driven largely by the expansion of the military industry. Research primarily focused on material synthesis. In this context, the development of plastic and synthetic rubber production stands out. From that year onward, there was a surge in the development of material substitutes, leading to the establishment of a leather substitute industry. Initially, this industry combined enterprises producing both leather and rubber, but it later expanded to include producers of wood and textiles [Sudrow 2009, p.318].

The comprehensive measures for rationalization described above were intended to significantly reduce the leather consumption norm for shoe production, which was much higher in the USSR than abroad, and to lower the production costs across the leather and footwear industries by 31.5% by the end of the second Five-Year Plan, including 22% for leather and 38% for footwear. Soviet experts believed that by the end of the first Five-Year Plan in 1932/33, these measures would

enable the production of 125 to 145 million pairs of shoes, and through shoe repairs, an additional 150 to 175 million pairs [First Five-year plan 1928].

Recycling of Footwear

The 1920s, often referred to as the "Roaring Twenties," are characterized by the rapid growth of consumer society in capitalist countries. During this period, the leather industry flourished, leading to the emergence of a diverse range of products and the establishment of various footwear brands. Sociological research focused on shoe characteristics that influenced purchasing decisions, and the rise of chain stores facilitated product standardization [Sudrow 2009]. In contrast, the Soviet Union experienced markedly different trends.

The acute shortage of consumer goods, particularly new leather footwear, compelled Soviet regulatory authorities not only to implement measures for developing the raw material base and constructing state-owned footwear enterprises but also to seek effective ways to utilize old leather products. This led to the initiation of a policy for the secondary use of footwear. It began with Resolution No. 726 of the USSR People's Commissariat for Supply on June 20, 1931, "On the Organization of the Collection of Worn Footwear," [TsDAVO, F.4137. Op.1. Ref.36. Ark.111] which initiated widespread collection of used shoes for the purpose of repair and restoration.

It is worth noting that in the USSR, this state program started earlier than in Germany, where it was initiated by the Nazi regime as part of its efforts to achieve autarky. Beginning in 1934, due to a shortage of raw hides, many manufacturers began to consider skin waste as a raw material and transformed it into leather substitutes. The secondary processing of footwear was included in the Four-Year Plan that started in 1936, but the large-scale process only began in 1940, when the first batch of 20 million units was put into production. Old footwear was primarily used as leather uppers for shoes with wooden soles to produce urgently needed work shoes [Sudrow 2009, p.598].

In the USSR, the collection of old footwear and leather waste was entrusted to industrial cooperatives represented by the All-Ukrainian Central Union of Consumer Societies ("Vukoopspilka"). The collected footwear was to be transferred to 14 industrial unions across Ukraine [TsDAVO, F.2347. Op.1. Ref.26. Ark.110], which were responsible for delivering it to seven sorting and cutting centers. These centers, organized by the industrial unions on an urgent basis, were tasked with dismantling the footwear and preparing the necessary components for workshops focused on shoe restoration [TsDAVO, F.2347. Op.1. Ref.26. Ark.84]. The most suitable raw materials were then supplied to shoe factories under the Leather Trust, which was overseen by the People's Commissariat of Light Industry of Ukraine.

In 1930, 612 repair and restoration workshops were established in Ukraine, increasing to 4,100 by 1931. In the fourth quarter of 1930, 966,000 pairs of shoes were repaired, while in the same quarter of 1932, the number rose to 6.345 million pairs, indicating a sixfold increase [TsDAVO, F.572, Op.1, Ref.110. Ark.8].

All collection points and workshops organized the receipt of old leather footwear, classified into the following categories:

1. Military Footwear (soldier's boots, hospital shoes, and various leather horse harnesses, such as saddles, bridles, and other leather scraps; valued at 75-750 rubles per ton).
2. Industrial Footwear (special footwear, leather gloves, horse harnesses, leather aprons and sleeves, camel leather belts, rubberized items, rubber tires, and boot supports; valued at 65-600 rubles per ton).
3. Civic Footwear (various shoes and parts donated by the population; valued at 65-450 rubles per ton).
4. Miscellaneous Waste Footwear (collected from dumps and trash, of very poor quality, used as patches for repairing other shoes; valued at 20 rubles per ton) [TsDAVO, F.2347. Op.1. Ref.25. Ark.1].

The recycling process was aimed at maximum utilization with minimal waste. Old footwear was sorted into three quality categories: 1) suitable for repair or restoration; 2) suitable for use as repair materials; and 3) unsuitable for repair or restoration, which were sent to chemical industry enterprises to produce glue and bone meal. All waste generated during the restoration of old footwear was collected by "Vukoopshkira" (a department of "Vukoopspilka" responsible for leather collection), which, along with unsuitable footwear from the "miscellaneous waste footwear" category, delivered it to chemical industry enterprises [TsDAVO, F.2347. Op.1. Ref.31. Ark.55].

A typical directive from the leadership of the industrial cooperatives to their institutions read as follows: "All incoming old leather footwear should be brought into a liquid state right there in the workshops. If they are suitable for repair, repair them, if they are suitable for restoration, restore them, if they are suitable for use as mending material, steam them, and all parts that can be used to repair the toes, tongues, handles, jamb, patches, unions, as well as parts that can be used to repair insoles, backs, boots, and parts of the shafts, use them in production on site. What is left after sorting is only suitable for sugar and chemicals and should be temporarily stored until the following instructions [TsDAVO, F.2347. Op.1. Ref.26. Ark.84-85].

The procurement targets were high. For instance, in 1931, the plan for the procurement of footwear throughout the USSR was 14,500 tons, and it was to be collected during the second half of the year, i.e. in 6 months. The republics were to procure the following amount: The RSFSR - 1,090 tons, Ukrainian SSR - 2,730 tons, Belarussian SSR - 430 tons, the Transcaucasian SSR- 640 tons, the Uzbek SSR - 450 tons, the Turkmen SSR and Tajik SSR - 80 tons each [Handbook of Recycling Materials, p.62-62].

In 1932, the All-Union People's Commissariat of Light Industry set a footwear procurement plan for Ukraine, aiming for a threefold increase to 7 million pairs of shoes. For instance, the Kharkiv region was to collect 1.2 million pairs, Kyiv region - 1.5 million pairs, Odessa region - 500 thousand pairs, Dnipro region - 900 thousand pairs, Vinnytsia region - 500 thousand pairs, Donbas region- 1300 thousand pairs [TsDAVO, F.2347. Op.1. Ref.32. Ark.55].

To establish an effective national footwear repair system, a network of both mobile and permanent repair and tailoring workshops was created and supplied with the necessary leather for repairs. The leather was allocated at an approximate ratio of 1½ to 2 pairs of used shoes for every new pair. To meet the demand for repair leather, worn footwear was collected, along with substitutes like rubber for repairing soles and heels [First Five-year plan 1928].

In parallel with the repair shops, ateliers for individual tailoring of clothing and footwear were opened. However, this process was rather slow. As of mid-April 1932, the responsible institutions – National Commissariat of Light Industry of Ukrainian SSR, unions "Unionleather" and "State garment industry" and Industrial cooperation - had not fulfilled the Central Committee's task of opening workshops for tailoring shoes to individual orders, and only 265 out of 385 were opened, most of them idle due to lack of raw materials [On the implementation of the Central Committee resolution on the development of a network of workshops 1932].

The procurement of footwear was carried out in both urban and rural areas. People could independently turn in shoes at collection points run by procurement organizations, which were required to display procurement prices and information on incentivizing exchanges for goods. Additionally, collections were organized through direct household visits and partnerships with housing associations and cooperatives, which mobilized janitors and a network of collective and individual collectors. Efforts focused on high-yield collection sites, such as businesses, marketplaces, and dumps. Procurement organizations were also encouraged to establish kiosks at markets to facilitate drop-offs.

A motivational system was also developed for those turning in shoes. Those who agreed to donate shoes for recycling could have other pairs repaired without waiting in line or without tickets and could also receive refurbished shoes without waiting [TsDAVO, F.2347. Op.1. Ref.25. Ark.71a]. Collectors were required to establish special stockpiles of consumer goods (such as haberdashery) to incentivize footwear donors and to provide bonuses to procurement workers for meeting and exceeding collection targets [TsDAVO, F.2347. Op.1. Ref.22. Ark.71]. To facilitate the collection of footwear from the population, Soviet authorities turned to a proven incentive system from the late 1920s, offering scarce goods as rewards to residents in rural areas.

Footwear collection in Germany during the Weimar Republic and the Third Reich unfolded in a starkly different manner. Before 1933, this process was limited in scale and carried out by individual shoe companies through their workshops and collection points. In the Third Reich, households and the possessions of individuals persecuted by the Nazi regime became primary sources of collected footwear. Numerous testimonies from forced laborers describe sorting shoes stripped of labels bearing the names of their owners at various processing centers established by companies producing leather fibers. These were the shoes of millions of prisoners who perished in concentration camps across Europe. The Nazi regime mobilized not only numerous party organizations affiliated with the NSDAP but also schools, which were converted into secondary raw material collection points [Sudrow 2009, p.600].

Challenges in Collecting Old Footwear

In the USSR, the collection of old footwear faced numerous obstacles, as documented in various "Vukoopspilka" archival records indicating unmet quotas. For instance, in the spring of 1932, the Berdychiv Interdistrict Industrial Union sent a letter to "Utulunion" complaining that it had not

received a single kilogram of old footwear from the "Vukoospilka" system or the Interdistrict Consumer Unions, despite existing agreements. The representative noted that "most district consumer unions ignore the need for footwear collection, and some refuse due to the complete absence of such footwear for sale within the system." In Berdychiv, three workshops with thirty-six shoemakers were set up under the cooperatives to restore old footwear. However, due to a lack of materials, these workshops were shut down [TsDAVO, F.2347. Op.1. Ref.26. Ark.148].

It can be assumed that the population was reluctant to turn in their old footwear due to the high cost and difficulty of acquiring new shoes, as well as the low price offered for old ones. Worn-out footwear was accepted at a rate of just 2 kopecks per kilogram [Shitc 1990]. At the same time, the cost of new leather shoes was prohibitively high. In 1931, shoes in regular stores cost 11–12 rubles (though they were often unavailable), while in commercial stores, the price ranged from 30 to 40 rubles [Fitzpatrick 2008, p.72]. However, even this expensive footwear was in short supply. Meanwhile, the average salary of Soviet citizens was small. For instance, workers in the recycling collection system earn between 120 and 150 rubles per month in 1930 [TsDAVO of Ukraine, Fund 2923].

A similar situation occurred in Germany, where old footwear was accepted at low prices - ranging from 5 to 15 reichsmarks - while new shoes cost around 60 reichsmarks. Additionally, the shoes available on the market were often of poor quality [Sudrow 2009, p.600-601]. In this context, the attitudes of the Soviet and German populations towards government initiatives were similar, reflecting the comparable circumstances regarding the quality, quantity, and pricing of old versus new footwear.

Due to the high cost of new shoes in the Soviet Union, the practice of restoring footwear was more common. However, this service was also expensive – to change a single pair of soles and heels cost around 4 rubles [TsDAVO, F.572. Op.1. Ref.110. Ark.10], making it difficult for many people to afford either new shoes or repairs. A witness account from the 1930s illustrates this reality: "One person shared how he had been wearing a pair of shoes for five years, showing how he had patched them up by sewing one piece to another" [Osherovich 2020, p.39].

It is worth noting that while the availability of footwear per capita was greater in Western countries, their excessive cost also made repair practices widespread and similarly expensive. In the Weimar Republic, for example, about one-third of total expenditure on footwear was allocated to repairs, with two-thirds going towards new purchases [Sudrow 2009, p.66]. Repairs were typically conducted at night to ensure that shoes could be worn again in the morning.

Amidst the scarcity of old leather shoes, Ukrainian cooperatives and workshops that purchased them often engaged in abuses. Apparently, this was one of the survival strategies of enterprises. For instance, the branch of the Interdistrict industrial union in Vinnytsia would send shoes that were unsuitable for refurbishment - lacking components like heels and insoles - to sorting bases, while keeping the more usable pairs for their own needs, trading them, or selling them to individual artisans [TsDAVO, F.2347. Op.1. Ref.26. Ark.144, 146].

In a letter to a representative from "Ukrpromleather," it was stated that, "despite the resolutions regarding the submission of old, worn-out shoes and other leather products for restoration by state enterprises, these enterprises have not yet delivered any products... In most cases, we are collecting shoes in poor condition... At one point, we contacted the trust ["Ukrleathertrust"], which suggested that its subordinate enterprises collect shoes for us. However, instead of submitting them, these enterprises set up repair workshops using old shoes and leather products for their own purposes. We consider this abnormal, as they are cutting the tops for patches while leaving the unusable remains idle" [TsDAVO, F.2347. Op.1. Ref.26. Ark.72].

Challenges in shoe repairs posed significant difficulties for workers across various industrial sectors. On May 8, 1931, the Soviet government issued a resolution from the Council of People's Commissars titled "On Supplying Workers with Workwear and Special Types of Clothing and Footwear" [On the supply of workers with industrial clothing 1931]. However, this initiative was not executed due to a shortage of raw materials. In March 1932, industrial unions in Mariupol, Berdyansk, Henichesk, and Mykolaiv were unable to repair fishermen's shoes during the spring fishing season because of a shortage of quality leather. The Poltava Interdistrict Industrial Union disrupted the sowing season in the region due to a lack of leather materials for repairing footwear and harnesses in rural areas. A similar situation occurred in Donbas region, where a special government resolution was issued to ensure the availability of materials for shoe repairs ahead of the sowing season [TsDAVO, F.572. Op.1. Ref.110. Ark.16-17].

In the Weimar Republic, the lack of footwear was considered a significant issue, as leather shoes were mandatory for attending school. As a result, many unemployed parents were unable to send their children to school due to the absence of suitable footwear [Sudrow 2009, p.71]. Although the Soviet Union did not have such requirements, many children, particularly in rural areas, also faced barriers to education because of a lack of shoes, especially during the colder months. The Third Reich also experienced a pressing need for shoes for various workers. For instance, in January 1942, the

Imperial Leather Industry Administration informed the Minister of Economy that, despite receiving 850,000 pairs of shoes, there was still a shortfall of 300,000 pairs [Sudrow 2009, p.601].

By 1940, the USSR had reached the benchmark of one pair of shoes per resident, with a total production of 40.8 million pairs for a population of 41.3 million [Main indicators of development of the national economy of the union republics 1967]. At this point, standardization of footwear had been established, and unified pricing was implemented. The collection of shoes was included in the nomenclature of organizations responsible for waste collection. By 1950, the per capita shoe production in the USSR had increased to 1.13 pairs of shoes [1917-1967, Standard of Living, Health Care, Population]. However, the quality of the footwear remained low [Minutes of the meeting of the pricing council 1933], and the variety available was limited.

Conclusion:

Between the two World Wars, large-scale state programs for recycling footwear were implemented primarily in countries pursuing autarky and facing raw material shortages, most notably the USSR and Nazi Germany. However, the measures adopted and the scientific and technological advancements in this area varied significantly, shaped by each country's local context and political regimes.

The case of Soviet Ukraine highlights the specificities of this process within the USSR. The state footwear recycling program of the early 1930s was a temporary solution to saturate the Soviet market with shoes until the footwear industry could meet demand. However, it was implemented within the constraints of a command-administrative economy, and the Soviet leadership's ambitious plans were hindered by a lack of sufficient raw materials and old footwear, which was limited in the context of a scarcity-driven economy. After World War II, as the market became saturated with new shoes, the collection of old footwear ceased, and the focus shifted to its repair. The infrastructure of repair workshops, established in the 1930s, evolved within the broader consumer service industry. The 1930s footwear recycling efforts reflect the deep integration of recycling principles into the Soviet economy, at least at the level of intentions and attempts.

Funding. The preparation of the article was funded by the Deutsche Forschungsgemeinschaft (DFG, German Research Foundation) – project number 541235895.

References:

- Bjudzhety semejnyh fabrichno-zavodskih rabochih SSSR.** [Budgets of family factory workers in the USSR.]. (1933). URL: https://istmat.org/files/uploads/47196/rgae_1562.329.62_1.12.pdf [in Russian].
- Borysenko, M.** (2008). Pobut miskykh meshkantsiv Ukrainy v 30-kh rokakh XX stolittia [Life of urban residents of Ukraine in the 30s of the 20th centuries]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, vyp. 24. 12–18. [in Ukrainian].
- Dekret Vserossijskogo Central'nogo Iсполnitel'nogo Komiteta.** O priznanii udarnymi rabot po zagotovke zhivotnogo syr'ja, kozhi, pushniny, kozovchiny, shhetiny, volosa, shersti, rogov i kopyt. [Decree of the All-Russian Central Executive Committee. On the recognition of shock work on the procurement of animal raw materials, leather, fur, goat skin, bristles, hair, wool, horns and hooves]. 1918. URL: <https://istmat.org/node/46630> [in Russian].
- Gerasimova, E., Chuikina, S.** (2009). The Repair Society. *Russian Studies in History*, 48(1). 58-74. [in English].
- Golubev, A.** (2020). *The Things of Life: Materiality in Late Soviet Russia*. New York: Cornell University Press 220 p. [in English].
- Gurova, O.** (2005). Ideologija potreblenija v sovetskom obshhestve [Ideology of consumption in Soviet society], *Sociologicheskij zhurnal* vyp. 4. 117-131. URL: <https://www.journal-socjournal.ru/index.php/socjour/article/view/894> [in Russian].
- Eaton, A.** (2004). *Daily Life in the Soviet Union*. Santa Barbara: Greenwood. 344 p. [in English].
- Fitzpatrick, S.** (2008). *Everyday stalinism: Ordinary life in extraordinary times: Soviet Russia in the 1930s*. Oxford: Oxford University Press, 312 p. [in English].
- Ispytatel'naja stancija kozhevennoj promyshlennosti** [Leather Industry Testing Station]. 1927. URL: <https://istmat.org/node/29367>. [in Russian].
- Itogi perepisi skota na 1 fevralja 1932 goda.** Vypusk 1. Chislennost' skota po evropejskoj chasti RSFSR, Ukrainskoj SSR i Belarusskoj SSR [Livestock census results for February 1, 1932. Issue 1. The number of cattle in the European part of the RSFSR, the Ukrainian SSR and the Belarussian SSR]. (1932). Moskva: Sojuzorguchet. 41 s. [in Russian].
- Kiaer, C., Naiman, E.** (2005). *Everyday Life in Early Soviet Russia: Taking the Revolution Inside*. Bloomington: Indiana University Press. 320 p. [in English].
- Kozhevennaja i obuvnaja promyshlennost'.** 1928. Pjatiletnij plan razvitija narodnogo hozjajstva SSSR (pervaja pjatiletka). [Leather and footwear industry. Five-year plan for national

-
economic development of the USSR (First Five-year plan)]. URL: <https://istmat.org/node/41351> [in Russian].
- Krebs, S., Weber, H. (2021). *The Persistence of Technology. Histories of Repair, Reuse and Disposal*. Bielefeld: Verlag. 287 p. [in English].
- Kornai, J. (1980). *Economics of Shortage*. Amsterdam: North Holland Publishing Company. 631 p. [in English].
- Movchan, O. M. (2011). *Povsiakdenne zhyttia robotnykiv USRR. 1920-ti rr.* [Everyday life of workers of the USSR. 1920s]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 312 s.
- O snabzhenii rabochih proizvodstvennoj odezhdoj i special'nymi vidami odezhdy i obuvi** [On the supply of workers with industrial clothing and special types of clothing and footwear]. 1931. URL: <https://istmat.org/node/54880> [in Russian].
- Osnovnye pokazateli razvitiya narodnogo hozjajstva sojuznyh respublik.** Chast' I Strana Sovetov za 50 let (Sbornik statisticheskikh materialov) [Main indicators of development of the national economy of the union republics. Part I. The country of the Soviets for 50 years (Collection of statistical materials)]. 1967. URL: <https://istmat.org/node/17051> [in Russian].
- O rekvizicii na stancijah i pristanjah vseh manufakturnyh i obuvnyh tovarov, ne vykuplennyh so skladov v techenie dvuh sutok** [On the requisition at stations and docks of all manufactured and footwear goods not redeemed from warehouses within two days]. URL: <https://istmat.org/node/28128> [in Russian].
- Oshervich, M. (2020). *How People Live in Soviet Russia: Impressions from a Journey*. Canada: Kashtan Press. 342 p. [in English].
- O vypolnenii postanovlenija CK o razvertyvanii seti masterskih po vypolneniju individual'nyh zakazov odezhdy i obuvi.** (Prinjato Politburo CK VKP(b) 16.VI.32 g.). Prilozhenie № 7 k p. 75/17 pr. PB № 104 [On the implementation of the Central Committee resolution on the development of a network of workshops for the fulfillment of individual orders for clothing and footwear. (Adopted by the Politburo of the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) on 16.VI.32). Appendix No. 7 to paragraph 75/17 of the pr. PB No. 104]. 1932. URL: <https://istmat.org/node/55944> [in Russian].
- Perga, T. (2023). Waste for the Soviet Economy: Recycling of Rags in Ukraine in the 1920s. *Worldwide Waste: Journal of Interdisciplinary Studies*, 6(1). 4. <https://doi.org/10.5334/wwwj.97> [in English].
- Postanovlenie Vysshego Soveta Narodnogo Hozjajstva i Narodnogo Komissariata Prodoval'stvija.** O tverdyh cenah na kozhu [Resolution of the Supreme Council of the National Economy and the People's Commissariat of Food. On fixed prices for leather]. 1918. URL: <https://istmat.org/node/31664> [in Russian].
- Postanovlenie Vysshego Soveta Narodnogo Hozjajstva. Ob uchete gotovyh kozh, vvozimyh iz-za granicy** [Resolution of the Supreme Council of the National Economy. On the accounting of finished leather imported from abroad]. 1918. URL: <https://istmat.org/node/31493> [in Russian].
- Postanovlenie Vysshego Soveta Narodnogo Hozjajstva. O Glavnom i gubernskih komitetah kozhevennoj promyshlennosti** [Resolution of the Supreme Council of the National Economy. On the Main and Provincial Committees of the Leather Industry]. 1919. URL: <https://istmat.org/node/35543> [in Russian].
- Postoly, lapti, khodaky: Yake vzuttia nosyly nashi predky** [Boots, slippers, walkers: What kind of shoes did our ancestors wear]. 2024. URL: <https://localhistory.org.ua/rubrics/strii/pletene-vzuttia/> [in Ukrainian]
- Pristed, B.B. (2020). Point of no return: Soviet paper reuse, 1932–1945. *Business History* 54(5). 946–962. <https://doi.org/10.1080/00076791.2020.1842875> [in English].
- Promyshlennost'** [Industry]. 1925. URL: https://istmat.org/files/uploads/32172/ctat_ezh_1924_promyshlennost.pdf [in Russian].
- Protokol zasedaniya soveta cenu** zamestitelja narkoma vneshnej torgovli M.A. Loganovskogo «Proekt bjuro cen vsesojuznogo ob"edinenija Torgsin ob izmenenii cen na muchnye, krupjanye tovary i obuvi». 15 avgusta 1933 g. 1933 [Minutes of the meeting of the pricing council at the Deputy People's Commissar for Foreign Trade M.A. Loganovsky's "Draft of the pricing bureau of the all-Union association Torgsin on changing prices for flour, cereals and footwear." August 15, 1933]. URL: <https://istmat.org/node/42951> [in Russian].
- Ruban, M. (2020). Do istorii reformuvannia zaliznychnoho transportu Ukrainy: rozvytok remontnoi bazy vahonnoho hospodarstva Donetskoj zaliznytsi (1925–1941) [A Story of the Reforms in the Ukraine's Railway Transport: Building Repair Facilities of the Donetsk Railway Rolling-Stock Sector (1925–1941)]. *Nauka ta naukoznavstvo* 3(109). 116 - 130. DOI: <https://doi.org/10.15407/sofs2020.03.116> [in Ukrainian].
- Shitc, I.I. (1990). *Dnevnik Velikogo pereloma* [Diary of the Great Turning Point]. Paris: YMCA Press. 323 s. [in Russian].

- Skubii, I.** (2020). Woman consumption in Ukban Soviet Ukraine in 1920-1930s: between ideology and everyday life. *History of retailing and consumption*, 6(1). 30-44 [in English].
- Specsvodka** № 35 SOU OGPU i INFO OGPU o faktah otricatel'nogo haraktera no prompredprijatijam i rabochim rajonom na 9 avgusta 1930 g. [Special report No. 35 of the SOU OGPU and INFO OGPU on negative facts about industrial enterprises and workers' districts on August 9, 1930]. URL: <https://istmat.org/node/26185> [in Russian].
- Spravochnik po util'syr'ju** [Handbook of Recycling Materials]. (1931). Leningrad: SNAPKLLPGIZ [in Russian].
- Statisticheskaja tablica CSU SSSR** «Priobretenie obuvi i tkanej v sem'jah krest'jan v 1923/24, 1928/29, 1936, 1940, 1950, 1952 gg. i pervom polugodii 1953 g. (po dannym obsledovanija bjudzhetov)» [Statistical table of the Central Statistical Bureau of the USSR "Purchase of footwear and fabrics in peasant families in 1923/24, 1928/29, 1936, 1940, 1950, 1952 and the first half of 1953 (according to budget survey data)". 1953. URL: <https://istmat.org/node/18415> [In Russian].
- Sudrow, A.** (2009). *Der Schuh im Nationalsozialismus. Eine Produktgeschichte in Deutschland im Vergleich zu Großbritannien und den USA (1925 bis 1950)*. Wallstein Verlag. 877 p. [in German].
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv výshchikh órhaniv vlády ta upravlinnia Ukraïny (TsDAVO Ukraïny)** [The Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine (TsDAVO of Ukraine)]
- Tverdjukova, E.** (2018). Antiservis: lichnyj avtomobil' i ego tehničeskoe obsluzhivanie v SSSR (1960-e — 1980-e gg.) [Anti-service: the personal car and its maintenance in the USSR (1960s — 1980s)]. *Novejšaja istorija Rossii*, vyp. 8(3). 659-678. [in Russian].
- Ustjuchenkov, V.** (1933). *Kozha iz novyh vidov syr'ja (plenki zheludka, serdechnye sumki, rog skota, shkury sudaka, shkury gusej)* [Leather from new types of raw materials (stomach films, heart bags, cattle horns, pike perch skins, goose skins)]. Izdanie TEHPROPA SEVKAVKOZhTRESTA. Rostov na Donu. [In Russian].
- Vihavainen, T., Bogdanova, E.** (2016). Communism and Consumerism. The Soviet Alternative to Affluent Society. Leiden: Brill. 172 p. [in English].
- Yankivska, O.** (2014). Sotsialno-pobutova sfera zhyttia hromadian URSR yak vidbytok priorytetiv derzhavy vid pochatku povoiennoi vidbudovy do kintsia «vidlyhy» x Everyday life of UkrSSR citizens as a reflection of the priorities of the State from the beginning of post-war reconstruction to the end of the thaw]. *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka: Zb. st.*, 19. 21-53. [in Ukrainian].
- 1917-1967, Uroven' zhizni, Zdravoohranenie, Naselenie** [1917-1967, Standard of Living, Health Care, Population]. 1967. URL: <https://istmat.org/node/17049> [In Russian].

Надійшла до редакції / Received: 14.10.2024

Схвалено до друку / Accepted: 21.11.2024

Social security for special categories of disabled people in the Ukrainian SSR in the 1920s.

Olha P. Murashova

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi Pedagogical University

PhD. (History), Senior Lecture (Ukraine)

email: olha.murashova@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1618-8381>

ResearcherID : <http://www.researcherid.com/rid/AGH-3811-2022>

Yurii A. Zinko

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi Pedagogical University

PhD. (History), Professor (Ukraine)

email: yurii.zinko@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4772-6082>

Abstract.

The article is aimed at studying and analyzing the practical experience of the activities of state authorities in implementing the policy of social security for the disabled in the 1920s. The methodological basis of the study is the fundamental principles of historical research: historicism, consistency, objectivity in the course of working with documents. Among the special methods used in the study should be called problem-chronological, historical-systemic, historical-typological. The scientific novelty of the article is to highlight the features of state policy on the organization of social security of special categories of disabled. Conclusions. Having seized power on the territory of Ukraine, the Bolshevik government publicly announced its intentions to create an effective system of social security for the disabled strata of society. Material support for a special category of disabled people was assigned exclusively to the state. However, under the conditions of the new economic policy with its market principles, a small number of people could count on security. At the same time, despite the low size of social payments, the very fact of her appointment, the Soviet authorities tried to testify their value to the proletarian state. Social protection of special categories of the disabled, which included the Red Army, the disabled of the World War I and the Civil War, family members of the dead military, persons who had special merits before the Soviet state, was carried out by the People's Commissariat of Social Security through its departments on the ground at the expense of the state budget. Due to its limited volume, the amount of social payments was significantly inferior to payments made at the expense of insurance premiums.

Keywords: social policy, social security, pensions, new economic policy, disability.

Соціальне забезпечення особливих категорій непрацездатних в УСРР у 1920-х рр.

Ольга Мурашова

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

кандидат історичних наук, старший викладач (Україна)

email: olha.murashova@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1618-8381>

ResearcherID : <http://www.researcherid.com/rid/AGH-3811-2022>

Юрій Зінко

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,

кандидат історичних наук, професор (Україна)

email: yurii.zinko@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4772-6082>

Анотація.

Метою статті є вивчення та аналіз практичного досвіду діяльності державних органів влади щодо реалізації політики соціального забезпечення особливих категорій непрацездатних в УСРР у 1920-х рр. Методологічну основу дослідження становлять основоположні принципи історичного дослідження: історизму, системності, об'єктивності у

ході роботи із документами. Серед спеціальних методів, використаних у дослідженні, слід назвати проблемно-хронологічний, історико-системний, історико-типологічний. **Наукова новизна** статті полягає у висвітленні особливостей державної політики щодо організації соціального забезпечення особливих категорій непрацездатних. **Висновки.** Захопивши владу на території України більшовицький уряд публічно заявив про наміри створити ефективну систему соціального забезпечення непрацездатних верств суспільства. Матеріальне забезпечення особливої категорії непрацездатних покладалося виключно на державу. Однак, в умовах нової економічної політики з її ринковими принципами, на забезпечення могла розраховувати незначна кількість осіб. Водночас, незважаючи на низькі розміри соціальних виплат, вже самим фактом її призначення радянська влада намагалася засвідчити їх цінність для пролетарської держави. Соціальний захист особливих категорій непрацездатних, до яких відносили червоноармійців, інвалідів Першої світової та громадянської воєн, членів родин загиблих військових, осіб, що мали особливі заслуги перед радянською державою, здійснював Наркомат соціального забезпечення через свої відділи на місцях за рахунок коштів державного бюджету. Зважаючи на його обмежений обсяг, розмір соціальних виплат значно поступався виплатам, здійсненим за рахунок страхових внесків.

Ключові слова: соціальна політика, соціальне забезпечення, пенсії, нова економічна політика, непрацездатність.

The Problem Statement. One of the tasks of Soviet social policy in the 1920s was to provide for certain social categories of the population that, under certain circumstances, needed support with side state. By results research V. Sharpatyi included persons who, according to the conclusions of medical examinations and social bodies, received the appropriate status. These were Red Army soldiers, invalids of the imperialist and civil wars, family members of fallen soldiers, families of cadets of Soviet Party schools, disabled workers, and persons who had special merits before the Soviet state. The main form of their provision was pension payments, treatment in health institutions, and the provision of certain benefits (Sharpatyi, 2007 p.p. 241)].

The aim of the article. The article is aimed at studying and analyzing the practical experience of the activities of state authorities in implementing the policy of social security for the disabled in the 1920s.

The Analysis of Sources and Recent Research. Social policy in Ukraine in the 1920s became the subject of study of many scientists. Publications of Soviet historians devoted to political, socio-economic processes in the USSR of the 1920s were mainly ideological in nature. However some of the monographic of research left your trace in science thanks to significant factual material systematized in them. The main aspects of the social problems of the population in the 1920s found their coverage in the scientific investigations of modern researchers: V. Sharpatyi, (Sharpatyi, 2007), O. Melnychuk, (Melnychuk, 2009), O. Murashova (Murashova, 2019)

Presenting ideas of research. Human losses Ukraine in postwar period were close 1.3 million people. According to statistical data, the number people in need of material support was 428,000, but social authorities, taking into account the inability of certain categories to survive, reduced their number to 246,000 people (in particular, in cities - 54,000, in villages - 192,000 people). In the conditions of post-war devastation, the state proved unable to fully meet the needs of the disadvantaged. In the 1920s, a fundamentally important phenomenon was the ideological basis and features of the assignment and calculation of pension payments (TsDAVO F 348, Spr.1913.ark. 26).

The formation of pension provision in Ukraine began in the spring of 1919. It was at this time that several political regimes existed in parallel in the country. Soviet leaders realized that in order to achieve their political goals, it was necessary to enlist the support of broad segments of the population exclusively in a peaceful way.

According to V. Sharpatyi, the legislative registration of pension affairs in Ukraine was initiated by the decrees of the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR "On the transfer of pension departments to the subordination of the People's Commissariat of Social Security" dated February 28, 1919 and "On the settlement of pension affairs" dated April 16, 1919. According to the "Regulations on Pensions", which was an integral part of the document, the government defined three types of social benefits: for orphans, disabled people, widows. Disabled people were recognized as persons who had lost their ability to work due to illness, injury, or age. Cash payments were established within the subsistence minimum of a specific area. If a pensioner changed place residence, then by new conditions him accrued a pension only after six months. According to the law, family members were recognized as incapable of work in the event of the death of a pensioner father (widows with children under 10 years of age, minors).

The legislation stipulated that the right to receive pension benefits Church ministers, former gendarmerie police officers, and prison guards lost their payments (Sharpatyi, 2007 p.156-157).

As of September 1921, 184 thousand pensioners were officially registered in the Ukrainian SSR, and by 1927 their number had decreased to 40 thousand. The main categories that were entitled to social benefits were Red Army soldiers, invalids of the civil and imperialist wars, academic pensioners, victims of counter-revolution and disabled workers. At the same time, the contingent of the sobez bodies itself included personal pensioners and invalids of the wars. Other categories had only the right to receive social assistance (Stashkiv, 2005 p. 49).

Throughout first half of the 1920s years the size of pension payments was an average of 12 rubles. At the same time, the number of pensioners, as noted above, decreased several times due to a significant lack of funds. In the period from 1925 to 1926, 72,503 disabled people from the First World War and the Civil War were officially registered. Pensions were assigned to 12,874 people. (TsDAVO F 348, Spr.1466.ark. 54).

After transition to new economy policy state gradually translated their social functions on public organizations, cooperation disabled people and stationary institutions. It is worth to note, What throughout 1920s years social protection of the disabled categories population was carried out under leadership People's Commissariat of Social Affairs software and labor. In 1925 river by decision NKSZ was introduced pension books. Their received all categories disabled people and families, What lost breadwinner, personal pensioners, cadets Soviet Party School. Interesting there are that, What the books were different by in color: pink – issued disabled people civil war, families, What lost breadwinners, persons attributed to categories of military personnel during the civil war; green ones were given to disabled workers and disabled people imperialist war, families of the deceased on front. The post-war period was marked not only by significant human losses, the destruction of the socio-economic base of the state, but also led to the emergence of categories that because of these terrible events forever lost yours health and working capacity. These were war invalids. According to V. Sharpatyi calculations, in the Ukrainian SSR their number was close 45–50 thousand disabled people imperialist and 20 thousand disabled people of the civil war. At the same time, pensions were assigned to only a part of them. Besides monetary payments their sent to sanatoriums, boarding schools, separate with them entered to cooperative societies. Such way, existed such forms help: public, state and cooperative(Sharpatyi, 2007 .p. 268).

In the face of the difficult financial situation in the state, the Soviet leadership tried to transfer the functions of social care to local authorities. In this regard, on October 13, 1922, the All-Union Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR adopted a decree "On methods and forms of providing for disabled people of war and labor", which marked the beginning of the creation of disabled cooperation. In accordance with archival given the status on 1923 river There were 280 cooperative societies operating in the Ukrainian SSR, and by 1924 their number had increased to 867, where about 12 thousand people officially worked. people (80% of war invalids) and 20% disabled people labor). Throughout 1924–1925 they received 1054 prostheses for legs and 438 – for hand (TsDAVO F 348, Spr.1119.ark. 49).

It is obvious that war invalids were objectively not competitive in the labor market. In this case, the legislation provided for giving them preferential rights to occupy positions that did not require special qualifications: watchmen, janitors, carriage drivers, doormen, cleaners.

In Ukrainian SSR in 1926, there were about 80 thousand blind people (20% of them were disabled as a result of the wars). For such categories created relevant sections at the VUIKO, which dealt with the problem of their social adaptation in society.

The National Committee for Social Welfare, together with the People's Commissariat of Labor, concluded an agreement on the maintenance of social welfare institutions, homes for the disabled, and dormitories.

An important direction of social protection of this category was assistance in obtaining their education. By agreement with the People's Commissariat of Education, up to 5% of places in technical schools and up to 2% in universities and labor faculties were allocated for the disabled. In this way, during 1924–1925, 600 people received education.

In order to improve the health of disabled people, they were sent to sanatoriums, where a certain number of places were reserved. The course of treatment was mainly for tuberculosis patients. During 1924–1928, 265 invalids of the imperialist war and 749 invalids of the civil war received medical procedures in the sanatorium "Chervona Zirka", which was opened in Yalta. However, the limited number of places in the institutions did not allow to fully provide assistance to the majority of those in need. A catastrophic situation was observed with prosthetics. Factories could produce a maximum of 1 thousand prostheses per year, and there were about 57 thousand applicants for them. Therefore, for movement and a more or less comfortable life, people were forced to make them themselves (TsDAVO F 348, Spr.1980.ark. 8).

The main form social assistance for disabled people wars were pensions. During the years of war communism, they were given food rations, and after the transition to the NEP, cash payments were introduced. In 1921, the Council of People's Commissars established special pensions for

persons who "had special merits before the Soviet government": disabled people of the first group - in the amount of three subsistence minimums, the second group - two.

In general, taking into account the prices of goods at that time, the size of pensions was meager. In 1923, a war invalid received 5 krb. 7 kop, families of Red Army soldiers and dead military personnel – 3 krb. 40 cop., and The families of the deceased communists were paid 17 rubles. 42 kopecks. According to the decree of the All-Union Central Executive Committee of August 21, 1924, the pensions of war invalids and families of Red Army soldiers of the first group were 22 krb., for the second - 15 rubles. Financing was carried out entirely at the expense of the local budget. Therefore, in order to reduce the size of payments, local authorities took into account the property status of the person. It is worth noting that pensions in cities and villages differed significantly. If in cities they paid 16 rub., then in the countryside – 4 krb. 33 kop.

To obtain a pension, it was necessary to go through a lot of bureaucratic procedures and spend a lot of time. Complaints about unlawful refusal to provide it were often received. In 1927, 232 such cases were recorded. applications. By the end of the 1920s, the number of disabled people had increased to 83 thousand people.

Special attention was paid to the provision of Red Army soldiers and their families, since in the conditions of the civil war the Bolsheviks needed to enlist their support. In March 1919, the RNK of the Ukrainian SSR issued a decree (TsDAVO F 348, Spr.2261.ark. 18).

"On the provision of soldiers of the Workers' and Peasants' Army and other military personnel and their families", according to which pensions were assigned to Red Army soldiers who lost their ability to work as a result of injuries, wounds, and illnesses they received during military service. The size of the pensions depended on the degree of a person's loss of ability to work and was divided into 4 categories. The first meant complete loss of ability to work, so the cash benefit was calculated in the amount of the subsistence minimum of the relevant area. For the second (70–100% loss working capacity) size pensions was 75% subsistence minimum; for the third (from 40 to 70%) – 50% of the subsistence minimum; for the fourth (from 15 to 40%) – 20%. Relatives of soldiers killed or missing in the war received first-class pensions. In particular, widows who had three or more children were assigned the full rate; if there were two children – 2/3; complete orphans under the age of 16 were assigned 0.5 of the rate (Sharpatyi, 2007, p. 288).

On June 27, 1919, the RNK of the Ukrainian SSR adopted a new decree "On providing pensions to Red Army soldiers," which effectively canceled the previous one. According to with new standard disabled had right on pension payments in in full, which corresponded to the monthly salary of an unskilled worker. The legal effect of its provisions concerned all categories of military personnel, including medical personnel.

After the end of the Civil War, the Bolsheviks' priority task was to provide material support for the Red Army. In 1921, the All-Ukrainian Committee for Aid to Sick and Wounded Red Army Soldiers was created. Besides solution problems of improvement household conditions of the specified categories, his competence included their employment, the issuance of food rations, and the registration of families receiving appropriate material support.

Cash payments were generally meager. The catastrophic situation was observed in the southern provinces, which were particularly affected by the consequences of the famine. Local authorities were forced to stop providing Red Army soldiers, focusing on helping the population .

During 1921–1923, as a result of the famine, social tension in the state increased. It was even proposed to eliminate the social security system, which, in the opinion of the provincial executive committees, was not fully capable of fulfilling its tasks. There were proposals to transfer social functions to trade unions. However, even in such difficult conditions, the NKSZ continued to work actively.

In the circumstances, a significant portion of the military did not apply for pensions. This was explained by the fact that at that time there were no monetary payments for military merits and awards, and the meager amounts of assistance and exhausting bureaucratic procedures simply oppressed human dignity.

During the second half of the 1920s, the Soviet authorities issued a number of decrees, which determined the main priorities for social assistance to the specified categories. The expansion of the legislative base also increased the contingent of services. As of 1927, 10,717 families of Red Army soldiers were registered, 24,277 families of deceased servicemen. As of 1928, 28,852 families of military personnel were registered (TsDAVO F 348, Spr.1121.ark. 54).

A separate group of pensioners registered with the bodies of the Soviet Union were the so-called personal pensioners. This concept was not officially fixed in the Soviet state. However, according to the conclusions of V. Sharpatyi, an informal principle of "personal assignment" of pensions functioned. This mechanism extended to those categories of persons who, by definition People's Commissariat, "had special merits in the field of socialist construction, the fight against capitalism and counter-revolution." This concerned socio-professional groups: engineers, scientists,

musicians, actors. It was envisaged to assign preferential benefits, which exceeded the subsistence minimum several times. Thus, on August 19, 1920, by decision of the board of the NKSZ, pensions were assigned to the families of deceased revolutionaries, engineers and professors.

In the case of complete loss of working capacity or disability, they were awarded triple pensions, and for disabled people of the second group - double. The Council of People's Commissars was responsible for assigning pensions exceeding the minimum amount, and checking the grounds for receiving – board of the National Council of the State Committee for the Protection of the Rights of the Child (TsDAVO F 348, Spr.1580.ark. 68)

The procedure for granting a pension, especially for representatives of the intelligentsia, began with the submission of an individual application, to which were attached supporting documents and certificates: an autobiography, information on work experience before and after 1917, extracts from work books about awards, medical certificates, documents about the financial situation and family composition. It often happened that these papers were considered with a delay. University professors sometimes had to wait two to three years for a positive decision. In general, the decision on the issue of granting pensions to scientists depended on a number of factors: a correctly completed and timely application, the availability of a complete set of documents, as well as the financial capabilities of the state.

In accordance to resolutions "About reinforced pensions" from 9 August 1922 and "On Pensions for Persons with Special Merits to the Republic" of May 2, 1923, the right to receive an increased pension was enjoyed by participants in revolutionary events, party employees, persons, What carried out weighty contribution in the development of science and culture, party nomenclature and representatives of the intelligentsia. According to the conclusions of V. Sharpatyi, two types of social security functioned in the Ukrainian SSR - temporary and permanent. On August 21, 1924, the All-Union Central Executive Committee approved the size of lifelong pensions, which ranged from 25 to 99 rubles. per month. The category of such pensioners included generals, scientists, teachers, labor veterans, revolutionaries, and leaders of partisan detachments. In parallel, one-time and nominal pensions existed as one of the forms of social assistance (Sharpatyi, 2007 p., p.275).

The amount of financial assistance was determined by the degree of disability and the number of dependents. The mandatory document confirming the right to receive a pension was the conclusion of the All-Ukrainian Commission for the Improvement of the Life of Scientists.

The size of the enhanced pension was set within the average and maximum earnings of a certain region. In cases where a person was able to use state housing, utilities and received food support for free, this part was accordingly deducted from the pension. In the event of the death of the recipient, it was received by family members. At the same time, 50% of the total amount was calculated for one member, and 2/3 for two. If there were three or more people, they received the pension in full.

Analyzing the correspondence of the pension commission with the National Council of Scientific and Technical Research, one can find a biased attitude of the Soviet authorities towards representatives of the teaching staff. If in 1923 the list of elderly scientists and their widows amounted to 72 people, then only half of them were granted a pension.

The main reason refusals in pension provision was "ideologically harmful" activities. Thus, a professor at Kharkiv University I.I. Filevskiy, who worked at the Department of Church History, published the "Church Newspaper" during 1922–1923, was dismissed from his job at the age of 64. Despite his advanced age and the presence of an incapacitated wife, he was not assigned pensions and any social help. Financing This category was carried out at the expense of insurance funds.

General number relevant contingent in Ukrainian SSR was insignificant. If in 1923 785 people were officially registered, then by the end of 1927 their number had increased to 1720. Most dependents was recorded in Kharkiv, Odessa and Kherson districts.

For the purpose of savings funds in industrial conditions construction, The Soviet government, starting in 1929, carefully checked the cases of pensioners who had additional income. On August 13, 1930, the All-Union Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR approved the resolution "On increasing the size of pensions for persons with special services to the republic." According to its provisions, the size of the pension in cities and urban-type settlements was 37 rubles, and in villages – 20 rubles per month. Considering the prices at that time, on average the daily subsistence minimum was approximately 70–80 kopecks (Murashova, 2019, p.152).

In 1920s separately were appointed pensions by seniority years. The relevant resolution was adopted on January 1, 1925. The right to receive it was enjoyed by employees education and cultural and educational institutions. A prerequisite was availability 25-year-old experience work. Simultaneously to attention political activity in Bolshevik parties in pre-revolutionary period, which was equated to educational. Worth it to note, What persons, who received appropriate pension, had right continue work. In the event of the death of a pensioner, his wife or husband,

who were dependents, were guaranteed monetary payments in size not Less 50% from general amounts, and children, in accordance, 25%. Financing was carried out in general for the money insurance contributions, which paid institutions education and culture . Gradually, the contingent of persons who claimed to receive the corresponding pensions was replenished with educators of orphanages, teachers of transport and vocational schools. At the end of 1925, they were joined by employees of scientific institutions, teachers of higher educational institutions. Accordingly to legislation, by absence 25-year-old experience work, the alternative was reaching the age of 65 with 10 years of work experience in the specified positions . For scientists who continued to work upon reaching retirement age, the pension was paid at the rate of 50%.

In December 1927, the All-Ukrainian Central Executive Committee approved a resolution granting the right to pensions to educators and teachers of institutions for mentally retarded children. When calculating pensions for years of service, the financial situation of the person was not taken into account .

In the late 1920s, pension provision underwent significant changes. The Soviet modernization of industry required the involvement of significant financial resources. In such conditions of austerity, the government significantly reduced the contingent of persons receiving pensions for long service. This right was reserved only for school teachers. At the same time, employees were paid 50% of the pension . This situation led to a reduction in the total number of these categories of pensioners.

New changes in pension legislation took place at the end of 1929. In accordance with the approved regulations, the right to pensions for years of service was granted to medical workers, educators of orphanages and preschool institutions, teachers of technical schools and vocational schools, and workers in the agricultural sector. During this period, a small number of people applied for pensions. In 1927, the Central Election Commission and the National Council of People's Commissars adopted a regulation on the pension provision of Heroes of Labor. The grounds for its registration were special merits in the sphere of state, scientific and industrial activity, with a total work experience of at least 35 years. Its size was $\frac{3}{4}$ of earnings, and if the person continued to work - 50% (Stashkiv, 2005 p. 342).

Conclusion. Thus, the financial support of a special category of disabled people was entrusted to the state. However, under the conditions of the new economic policy with its market principles, only a small number of people could count on this support. persons. Together from that, despite on low dimensions social payments, already by ourselves fact its appointment Soviet power tried testify their value for the proletarian state.

Gratitude. We express our gratitude to all members of the editorial board of the journal for the advice provided during the preparation of the article for publication.

Financing. The authors did not receive financial support for the research, authorship and / or publication of this article.

References:

- Instruktsiia Narkomsotszabezv USSR (1930) № 34** [Instruction of the People's Commissariat for Social Security] Visnyk sotsialnoho zabezpechennia.. s. 19-20. [in Ukrainian]
- Melnychuk O.A.** (2009) Sotsialne strakhuvannia v radianskii Ukraini (20 30-ti rr. XX st.). [Social insurance in Soviet Ukraine in 1920-1930th] Vinnytsia: «Edelveis i K», 372 s. [in Ukrainian]
- Murashova, O. P.** (2019). Sotsialna polityka radianskoi vlady v Ukraini u 20-kh rr. XX st. [Social policy of Soviet power in Ukraine in the 1920s] (dys...kand. ist. nauk : 07.00.01–istoriia Ukrainy), Kyiv, 236 s.. [in Ukrainian]
- Sharpatyi V..H.** (2007) Stanovlennia ta funktsionuvannia systemy sotsialnoho zabezpechennia v Ukrainskii RSR v 1920 30-kh rr.: istorychnyi aspekt:[The formation and functioning of the social security system in Ukrainian SSR sn 1920th-1930th: historical aspect] (dys. doktora ist. nauk: 07.00.01 – istoriia Ukrainy). K., 380 s. [in Ukrainian]
- Stashkiv B.I.** (2005). Teoriia prava sotsialnoho zabezpechennia. [Social security law theory] K.: Osnovy, 342s. [in Ukrainian]
- TsDAVO Ukrainy** - Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv výshchychk órhaniv vlády ta upravlínna Ukraíny [The Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine]

The problem of the influence of global climate change on the development of the agricultural production in Ukraine: historical excursion

Lidiia I. Fedoryshyna

Vinnitsia National Agrarian University

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Ukraine)

email: fedoryshyna70@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1577-6699>

Abstract.

The purpose of the work is to reveal specific issues of climate change, their impact on the development and management of agriculture in Ukraine, caused by intense warming: uneven distribution of precipitation; the increase in the number and intensity of extreme weather phenomena - droughts (droughts), dry spells, etc., as well as the scientific development of Ukrainian scientists in developing the problem. **Methodology.** The specified historical research is based on the use of general scientific principles of objectivity, systematicity, historicism, comprehensiveness. The subject-chronological and comparative-historical methods used by us are of great importance and their synthetic role in reflecting the progressive development of knowledge about climate change and finding ways to prevent negative effects on agricultural plants. The comparative-historical method contributed to the selection and characterization of the peculiarities of the accumulation of knowledge about extreme climatic phenomena, their development within the climatic zones of Ukraine. By analyzing the scientific work of scientists, the process of overcoming current problems, implementing new scientific developments into practice is traced. **The scientific novelty** consists in the generalization of the scientific achievements of scientific research institutions of Ukraine on the study of the nature of global climatic phenomena, their influence on the development of agricultural production in different soil and climatic zones of the country through the ways of overcoming crisis phenomena proposed by Ukrainian scientists. For the first time, the works of the outstanding scientist-agriculturalist A. O. Babich of the late 90s and early decades of the 20th century on the problem of global climate change became the object of a separate scientific study. **Conclusions.** In conclusion, we note that further global and regional climate warming can cause irreversible climate changes with a violation of the climatic balance, and the consequences of dangerous natural hydrometeorological phenomena can become catastrophic, which can lead to changes in the conditions of human life. As the analysis showed, droughts are exacerbated by high plowing of agricultural land, non-compliance with the soil protection system of land cultivation, weak development of moisture-saving technologies and drought-resistant crops and varieties. The industry of crop production is most affected by the adverse factors of drought, dry spells and dust storms, which are often characterized by unpredictability both in terms of their manifestations and the force of their impact on crops. In order to conduct agricultural production, there is a need to review the structure of sown areas by climatic zones of Ukraine, to include in the range of growing adapted to the phenomena of dehydration and prolonged overheating during the hot period and drought, the newest adapted varieties of plants. The efforts of agrarian science and production should be directed not to the exhaustion of natural forces, but to the neutralization and weakening of the effect of droughts and dry spells by a system of measures, including the results of the latest research in meteorology, agriculture and crop production.

Keywords: A. O. Babych, V. G. Rotmistrov, climate change, history of agrarian science, droughts, droughts/

Проблема впливу глобальної зміни клімату на розвиток аграрної галузі в Україні: історичний екскурс

Лідія Федоришина

Вінницький національний аграрний університет

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

email: fedoryshyna70@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1577-6699>

Анотація.

Мета роботи полягає у розкритті окремих питань особливостей зміни клімату, їх впливу на розвиток й ведення сільського господарства в Україні, зумовлених інтенсивним

потеплінням: нерівномірного розподілу опадів; зростання кількості та інтенсивності екстремальних погодних явищ – засух (посух), суховіїв тощо, а також наукового доробку українських вчених у розробленні проблеми. **Методологія дослідження.** Зазначене історичне дослідження базується на використанні загальнонаукових засад об'єктивності, системності, історизму, всебічності. Вагоме значення мають застосовані нами предметно-хронологічний і порівняльно-історичний методи та їх синтезувальна роль у відображенні поступального розвитку знань про зміни клімату та пошуку шляхів запобігання негативного впливу на сільськогосподарські рослини. Порівняльно-історичний метод сприяв виділенню й характеристиці особливостей накопичення знань про екстремальні кліматичні явища, їх розповсюдження в межах кліматичних зон України. Шляхом аналізу наукового доробку вчених простежено процес долаття актуальних проблем, впровадження у практику нових наукових розробок. **Наукова новизна** полягає в узагальненні наукових напрацювань науково-дослідних установ України з питань вивчення природи глобальних кліматичних явищ, їх впливу на розвиток сільськогосподарського виробництва в різних ґрунтово-кліматичних зонах країни через запропоновані українськими вченими шляхи подолання кризових явищ. Вперше праці видатного вченого-аграрія А. О. Бабича кінця 90-х – перших десятиліть ХХ століття із проблеми глобальних змін клімату стали об'єктом окремого наукового дослідження. **Висновки.** У підсумку відзначимо, що подальше глобальне та регіональне потепління клімату може викликати незворотні зміни клімату з порушенням кліматичної рівноваги, а наслідки небезпечних стихійних гідрометеорологічних явищ можуть набувати катастрофічного характеру, що може призвести до зміни умов життєдіяльності людства. Як засвідчив аналіз, посилюють посухи висока розораність сільськогосподарських угідь, недотримання ґрунтозахисної системи обробітку землі, слабке освоєння вологоощадних технологій і посухостійких культур та сортів. Найбільшому впливу несприятливих факторів засухи, суховію та пилової бурі, що часто вирізняються непередбачуваністю як за проявами, так і за силою дії на посіви сільськогосподарських культур, піддається галузь рослинництва. Для ведення сільськогосподарського виробництва виникає необхідність перегляду структури посівних площ за кліматичними зонами України, включення в асортимент вирощування адаптованих до явищ зневоднення й тривалого перегріву під час жаркого періоду й посухи новітніх адаптованих сортів рослин. Зусилля аграрної науки й виробництва мають спрямовуватися не на виснаження природних сил, а на знешкодження та послаблення дії посух і суховіїв системою заходів, включаючи результати новітніх досліджень метеорології, землеробства і рослинництва.

Ключові слова: А. О. Бабич, В. Г. Ротмістров, зміна клімату, історія аграрної науки, посухи, суховії

Постановка проблеми. Увага вчених-аграріїв світу зосереджена над розв'язанням низки проблем сільськогосподарського виробництва, пов'язаних із глобальною зміною клімату. Як зазначають вчені Національного Інституту стратегічних досліджень (Жаліло, Русан, Жураковська, 2024), проявляючись у підвищенні середньої глобальної температури земної поверхні та океану, зміна клімату є результатом взаємодії цілої низки природних чинників та діяльності людини. Глобальне потепління призвело до негативних наслідків підвищення температури: нерівномірного розподілу опадів; зростання кількості та інтенсивності екстремальних погодних явищ – засух (посух), суховіїв тощо. Так, інтенсивне потепління, що відбувалося упродовж останніх десятиліть, призвело до змін у структурі аграрного виробництва, площ посівів польових культур та рівня їх врожайності, цитуємо: «... зона Степу, в якій зосереджено 46 % посівів зернових, нині забезпечує лише 35 % загального виробництва зерна, порівняно з 45 % у 1990 р.» (Зміна клімату, 2020, с. 14). На території України втрати врожайності від несприятливих погодних умов в окремі роки досягають 45–50%, а у в поєднанні з декількома несприятливими явищами – понад 70 % (Бабич, Бабич-Побережна, 2014b, с. 12). Наприклад, погодні умови 2003 р. створили критичну ситуацію із виробництвом кормів на півдні степової зони України: загинуло від 40 до 70% багаторічних трав, пасовища висохли ще до заготівлі сіна. У центральних областях багаторічні трави загинули ще до заготівлі сіна.

Попри те, що 37, 8% суші вже включено в сільськогосподарські угіддя, продовольча проблема нерозв'язана, а навпаки – має тенденцію до загострення, особливо в посушливі роки. Практика інтенсивного техногенно-хімічного землеробства викликала порушення рівноваги агроландшафтів, накопичення в ґрунті токсичних речовин, погіршення якості й безпеки виробленої продукції. У 2014 р. в науковій праці «Засуха, суховій і пилові бурі в період глобальних змін клімату» (Бабич, Бабич-Побережна, 2014b) А. О. Бабич писав: «З великою тривогою ми відмічаємо, що великомасштабне розорювання сільськогосподарських угідь на всіх континентах призвело до змін поверхні ґрунту, ґрунтового процесу, рослинного покриву,

..... посилило вплив засухи, суховію, сприяло появі пилової бурі, розвитку ерозійних процесів» (Бабич, Бабич-Побережна, 2014b, с. 24).

І хоча сучасні сорти сільськогосподарських культур мають високий потенціал врожайності, однак, через засуху, суховії та пилові бурі їх фактична врожайність має значно нижчі показники. У 2011 р. за даними державного комітету статистики середня максимальна врожайність зернових і зернобобових культур у сільськогосподарських підприємствах України становила 106,7 центнери з гектара, фактична – 37. (Бабич, Бабич-Побережна, 2014b, с. 260). При виконанні заходів збереження й накопичення вологи в ґрунті, доборі та адаптації сортів сільськогосподарських культур до ґрунтово-кліматичних умов, освоєнні новітніх технологій можливо підвищити врожайність сільськогосподарських культур, збільшити виробництво продовольчих і кормових ресурсів. У цьому зв'язку доречно і актуально звернутися до перегляду набутого досвіду, попередніх напрацювань вчених з даної проблематики.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Основним завданням аграрної науки в складних кліматичних умовах є надання практичної допомоги аграрному виробництву у подоланні наслідків посухи та підвищення стійкості землеробства. Так, у 2000 р. відбулася науково-практична конференція Української академії аграрних наук (нині – Національна академія аграрних наук України) під назвою «Наукові основи землеробства в умовах недостатнього зволоження» за напрямками: вивчення теоретичних підвалин посухостійкості сільськогосподарських культур; використання результатів досліджень для створення посухостійких культур; розробки вологозберігаючих технологій вирощування культур; удосконалення системи насінництва.

Вчені описують засуху (посуху) складним гідрометеорологічним явищем природи, особливим режимом погоди, а саме: тривалим періодом без опадів, з підвищеною температурою і низькою відносною вологістю повітря; перевищенням випаровування над опадами, відсутністю балансу колообігу води, що призводить до виснаження запасів вологи у ґрунті й спричиняє негативний вплив на ріст і розвиток рослин, зумовлює втрату ними тургору, формування щуплого насіння та, як результат – знижує врожайність сільськогосподарських культур (Бабич, Бабич-Побережна, 2014b, с. 10). За результатами досліджень українських вчених, без впровадження агроеліоративних заходів щодо адаптації до кліматичних змін, світове сільське господарство до 2050 р. може втратити близько 30% власного потенціалу (Зміна клімату). На території України втрати врожайності сільськогосподарських культур від несприятливих погодних умов в окремі роки досягають 45–50%, зокрема у 2000 р. цей показник сягнув до 70 % і більше (Бабич, Бабич-Побережна, 2014b, с. 12).

Тенденції змін розподілу суховіїв в умовах потепління глобального клімату на території України досліджують вчені Українського науково-дослідного гідрометеорологічного інституту. Зокрема, у 2007 р. вчені О.Г. Татарчук, М.Б. Барабаш опублікували наукову працю «Дослідження просторово-часового розподілу суховіїв на території України в умовах сучасного клімату», у якій здійснили аналіз факторів, що обумовили сучасні особливості виникнення суховіїв та їх розподілу їх за природними зонами (Татарчук, Барабаш, 2007).

Упродовж тривалого періоду (1980–2024) над проблемою й розробленням адаптивних агротехнічних та сортових технологій працюють вчені Інституту кормів і сільського господарства Поділля НААН. Зокрема, у січні 2014 р. Вченою радою Інституту кормів і сільського господарства Поділля НААН (протокол №1) рекомендована до друку праця А. О. Бабича, підготовлена у співавторстві з А. А. Бабич-Побережною «Засуха, суховії і пилова буря в Україні в період глобальних змін клімату» (2014). Цінним напрацюванням з проблеми став перший том монографії (Бабич, Бабич-Побережна, 2014a) присвячений результатам вивчення формування таких складних метеорологічних явищ як засухи, суховію, пилової бурі та їх впливу на посіви у період глобальних змін клімату. Авторами представлено сучасний рівень пізнання природи зазначених явищ, особливості формування, поширення й впливу на врожайність сільськогосподарських культур; показано інтенсивність розвитку й ймовірність прояву несприятливих явищ в Україні. У другому томі монографії (Бабич, Бабич-Побережна, 2014b) представлені сучасні системи землеробства, які забезпечують підвищення вологості ґрунту й збереження вологи у ході боротьби з несприятливими метеорологічними явищами. Наведено аналіз впливу глобального потепління й волого забезпечення на структуру посівів, виробництво продовольчих ресурсів і споживання білка. Описуються особливості поширення засухи, суховію, пилової (чорної) бурі та їх вплив на врожай у ґрунтово-кліматичних зонах України. Також авторами здійснено аналіз збитків світової економіки від засухи, суховію та чорної бурі; обґрунтовано основні заходи боротьби з зазначеними негативними чинниками в умовах сучасного землеробства.

У 2018 р. вченими Інституту кормів Ю. А. Векленком, В. Ф. Петриченком, О. В. Корнійчуком опублікована наукова праця «Сталий розвиток лукопасовищного кормовиробництва в умовах змін клімату» (Векленко, Петриченко, Корнійчук, 2018). Автори в узагальненому вигляді подали

результати польових дослідів, розроблені ефективні моделі та системи кормовиробництва на природних кормових угіддях різних ґрунтово-кліматичних зон країни на основі адаптивних технологій створення та використання сінокосно-пасовищного травостою.

Мета статті полягає у висвітленні історичних аспектів дослідження проблеми впливу глобальної зміни клімату на розвиток сільського господарства із залученням відповідних джерел, наукових ідей та концепцій розвитку аграрної науки в цілому.

Виклад основного матеріалу. В основі зростаючої залежності світового землеробства від змін клімату значних масштабів набуває відсутність його адаптивності до агресивних кліматичних умов, що обумовлює необхідність постійного нарощування затрат на аграрне виробництво. В таких умовах головною у сільськогосподарській діяльності виступає реалізація адаптивних можливостей, як кращого способу зниження залежності агроєкосистем від різних ґрунтово-кліматичних умов і відхилень погоди. Серед численних напрацювань вчених в історичному контексті вирізняються фундаментальністю розробки українського вченого-агронома В. Г. Ротмістрова (1866–1941) – одного із засновників сільськогосподарської дослідної справи в Україні та академіка Національної академії аграрних наук України А. О. Баби́ча, який упродовж 1970 – 2015 рр. працював над розв'язанням проблеми білка (Бухта, 2023) та ін.

Вперше поняття про посуху вивчене та сформульоване українським вченим-агрономом В. Г. Ротмістровим. В. Г. Ротмістров з 1892 р. працював на Деречанському дослідному полі (Вергунов) Ямпільського повіту Подільської губернії (нині – Шаргородський р-н, Вінницька обл.). У 1894–1917 рр. обіймав посаду директора дослідного поля в Одесі. З 1928 р. працював на Харківській сільськогосподарській дослідній станції (нині – Інститут рослинництва ім. В. Я. Юр'єва НААН) (Ротмістров, 2016). У 1911 р. вченим було вивчено складне явище посухи на півдні України в Степу Причорноморському. Його праці присвячені вивченню водного режиму чорноземних ґрунтів, кореневої системи сільськогосподарських культур, методиці польового досліду тощо. Хоча вчений і не вказував за якого зниження кількості опадів та врожаю необхідно вважати ознаками посухи, проте його праці мали вагоме значення для організації провадження сільського господарства у посушливих районах. Досліджуючи сутність посухи, В. Г. Ротмістров розробив комплекс агротехнічних й меліоративних методів її запобігання. Результатом тривалих досліджень вченого стала його праця «Сутність посухи» (1913), як методика спостережень за вологістю ґрунту й законів переміщення води та наукова дисципліна, що і в наш час багато в чому зберегла свою актуальність (155 років, 2021). В результаті проведених заходів, а саме: методу контролю водного режиму на полях упродовж всього року; реєструванню вмісту води на одній і тій же глибині, вчений встановив та графічно відобразив водний режим трипільних сівозмін. Таким чином, вченим встановлено, що безперервний висів зернових культур призводить до «штучного утримання поля в стані штучно створеної ґрунтової посухи». Відтоді високого агротехнічного значення у зоні Степу й Лісостепу набув чистий пар, що забезпечує одержання повноцінних сходів й розвиток рослин та врожайність продовольчих сільськогосподарських культур. Однак і він потребує проведення різних технологічних заходів для збереження вологості в ґрунті, особливо під час весняних суховіїв.

Загалом, упродовж довгого часу заходи боротьби із засухою вважалися класичними, проте на сьогодні, через погіршення кліматичних умов вже неможливо обмежуватися відомими критеріями оцінки посухи й методами боротьби із кліматичними явищами, оскільки постала необхідність створення нових технологій з метою запобігання негативного впливу на сільськогосподарські культури. За висновками вчених за останні 100 років знання про посуху значно змінилися, удосконалилися методи боротьби з нею та ліквідації її наслідків.

Звернемося до сучасного погляду на посуху, як екстремального кліматичного явища. Вчені науково-дослідного гідрометеорологічного Інституту дають наступне визначення суховію, цитуємо: «Під суховієм розуміють сухий і пекучий вітер, який викликає порушення водного балансу рослин, їх пригніченість і загибель. Суховії належать до посушливих небезпечних метеорологічних явищ погоди, які завдають значних збитків сільському господарству та іншим галузям економіки. Пошкоджуючи рослини на різних фазах розвитку, вони спричиняють зниження врожайності сільськогосподарських культур, а інколи – повну втрату врожаю» (Баби́ч, Баби́ч-Побережна, 2014b, с. 140–141). Також вчені зазначають, що подальший розвиток глобального та регіонального потепління клімату може викликати незворотні зміни клімату з порушенням кліматичної рівноваги, а наслідки небезпечних стихійних гідрометеорологічних явищ можуть набувати катастрофічного характеру, що може призвести до зміни умов життєдіяльності людства.

Посилюють посуху висока розораність сільськогосподарських угідь, недотримання ґрунтозахисної системи обробітку землі, слабе освоєння вологозберігаючих технологій і посухостійких культур та сортів. (Наукові основи, 2001, с. 263). Так, площа під луками у 2011 р. була майже втричі меншою, порівняно з середньоєвропейськими показниками, лісовий покрив становив 14, 3%, тоді, як півтора століття тому він був вдвічі більшим (Косолап, Кротілов, 2011,

с. 32). Тому, в Україні необхідно збільшити площі природних угідь, зокрема луків мінімум у 2, 7 рази, лісів – у 1, 8 рази, що дозволить відновити адаптовану до місцевих умов й здатну до самовідновлення багатовидову господарсько-цінну рослинність. Проведені в Національному науковому центрі «Інститут землеробства НААН» дослідження свідчать, що вже з початком другого року само розростання з'являються 38 видів рослин, з яких 11 – бобово-злакові; 26 – різнотрав'я а на третій-четвертий – підсилюється група багаторічних злаків й багаторічних бобових (конюшина лучна і повзуча) з продуктивністю угідь 15, 0 – 17,0 тонн зеленої маси з га (Адаптивні, 2013, с. 14).

Зауважимо, що так звану індустрією виробництва продовольства вважається рослинницька галузь, яка займає головне місце у сільськогосподарському виробництві. Проте, галузь рослинництва піддається найбільшому впливу несприятливих факторів засухи, суховію та пилової бурі, що часто вирізняються непередбачуваністю як за проявами, так і за силою дії на посіви сільськогосподарських культур (Бабиш, Бабиш-Побережна, 2014b, с. 10). Однією із найбільших галузей рослинництва в Україні є кормовиробництво, адже його частка у структурі посівних площ становить близько 30%. Проте, на кінець 90-х рр. кормовиробництво в Україні не забезпечувало потреби тварин у кормах для повноцінної та якісної їх годівлі. Упродовж 1995–1998 рр. зменшилася частка кормових культур у структурі посівних площ від 35, 2 до 28,9 %, що призвело до зниження врожайності кормових культур й зменшення вдвічі обсягів заготівлі кормів (Наукові основи, 2001, с. 48).

Очевидно, що через засуху та різке зниження врожаю кормових культур виникли значні труднощі із забезпеченням тваринництва кормами. В умовах посух 1994 і 1999 рр. спостерігалось сильне зниження врожайності кормових культур, що призвело до нестабільності виробництва продовольства і кормів. В травні, наприклад, у Вінницькій області (зона Лісостепу) зафіксована середня температура повітря на 1,5°C нижча від норми, випало 62% опадів від норми; у червні – на 3, 6°C вище норми, 57% опадів від норми; у липні – на 3,2% вище норми, 46% опадів; у вересні – на 1, 8 °C вище норми, 73% опадів від норми. За класифікацією була сильна посуха в червні, дуже сильна – у липні, серпні – слабка, у вересні – середня. Отже, весна й літо та початок осені 1999 р. були посушливими, що вплинуло на значне зниження врожаю зернових, зернофуражних й кормових культур, ускладнило годівлю тварин у зимовий період (Наукові основи, 2001, с. 265).

Таким чином, виникла необхідність переглянути структуру посівів та включити в асортимент вирощування адаптованих до явищ зневоднення й тривалого перегріву під час жаркого періоду й посухи. Цінною посухостійкою зернофуражною й продовольчою культурою для посушливих і гостро посушливих регіонів України, зокрема: Херсонської, Донецької, Миколаївської, Кіровоградської, Харківської, Полтавської та інших областей вважається сорго, де господарства вирощують 3–5 тонн зерна сорго, що на 1,5– 2 рази вище, ніж врожайність вівса, кукурудзи та ячменю.

Науково-дослідними установами – Інститутом зернового господарства НААН, Селекційно-генетичним Інститутом (Національний центр насіннєзнавства та сортовивчення НААН) на кінець 90-х рр. створено нові гібриди й сорти зернового сорго з врожайністю понад 4–8 тонн з гектара. У 1999 р. на Генічеській дослідній станції Інституту зернового господарства вчені спостерігали посіви зернового сорго на не зрошувальних землях з врожайністю понад 5, 5 тонн з гектара, тоді, як кукурудза страждала від посухи й сформувала врожай 1, 2–1, 4 тонн з гектара (Наукові основи, 2001, с. 269.)

Важливу роль у виробництві кормів у важких кліматичних умовах відіграє вирощування багаторічних культур. Так, за підрахунками вчених Інституту кормів в посушливому Степу більше уваги необхідно надавати також й вирощуванню посухостійких видів багаторічних бобових і злакових трав, зокрема: люцерни, еспарцету, стоколосу безостого, житняка вузькоколосого. До прикладу, у люцерни коренева система проникає глибоко в ґрунт, дає високий врожай зеленої маси і сіна, має високу здатність до вегетативного відновлення після скошування. Важливим резервом отримання високоякісних білкових кормів є однорічні зернобобові культури: горох, нут, соя, чина, вика та ін. За даними Синельниківської й Берестинської дослідних станцій Інституту зернового господарства, чина і нут за врожайністю не поступаються гороху, та в посушливі роки краще переносять посуху, дають кращий врожай, ніж горох. При цьому врожайність зерна чини становить 2,8–3,6 тонн з гектара; нуту – 3, 4 тонн з гектара (Наукові основи, 2001, с. 270).

Вивчаючи питання розміщення сільськогосподарських культур за ґрунтово-кліматичними зонами України, А. О. Бабиш зазначав, що у господарствах, які мають розвинене тваринництво, доцільно застосовувати коротко ротажну сівозміну «кукурудза-соя» висівати багаторічні бобові трави й бобово-злакові травосумішки, які біологічно фіксують 250–350 кг азоту на гектар, призупиняють ерозію, а скоростиглі сорти є добрим попередником під озимі зернові культури. У гостропосушливому Степу чисті пари мають займати площі, які забезпечать гарантоване виробництво зерна, ведення насінництва озимих зернових культур. На думку вчених, для

стабілізації виробництва зерна та кормів виникла необхідність постійно поліпшувати структуру посівних площ, що забезпечить озимі ярі культури добрими попередниками, ефективно використання опадів й ефективно використання землі за підтримки родючості ґрунту (Бабич, Бабич-Побережна, 2014b).

В екстремальних умовах 2010 р. на державних сортовипробувальних станціях й на виробництві висівали велику кількість сортів пшениці озимої, гібридів кукурудзи, сої, соняшнику та інших сільськогосподарських культур, які не витримали жорстких посушливих умов у степовій та лісостеповій зонах. Особливо постраждали від засухи завезені із США сорти сої – в гостро посушливих умовах їх врожайність знизилася в Полтавській області – на 2, 9 центнера з гектара; Вінницькій на – 3, 0; Черкаській – на 2, 5 центнери з гектара.

А.О. Бабич так описує проходження вегетаційного періоду рослин у посушливому 2010 р.: «На рослинах формувалося плюскле насіння, яке мало низьку схожість, низький вміст білка, що призвело до сильного зниження врожайності. Частина сортів були пізньостиглими, недозріла, вони зеленими засихали або через пізньостиглість попадали під перші осінні заморозки. Тому основні посіви цієї культури мають займати посухостійкі сорти, які успішно пройшли державне сортовипробування, адаптовані до умов регіону, стійкі до несприятливих умов, дозрівають і формують високу врожайність» (Бабич, Бабич-Побережна, 2014b, с. 273). Несприятливі посушливі умови сильно впливають на врожай, виявляють видові й сортові недоліки у структурі посівів сільськогосподарських культур, дотриманні сівозмін, не адаптивності технологій вирощування до місцевих умов. У степовій зоні заслуговує на увагу ширше впровадження із зернових культур: тритикале, сорго, із зернобобових – сої, нуту, гороху, сочевиці, що мають високобілкове зерно, в структурі посівних площ України мали б займати 25 – 40%, на 2014 р. складали лише 7%. (Бабич, Бабич-Побережна, 2014b, с. 274–275).

З метою максимального наближення до законів природи, формування й розвитку природної степової рослинності, повнішого використання наявних біокліматичних ресурсів, родючості ґрунту, ефективного використання атмосферних опадів і запасів вологи в ґрунті, росту врожайності, науковцями розроблена та освоєна нова системи землеробства No-till (Косолап, Кротілов, 2011; Танчик, 2004) – це максимальне наближення до законів природи, формування і розвитку природної степової рослинності, повнішого використання наявних біокліматичних ресурсів, родючості ґрунту, ефективного використання атмосферних опадів і запасів вологи в ґрунті, росту врожайності. Зазначаючи переваги нової системи, А.О. Бабич описує значення у відновленні ґрунотворного процесу, захисту верхнього шару ґрунту від змиву водою й вивітрювання суховієм, дії на поверхню ґрунту високої температури такі процеси, як розкидання по полю подрібненої соломой зернових культур, стебел кукурудзи і зернобобових при збиранні врожаю з метою покриття поверхні ґрунту мульчованими післязбиральними рослинними рештками та ін. Важливою складовою системи землеробства No-till є коротко ротатійна сівозмінна з обов'язковим включенням у неї стратегічної сільськогосподарської культури сої.

У 2014 р. А.О. Бабич писав, що в аграрному виробництві відкриваються нові перспективи для культури світового землеробства – сої, сорти нового покоління якої мають високий потенціал врожайності. Так, вченими Інституту кормів виведені нові сорти сої, які дають врожай зерна в обсягах: Діона – 34 центнери з гектара; Анатоліївка, Оксана і Феміда – 37; Хуторяночка – 46; Смолянка – 49 центнерів з гектара. За даними державного комітету статистики України, у 2005 р. було встановлено світовий рекорд врожайності сої на зрошувальних землях Херсонської області – 102, 3 центнери з гектара. Внаслідок збільшення виробництва сої, як активного біологічного фіксатора азоту, кращого попередника у сівозміні й кукурудзи, як самої врожайної зернофуражної культури, можна досягти обсягів виробництва зерна до 80 млн тонн. (Бабич, Бабич-Побережна, 2014b, с. 433, 435).

Загалом, з початком третього тисячоліття Україна, як і все світове землеробство, в умовах постійно зростаючих негативних явищ природи, стоять перед вибором шляху розвитку сільського господарства: розширювати площі орних земель, що призведе до їх деградації, ерозійних процесів, посилення посух, суховіїв і пилових бур, або ж знайти резерви підвищення продуктивності вже оброблюваних земель; здійснити заходи із залуження схилів земель, відновити на них природні кормові угіддя й травостої. В сучасних умовах одним із шляхів забезпечення кормовими ресурсами є глибокий взаємозв'язок науки та аграрного виробництва, високий рівень інтенсифікації луківництва. Розглянемо дослідження фітоценотичної активності, конкурентоспроможності та продуктивної дії нових сортів багаторічних трав, створених методами адаптивної селекції вчених Інституту кормів (Векленко, Петриченко, Корнійчук, 2018). У ході дослідження на пізніх агрофітоценозах була виокремлена костриця червона (12,9–21,1) та регнерія шорсткостеблова. На їх основі вдосконалено моделі пасовищних травостоїв для великої рогатої худоби молочного напрямку продуктивності для регіонів із нестійким вологим забезпеченням ґрунту та розроблено технологію створення культурних пасовищ, яка забезпечує

.....
гарантоване одержання 27–30 тонни з гектара пасовищного корму, або 5,0–5,5 кормових одиниць упродовж п'яти років використання пасовища. Отримані результати випробування розроблених збалансованих пасовищних травосумішок свідчать про їх кормову цінність й довголіття. Продуктивність пасовищних систем в умовах зміни клімату значною мірою залежить від наявних ґрунтово-кліматичних умов, видового складу бобово-злакових травосумішок, технологій їх вирощування. Вчені зазначають, що адаптаційний потенціал інноваційних технологій польового і лучного кормовиробництва є дуже високим, що досить важливо в сучасних умовах. Значну частину агроландшафтів займають кормові угіддя й багаторічні трави, що збільшує їх продуктивність, сприяють збереженню та підвищенню родючості ґрунтів.

Таким чином, ефективними у боротьбі із засухою можуть бути лише системні заходи із освоєнням нової системи землеробства, зміни набору культур, розміщення їх у зв'язку з посушливістю клімату, освоєння сортових адаптивних технологій вирощування. Напрацювання таких видатних українських вчених як В. Г. Ротмістров, А. О. Бабич та ін. сприяли створенню нових наукових підходів у вивченні проблеми та виробленні оптимальних шляхів її подолання. Нова парадигма взаємодії людини й природи у процесі виробництва продовольства направлена не на виснаження природних сил, а на підвищення родючості землі, знешкодження та послаблення дії суховіїв системою заходів, спрямованих на підбір стійких культур і сортів, обґрунтування аграрних технологій, включаючи результати новітніх досліджень метеорології, землеробства і рослинництва.

Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для підготовки та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- 155 років** (2021). *155 років з дня народження українського вченого-агронома, фундатора дослідної справи Володимира Григоровича Ротмістрова (1866–1941)* / ННСГБ. URL: <http://surl.li/qailsc>
- Бабич, А.** (1995). *Кормові і білкові ресурси світу: монографія*. Київ: Урожай, 298 с.
- Бабич, А., Бабич-Побережна, А.** (2014b). *Засуха, суховій і пилова буря в Україні в період глобальних змін клімату*. Т. 2. Вінниця: Діло. 536 с.
- Бабич, А., Бабич-Побережна, А.** (2014a). *Засуха, суховій і пилова буря в період глобальних змін клімату*. Т. 1. Вінниця: Діло. 468 с.
- Бухта, Г.** (2023). Академік НААН А. О. Бабич та розв'язання проблеми білка в 70–90-х рр. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих учених Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка. Серія: Історія. Вип. 70. Т. 1*. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика». 2023. 14–21. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/70-1-2>
- Векленко, Ю., Петриченко, В., Корнійчук, О.** (2018). Сталий розвиток лукопасовищного кормовиробництва в умовах змін клімату. *Вісник аграрної науки*. №6. 25–32. DOI: <https://doi.org/10.31073/agrovisnyk201806-04>
- Вергунов, В.** (2015). Дербчинське дослідництво барона А.А. Маса для потреб вітчизняного сільського господарства. *Історія науки і техніки*. 5(6). 137–150. URL: <https://www.hst-journal.com/index.php/hst/article/view/71>
- Жаліло, Я., Русан, В., Жураковська, Л.** (2024). *Особливості функціонування сільського господарства в умовах кліматичних змін / Національний Інститут стратегічних досліджень*. URL: <http://surl.li/uawyin>
- Іванюта, С.** (ред) (2020). *Зміна клімату: наслідки та заходи адаптації: аналіт. доповідь* /С. Іванюта, О. Коломієць, О. Малиновська, Л. Якушенко;. Київ: НІСД. 110 с. URL: <http://surl.li/bmyehs>
- Камінський В. Ф.** (ред). (2013) *Адаптивні системи землеробства і сучасні агротехнології – основа раціонального землекористування, збереження, відтворення родючості ґрунтів*. Київ: ВП Едельвейс. 380 с.
- Косолап, М., Кротілов, О.** (2011). *Система землеробства No-till*. Київ: Логос. 352 с.
- Наукові** (2001). *Наукові основи землеробства в умовах недостатнього зволоження: Матеріали науково-практичної конференції 21–23 лютого 2000 р.* Київ: Аграрна наука. 343 с.
- Ротмістров** (2016). *Ротмістров Володимир Григорович (1866–1941): учений-агроном, фундатор дослідної справи в Україні (до 150 – річчя від дня народження)*. URL: <http://surl.li/ijwlmt>
- Танчик, С.** (2004). *No-TILL і не тільки. Сучасні системи землеробства*. Київ: ТОВ «Юнівест Медіа». 160 с.

Татарчук, О., Барабаш, М. (2007). Дослідження просторово-часового розподілу суховіїв на території України в умовах сучасного клімату. Наукові праці Українського науково-дослідного гідрометеорологічного інституту: 36. наук. пр. Вип. 256. 140–154.

References:

- 155 rokiv** (2021). *155 rokiv z dnia narodzhennia ukrainskoho vchenoho-ahronoma, fundatora doslidnoi spravy Volodymyra Hryhorovycha Rotmistrova (1866–1941)* [155 years since the birth of the Ukrainian scientist-agronomist, the founder of the research work Volodymyr Hryhorovych Rotmistrov (1866–1941)] / NNSHB. URL: <http://surl.li/qailsc> [In Ukrainian].
- Babych, A. Babych-Poberezhna, A.** (2014b). *Zasukha, sukhovii i pylova buria v Ukraini v period hlobalnykh zmin klimatu* [Drought, drought and dust storm in the period of global climate change]. T. 2. Vinnytsia: Dilo. 536 s. [In Ukrainian].
- Babych, A., Babych-Poberezhna, A.** (2014a). *Zasukha, sukhovii i pylova buria v period hlobalnykh zmin klimatu* [Drought, drought and dust storm in the period of global climate change]. T. 1. Vinnytsia: Dilo. 468 s. [In Ukrainian].
- Bukhta, H.** (2023). Akademik NAAN A. O. Babych ta rozviazannia problemy bilka v 70–90-kh rr. [Academician of the National Academy of Sciences A. O. Babych and the solution of the protein problem in the 70s and 90s.] *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk: mizhvuzivskyi zbirnyk naukovykh prats molodykh uchenykh Drohobyskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. I. Franka. Seriya: Istoriia*, vyp. 70. T. 1. Drohobych: Vydavnychiy dim «Helvetyka». 14–21. [In Ukrainian]. DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/70-1-2>
- Ivaniuta, S.** (red.). (2020). *Zmina klimatu: naslidky ta zakhody adaptatsii: analit. dopovid* [Climate Change: Consequences and Adaptation Measures: Analyt. report] / S. Ivaniuta, O. Kolomiets, O. Malynovska, L. Yakushenko; Kyiv: NISD. 110 s. URL: <http://surl.li/bmyehs> [In Ukrainian].
- Kaminskyi, V. F.** (red.). (2013) *Adaptyvni systemy zemlerobstva i suchasni ahrotekhnologii – osnova ratsionalnoho zemlekorystuvannia, zberezhenntia, vidtvorennia rodiuchosti gruntiv* [Adaptive farming systems and modern agricultural technologies are the basis of rational land use, conservation, reproduction of soil fertility]. Kyiv: VP Edelveis. 380 s. [In Ukrainian].
- Kosolap, M., Krotilov, O.** (2011). *Systema zemlerobstva No-till* [No-till farming system]. Kyiv: Lohos. 352 s. [In Ukrainian].
- Naukovi** (2001). *Naukovi osnovy zemlerobstva v umovakh nedostatnoho zvolozhennia: Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii 21–23 liutoho 2000 r.* [Scientific foundations of agriculture in conditions of insufficient moisture: Materials of the scientific and practical conference February 21–23, 2000]. Kyiv: Aharna nauka. 343 s. [In Ukrainian].
- Rotmistrov** (2016). *Rotmistrov Volodymyr Hryhorovych (1866–1941): uchenyi-ahronom, fundator doslidnoi spravy v Ukraini (do 150 – richchia vid dnia narodzhennia)* [Rotmistrov Volodymyr Hryhorovych (1866–1941): agronomist, founder of research work in Ukraine (to the 150th anniversary of his birth)]. URL: <http://surl.li/ijwlmf>
- Tanchyk, S.** (2004). *No-TILL i ne tilky. Suchasni systemy zemlerobstva*. [No-TILL and more. Modern farming systems]. Kyiv: TOV «Iunivest Media». 160 s. [In Ukrainian].
- Tatarchuk, O., Barabash, M.** (2007). *Doslidzhennia prostorocho-chasovoho rozpodilu sukhoviiiv na terytorii Ukrainy v umovakh suchasnoho klimatu*. [Study of the spatio-temporal distribution of droughts on the territory of Ukraine under the conditions of the modern climate]. *Naukovi pratsi Ukrainskoho naukovo-doslidnoho hidrometeorologichnoho instytutu: Zb. nauk. pr.* Vyp. 256. 140–154. [In Ukrainian].
- Veklenko, Yu., Petrychenko, V., Kornichuk, O.** (2018). *Stalyi rozvytok lukopasovyshchnoho kormovyrobnytstva v umovakh zmin klimatu*. [Sustainable development of onion pasture fodder production in conditions of climate change.]. *Visnyk aharnoї nauky*. 6. 25–32. [In Ukrainian].
- Verhunov, V.** (2015). *Derebchynske doslidnytstvo barona A. A. Masa dlia potreb vitchyznianoho silskoho hospodarstva*. [Derebchyn research of Baron A.A. Mass for the needs of domestic agriculture]. *Istoriia nauky i tekhniky*. 5(6). 137–150. URL: <https://www.hst-journal.com/index.php/hst/article/view/71> [In Ukrainian].
- Zhalilo, Ya. Rusan, V., Zhurakovska, L.** (2024). *Osoblyvosti funktsionuvannia silskoho hospodarstva v umovakh klimatychnykh zmin* [Peculiarities of the functioning of agriculture in the conditions of climatic changes] / Natsionalnyi Instytut stratehichnykh doslidzhen. URL: <http://surl.li/uawyin> .[In Ukrainian].

ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ

УДК 94:[930.2:737](477.44)

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-50-68-78>

Discoveries of coins from greek city-states, Macedonia, the Roman empire and artefacts in the Bars region

Oleksii A. Bakalets

Hrushevsky Bar Humanitarian and Pedagogical College

PhD. (History), Associate Professor (Ukraine)

email: bakalec_alex@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6503416X>

Abstract.

The purpose of this study is to analyze in detail and introduce into academic circulation certain findings and coin hoards from the Greek city-states of Olbia, Pantikapaion, and Phanagoria; Macedonian coins; Geto-Dacian imitations of silver coins of Philip II (4th century BCE); and Roman coins from the 1st–4th centuries discovered in Chernyakhiv culture settlements in the Bars region of Vinnytsia Oblast. The author explores the pathways through which these coins reached the Boh and Dniester regions, examines trade and monetary relations between the local population and the inhabitants of the Northern Black Sea region, Crimea, the Lower Danube, and the eastern borders of the Roman Empire during the 4th century to the 4th century. The research methodology is based on scientific principles of objectivity, reliability, historicism, systematic analysis, and synthesis. **Scientific novelty.** This study provides the first comprehensive analysis of a new collection of Greek, Macedonian, Dacian, and Roman coins dated from the 4th century to the 4th century discovered in the Bars region. **Conclusions.** The qualitative and quantitative analysis of coin hoards and isolated finds from the Bars region over the past decade suggests their significance as historical evidence of trade and monetary relations between the local pre-Slavic and early Slavic populations and the inhabitants of Scythia, Dacia, Macedonia, and the eastern provinces of the Roman Empire. Finds of copper coins from Greek city-states such as Pantikapaion, Phanagoria, Istros, and Olbia in a Scythian settlement near the village of Yaltushkiv in the Zhmerinsky (formerly Barsky) District, along with tools, ornaments, weapons, horse harnesses, and a bronze belt, demonstrate longstanding economic connections between local Scythian farmers, nomadic Scythians, and Greek city-states. These findings also highlight potential water and overland routes for the dissemination of Greek coins into forest-steppe Scythia. A 2024 discovery of a hoard of silver Geto-Dacian imitations of Philip II of Macedon tetradrachms (359–336) near Bar station provides new evidence about the economic interactions or conflicts between the local population and their southern Dacian neighbors. Monetary and archaeological materials from 57 sites in the Bars region, including Bar and 30 surrounding villages, confirm the dense settlement of this area by Slavic and Gothic tribes of the Chernyakhiv and Wielbark cultures (3rd–early 5th century). These findings also demonstrate stable trade and monetary relations between the local population and the eastern and southern provinces of the Roman Empire.

Keywords: Scythian farmers, Greek city-states, Macedonia, Dacia, Roman Empire, Chernyakhiv culture, aureus, denarius, as, tetradrachm, chalkous, dolphin-shaped.

Знахідки монет грецьких міст-держав, Македонії, Римської імперії і пластики на території Барського краю

Олексій Бакалець

КЗВО «Барський гуманітарно-педагогічний коледж імені Михайла Грушевського

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

email: bakalec_alex@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6503416X>

Анотація.

Мета наукової розвідки полягає у детальному аналізі та введенні до наукового обігу окремих знахідок та скарбів монет грецьких міст-держав Ольвії, Пантікапею, Фанагорії, Македонії, гето-дакійських підробок срібних монет Філіпа II IV ст. до н.е., кіммерійських, кельтських, скіфських артефактів, а також знахідок монет Римської імперії I–IV ст. н.е. на поселеннях черняхівської культури на території Барського краю Вінницької області. Автор викладає своє бачення шляхів проникнення на територію Побужжя та Подністрів'я

досліджуваних монет, відслідковує торгово-грошові відносини між місцевим населенням краю та народами, які проживали в Північному Причорномор'ї, Криму, Придунав'ї, на східному порубіжжі Римської імперії у IV ст. до н.е. – IV ст. н.е. **Методологія дослідження** базується на наукових принципах: об'єктивності, достовірності, історизму, системності, аналізу та синтезу. **Наукова новизна** статті полягає у тому, що вперше комплексно проаналізовано новий масив нових знахідок пластики і монетних грецьких, македонських, дакійських, кельтських та римських знахідок IV ст. до н.е. – IV ст. н.е. на території Барського краю. **Висновки.** Проаналізувавши якісний та кількісний склад монетно-речових скарбів та окремих знахідок грецьких, македонських, дакійських, кельтських та римських монет IV ст. до н.е. – IV ст. н.е., виявлених в останнє десятиріччя на теренах Барської землі Поділля, можна зробити висновок, що вони є важливими історичними свідками торгово-грошових відносин місцевого дослов'янського та ранньослов'янського населення краю із жителями Скіфії, Дакії, Македонії, східних провінцій Римської імперії. Розвідка довела, що наявність мідних монет грецьких міст-держав: Пантікапею, Фанагорії, Істрії, Ольвії у поселенні скіфів-орачів поблизу селища Ялтушків Жмеринського (колишнього Барського) району, а також знярядь праці, прикрас, озброєння, кінської зброї, бронзового пояса, свідчать про тривалі економічні зв'язки місцевих скіфів-орачів з скіфами–кочівниками та грецькими містами-полісами, про можливі водні та сухопутні шляхи проникнення грецької монети на територію лісостепової Скіфії. Нова знахідка у 2024 р. комплексу срібних монет гето-дакійської імітації тетрадрахм Філіпа II Македонського (359-336 рр. до н.е.) у лісі, поблизу ст. Бар, дає нам нові свідчення про економічні зв'язки чи боротьбу місцевого населення із південними сусідами – даками. Присутній у 57 монетно-речових знахідках Барського краю монетний та археологічний матеріал, виявлений поблизу м. Бар та 30 навколишніх сіл, яскраво підтверджує велику густоту заселення досліджуваної території слов'янськими та готськими племенами черняхівської та вельбарської культур (III – початку V ст. н.е.), доводить про стійкі торгово-грошові зв'язки місцевого населення із східними та південними провінціями Римської імперії.

Ключові слова: скіфи-орачі, грецькі міста-держави, Македонія, Дакія, Римська імперія, кельти, черняхівська культура, ауреус, денарій, ас, тетрадрахма, халк, дельфінчик.

Постановка проблеми. Гроші та грошовий обіг грецьких, македонських, дакійських, кельтських та римських монет IV ст. до н.е. – IV ст. н.е., на теренах Поділля, і зокрема, Барського краю є складною темою, яка вимагає від дослідника великих зусиль, спеціальних знань і навиків у вивченні нумізматичного та археологічного матеріалів. Виявлення, ідентифікація та детальне вивчення монетно-речових скарбів чи окремих знахідок монет іноземного походження з чітким встановленням часу і місця знахідки допоможе краще зрозуміти особливості монетної лічби та грошового обігу в нашому краї у скіфо-сарматський та римський періоди.

На цих землях у IX–VII ст. до н.е. бували кіммерійці, у VI–IV ст. до н.е. жили скіфи-орачі, деякий час перебували кельтські племена, проживали дослов'янські племена зарубинецької культури (II ст. до н.е. – II ст. н.е.) та поліетнічної слов'янсько-готської спільноти (III – початку V ст. н.е.), тісно пов'язаної з використанням золотих, срібних, бронзових та мідних монет Римської імперії I – IV ст. н.е. як засобу платежу та у якості нашійних прикрас – дукачів.

Аналіз джерел та останніх досліджень. У науковій літературі ця проблема окремо не досліджувалася, а розглядалася побіжно в ході проведення археологічних розкопок чи в процесі оглядових розвідок місць проживання місцевих та кочових племен. Подільським краєзнавцем з Кам'янця-Подільського Ю. Сіцінським в кінці XIX ст. в урочищі «Золотий ключ» поблизу с. Митики була виявлена і зафіксована в «Археологічній карті Подільської губернії» (1901 р.) мідна римська монета імператора Септимія Севера (196–211). Під керівництвом П. Хавлюка і В. Восколупа у 1997–1999 рр. поблизу сіл Гармаки та Гайове Барського району Вінницької області проводилися археологічні розкопки поселень вельбарської культури III – IV ст. н.е., але на жаль жодної римської монети там не було виявлено. У різних наукових виданнях трапляється інформація про знахідки монет грецьких міст-держав, монет Македонії Філіпа II та Олександра Македонського, їх підробок кельтами, даками, римських монет на території історичного Поділля та Південно-Східної Волині. Нами для ідентифікації знахідок використана стаття Охріменка Г., Свенцицького В., Скляренко Н., Локайчук С. «Кельтські монети на Волині та Поділлі» (1999 р.).

Відтак виявлення нових монетних знахідок та пластики на території Барського краю в останнє десятиріччя з допомогою детекторів відкриває нові можливості у їх науковому вивченні.

Мета статті полягає у тому, щоб ввести до наукового обігу нові нумізматичні та археологічні матеріали античної доби, знайдені останніми роками на території Барської землі Поділля та розкрити зв'язки місцевого населення з кіммерійцями, кельтами, грецькими містами-

.....
державами Криму та Північного Причорномор'я, з македонцями, даками та сусідніми римськими провінціями.

Виклад основного матеріалу. На території історичного Поділля з давніх часів проживали різні племена та народи, які залишили свій матеріальний, духовний та ментальний вплив на розвиток сучасної української нації і, подолян зокрема. У фондах та експозиціях Барського історичного музею сьогодні розміщено понад 9600 артефактів минулого Барської землі Поділля. Багато археологічних та нумізматичних предметів перебувають у фондах Інституту археології НАН України, Вінницького державного обласного краєзнавчого музею, в музеї археології Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського, у чисельних приватних колекціях.

У найдавніший період на території Барського краю проживали люди доби мезоліту – на стоянці у с. Чемериси Барські, поблизу р. Рів у 2023 р. місцевий житель Л. Ординський виявив понад 80 кремінних знарядь праці: вістря списа, стріл, ножі, рубила, скребки різних розмірів, проколки, зернотерку. Усі вони поповнили експозицію Барського історичного музею.

Археологами та місцевими краєзнавцями в краї зафіксовано близько 80 поселень давніх людей – 1 курган та 6 поселень доби Буго-Дністровського неоліту (VI – V тис. р. до н. е.) (с. Кошаринці, Кузьминці, Міжлісся, Мальчівці, Верешки, Мартинівка), 13 – трипільських поселень доби енеоліту (IV – III тис. до н. е.) (с. Ялтушків I, II, III, Бригідівка, Маньківці, Комарівці, Ходаки, Войнашівка, Пилипи, Польове, Гайове, Колосіївка, Кошаринці); 6 – доби бронзи (II – I тис. до н. е.) (с. Васютинці, Сименки, Сеферівка, Барські Чемериси, Верешки, м. Бар), 1 місце виявлення декількох бронзових предметів кіммерійців (с. Маньківці), 6 поселень і 6 курганів доскіфського (VIII – VII ст. до н. е.) та скіфського періоду (VII–III ст. до н. е.) (с. Комарівці, Колосіївка, Гайове, Українське, Іванівці, Ялтушків), 57 знахідок доби черняхівської культури III – IV ст. н. е. поблизу м. Бар та 30 сіл Барського району (Бакалець, 2023, 175).

На рубежі II – I тисячоліття до н. е. на території України з'явилися місцеві жителі лісостепу – племена чорноліської культури та кочові племена із Сходу – кіммерійці, які навчилися плавити залізну руду, виготовляти з неї міцні знаряддя праці і зброю, хоча і далі користувалися виробами із бронзи. Кіммерійці (любители кумису) – іраномовні тюрські кочові племена, які проживали в межиріччі Дону і Дністра. За суспільною організацією кіммерійці були на етапі становлення міжплемінного союзу на чолі з вождями-зверхниками. Вони займалися кочовим скотарством, землеробством, воєнними походами на Близький Схід. Їх військо складалося із рухливих загонів вершників, озброєних залізними і сталевими мечами, булавами, молотами, списами, стрілами і луками.

Важливими свідченнями про перебування на Барській землі кіммерійців є виявлені у 2023 і 2024 рр. 3 артефакти: 2 бронзові кінські вудила та накладка від кріплення пояса для сагайдака кіммерійського воїна. Перша знахідка – вудило було виявлене у лісі в 2023 р. поблизу с. Ульянівки Жмеринського (колишнього Барського) району Вінницької області. Вага вудила складає 60 г, довжина 148 мм. Стан збереження добрий (Рис.1).

Рис.1. Бронзове кіммерійське кінське вудило IX-VII ст. до н.е. С. Ульянівка Жмеринського (колишнього Барського) району, 2023 р. (Фото Л. Біліченка)

В листопаді 2024 р. в лісі, поміж селами Маньківці та Ульянівка Жмеринського (колишнього Барського) на глибині 20 см виявлено кріплення для кіммерійського сагайдака, у якому зберігали стріли та кінську вуздечку. Вага кріплення складає 5, 2 г, довжина – 30 мм, висота дужки для кріплення пояса становить 10 мм (Рис. 2).

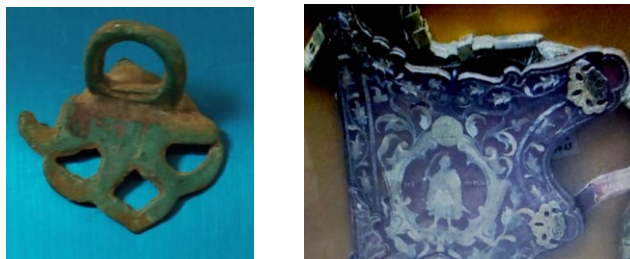

Рис. 2. Бронзове кріплення для кіммерійського сагайдака IX – VII ст. до н.е.
С. Маньківці, ліс «Клин», 2024 р. (Фото С. Кондратюка)

Поряд із кріпленням виявлено бронзову вуздечку кіммерійського типу для управління конем. Вага вуздечки складає 69, 4 г, довжина – 155 мм. На одному із кінців знахідки наявна тріщина.

Рис. 3. Бронзова вуздечка для коня кімерійського воїна IX–VII ст. до н.е.
С. Маньківці, ліс «Клин», 2024 р. (Фото С. Кондратюка).

Основними областями поселення кельтів у I тис. до н. е. – на початку н.е. були Північна Італія, Галлія, Іспанія, Британія та Ірландія. В кельтів у цей період панував родовий лад на стадії його розкладу. Вони з часом розселилися і на південний схід Європи. Кельти вели напівкочовий спосіб життя в районах Рейну і Дунаю, подорожуючи на південь і північний схід, в тому числі до сучасних українських земель (Бессарабії, Поділля, Буковини, Закарпаття). З середини IV ст. до н.е. кельти завоювали землі Чехії, частину Угорщини, Австрії, Моравії, Семиграддя. Пізніше у III ст до н.е. вони продовжили експансію на Балканський півострів, захопили частину Греції і Фракії, де утворили державу із столицею Тіліс (Охріменко, Свенцицький, Складенко, Локайчук, 1999, 233).

На території Барського краю вони теж залишили свої сліди. Різноманітні вироби з бронзи: сокири-кельти, тесло, налобок для коня, вістря стріл, ґудзики, шпора, шийна прикраса у вигляді голови тварини, які належать кельтам періоду IV – II ст. до н.е., були виявлені у 2022 – 2024 рр. поблизу сіл Верешки, Ульянівка Кошаринці. Ці населені пункти знаходяться на відстані кількох кілометрів один від одного, що, на нашу думку, свідчать про локальний характер цих знахідок і тимчасове перебування кельтських племен на цій території (Рис. 4).

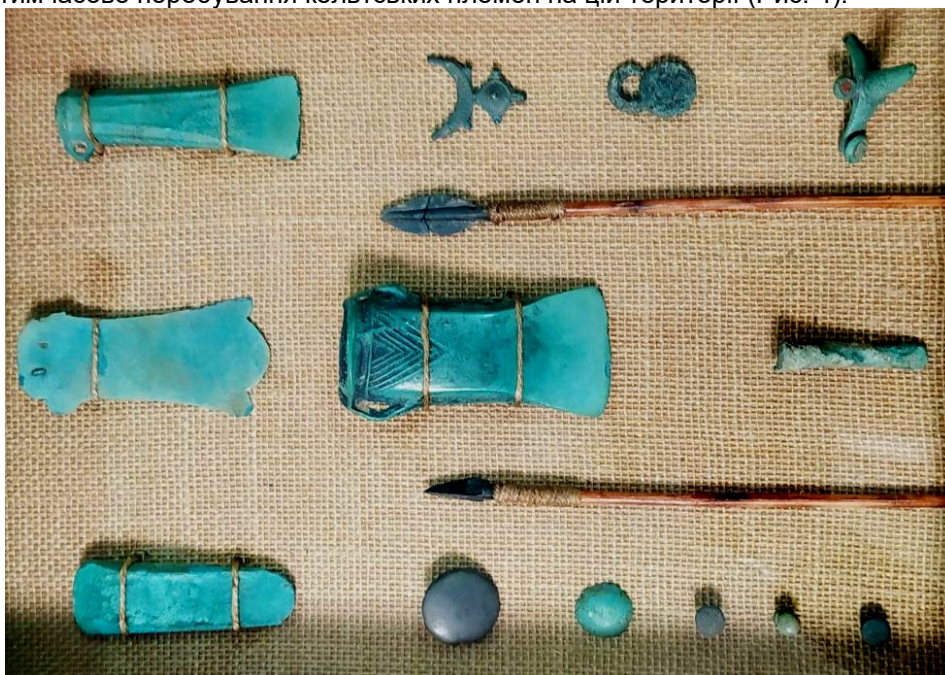

Рис. 4. Кельтські бронзові вироби. с. Верешки Жмеринського (колишнього Барського) району, 2022-2023 рр. (фото С. Кондратюка).

Поряд із місцем знахідки в лісі двох бронзових кельтів–сокир та бронзової прикраси налобника для коня поблизу с. Верешки біля р. Немії – притоки р. Дністра у листопаді 2024 р., виявлено бронзовий чотирикутний розподільник – накрижник для вуздечки, який розміщувався на лобі бойового коня кельтського воїна. Його вага складає 6,2 г, довжина 35 мм. Розподільник має форму хреста із отворами на кожному кінці, але знахідка має втрату одного кінця хреста (Рис. 5).

Рис. 5. Бронзовий кельтський розподільник для кріплення вуздечки. С. Верешки, 2024 р. (фото С. Кондратюка)

Термін «кельти» з'явився наприкінці VI ст. до н.е. і він з часом стає однозначним до термінів «гали», «галичани», «галати». Кельти воювали і торгували з греками, римлянами та македонцями. Карбування кельтських монет припадає на IV – I ст. до н.е. Зовнішнє їх оформлення нагадувало імітації грецьких та македонських монет (Охріменко, Свенцицький, Складенко, Локайчук, 1999, 229–233).

Але на нашій Барській землі не виявлено жодної їхньої монети, а знайдені вище згадувані кельтські бронзові вироби свідчать, що вони перебували в нашій місцевості під час їх міграції на південний схід. Нова знахідка поблизу с. Кошаринець бронзового кільця в листопаді 2024 р. нашою думкою, що у той період кельти користувалися бронзовими кільцями-монетами, які нанизували на мотузку і прив'язували до пояса. Лите кільце має вагу 5,26 г, діаметр 24 мм, його товщина зверху складає 2 мм, а внизу та по боках по 4 мм, тобто воно має форму видовженого кола і не могло використовуватися як прикраса для пальця руки (рис. 2.1). Разом із кільцем – монетою було виявлено бронзову нашійну прикрасу у вигляді голови дикої свині чи орла. Вага підвіски становить 5,4 г довжина – 28 мм, ширина – 12 мм. (Рис. 6).

Рис. 6. Бронзове кільце-монета кельтів (VI – II ст. до н. е.). с. Кошаринці Жмеринського (колишнього Барського) району, 2024 р. Бронзова нашійна підвіска у вигляді голови тварини чи птаха. (Фото О. Лотника).

У 2019 р. в районі поселення скіфів-орачів IV – III ст. до н. е. поблизу р. Лядова (яка є однією із приток Дністра) і с. Ялтушків Барського р-ну Вінницької області виявлено об'ємний комплекс скіфських речей: зброя, бронзовий пояс із 32 сегментів, прикраси, ковальські вироби, кінська зброя, прясельця, голки, зливки олова (Бакалець, 2019, с. 10–15). Поблизу Ялтушкова було виявлено 14 бронзових цілих та фрагментів литих вістр для скіфських стріл тригранного втульчастого типу. У знахідці також було присутнє масивне вістря ромбоподібної форми черенкового типу, викуване із заліза (рис. 3.)

Рис. 7. Скіфські залізні та бронзові вістря стріл і їх фрагменти. 7.1. Заготовки олова, бронзові кінське вудило кіммерійського типу та пластинка - вставка скіфського бойового пояса. С. Ялтушків Барський р-н Вінницької області, 2019 р.

У комплексі були присутні 4 мідних монети Боспорського царства, 1 – Фанагорії, 2 бронзові монети Істрії (рис. 8)

Рис. 8. Мідні монети Боспорського царства, Фанагорії та Істрії.
С. Ялтушків Барський р-н Вінницької області, 2019 р.

На аверсі мідного тетрахалка Боспорського царства зображена голова безбородого Сатира вліво. На реверсі монети відкарбована ледова голова із розкритою пащею (що свідчить про вплив Мілета) та дві перші букви назви столиці Боспорського царства – Пантікапея – ПА. Вага монети складає 5,7 г, діаметр 19 мм. Стан збереження монети добрий. Монета була відкарбована у 294 – 284 рр. до н.е. (Рис. 5.)

Рис. 9. Пантікапей, тетрахалк, кінець III ст. 9.1. Пантікапей, діхалк, IV ст. до н.е., мідь. С. Ялтушків Барський р-н Вінницької області, 2019 р.

На аверсі іншої мідної монети – діхалка зображений безбородий Сатир вправо. На реверсі на все поле монети розміщений грифон з головою лева, який іде по колоску вліво, а в пащі тримає дротик. Вага монети становить 2,67 г, діаметр – 16 мм. Стан збереження монети добрий. Монета відкарбована у 314–310 рр. до н.е. (Рис.9.1). На аверсі третьої монети Пантікапею – тетрахалка відкарбована голова безбородого Сатира у вінку вліво з надкарбуванням «12-ти променевої зірки». На реверсі прослідковується зображення лева вліво, внизу осетр. Вага монети складає 6,69 г, діаметр 21 мм. (рис. 10).

Рис. 10. Мідна монета Пантікапею - тетрахалк. 285-284 р. до н.е.
С. Ялтушків Барський р-н Вінницької області, 2019 р.

На мідній монеті Фанагорії, яка входила в склад Боспорського царства зображений лук, з другого боку комаха (чи бджола) – герб міста. Її вага складає 2,6 г, діаметр – 14 мм (Рис. 11)

Рис. 11. Фанагорія – місто-держава, яка входила в склад Боспорського царства, тетрахалк, III ст. до н.е., мідь. Рис.11.1. Істрія, соляне колесо, VI –IV ст. до н.е., мідь. С. Ялтушків Барський р-н Вінницької області, 2019 р.

Про використання місцевими скіфами-орачами мідних монет західної грецької колонії Істрії на Дунаї свідчить присутність у Ялтушківському скарбі двох бронзових монет із зображенням, з одного боку соляного колеса, а з іншого – початкових букв назви грецького

міста-поліса Істрії – ІСТ. Вага першої монети складає 1,22 г, діаметр – 13 мм, другої – вага 1,01 г, діаметр – 13 мм. Стан збереження монет добрий (Рис.1,1).

Отже, присутність мідних грецьких монет, традиційних видів озброєння, знарядь праці та предметів побуту на поселенні скіфів-орачів поблизу с. Ялтушків Барського району засвідчують про досить тривалі, тісні економічні, грошові та ментальні зв'язки скіфів-орачів Лісостепу з скіфами-кочівниками степових районів та грецькими містами Північного Причорномор'я, Криму та Придунав'я (Бакалець, 2021, 15).

У 2020 р. в Барському районі, поблизу р. Рів (точне місце знахідки не відоме) виявлено скарб із 30 срібних та лемісних римських денаріїв II – початку III ст. н. е. імператорів: Траяна (3), Адріана (5), Антоніна Пія (4), Марка Аврелія (5), Луція Вера (2), Коммода (3), Фаустини Старшої (2), Фаустини Молодшої (2), Юлії Домни (1 з пробитим отвором), Кріспіни (1), Луцілли (1), 2 затертих денарії, антонініан Філіпа I Араба та бронзовий зливочок у формі дельфінчика – монети кінця VI – IV ст. до н.е. грецького міста-держави Ольвії (Шуст, 2007, 26). Вага дельфінчика складає близько 3,2 г, довжина – 24 мм, ширина – 8 мм, стан збереження добрий (Рис. 12).

Рис. 12. Бронзовий дельфінчик Ольвії VI –IV ст. до н.е.

У 2023 р. поблизу безіменної річечки, яка впадає до р. Рів, в районі с. Попівка виявлено ще одного мідного «дельфіна» Ольвії VI –IV ст. до н.е. Вага монети складає 3,18 г, довжина 23 мм, ширина – 8 мм (рис. 13).

Рис. 13. Мідний «дельфін» Ольвії VI – V ст. до н.е. с.Попівка Жмеринського р-ну, 2023 р.

Знахідки бронзових дельфінчиків на територію Барського краю яскраво свідчать про проникнення ольвійських монет водним шляхом по Південному Бугу та його притоках на Захід, про використання їх жителями Побужжя і в пізніші часи – в добу Римської імперії представниками черняхівської культури III – поч. V ст. н. е. Їх могли принести під час походів на Північне Причорномор'я, Дакію і Фракію місцеві слов'яни, готи і кельти.

У останні роки на території Барського краю почастішали знахідки македонських золотих та срібних монет кінця IV ст. н. е. та їх підробок чи оригіналів із гето-дакійськими надкарбуваннями. Так, у 2019 р. на полі за 0,5 км на схід від 4 скіфських поховальних курганів IV ст. н. е., які знаходяться на ґрунтовому шляху між с. Комарівці Барського району та с. Волковинцями Деражнянського району Хмельницької області, виявлено золоту монету македонського царя Філіпа II (359–336 рр. до н.е.). На аверсі монети зображено голову Аполлона вправо, а на реверсі – тризуб та легенда по обидва його боки – «ΦΙΛΙΠΠΟΥ». Золоті статери, яких прозвали «філіппіками» карбувалися, на думку професора В. Орлика, вагою 8,55 г і діаметром 21 мм, а ця знахідка містить 1/8 золотого статера і складає 1,07 г (Бакалець, 2021, 15–16). (Рис.14).

Рис. 14. Македонія, Філіп II Македонський (359– 336 р. до н.е.), 1/8 золотого статера, с. Комарівці Барський р-н, 2019 р.

У листопаді 2024 р. в лісу, поблизу с. Войнашівка (ст. Бар) Жмеринського району виявлено унікальний скарб (загублений гаманець), який складається із 14 срібних тетрадрахм Філіпа II Македонського (359– 336 р. до н.е.) вагою 13,5 г, діаметром 25 мм та 13 гето-дакійських підробок цього царя загальною масою 182,7 г. На монеті Філіпа на аверсі зображений Аполлон вправо, на реверсі – вершник на баскому коні вправо. Монета сильно потерта через тривале перебування у грошовому обігу (Рис.15).

Рис. 15. Македонія, Філіп II Македонський (359-336 р. до н.е.), срібна тетрадрахма. с. Войнашівка Барський р-н, листопад 2024 р.

На дакійських підробках македонських тетрадрахм зображення різні та примітивні, сильно деформовані. Частина з них карбувалися на македонських стертих монетах заново примітивними штемпелями, або виливалися у формах. На 11 монетах Войнашівської знахідки наявні надкарбування у вигляді однієї чи двох заглиблених у середину монети рисок – карбів. Зважування показало, що кожна монета має різну вагу: 1 – 13 г; 2 – 13,5 г; 3 – 13,0 г; 4 – 12,8 г; 5 – 11,8 г; 6 – 13,5 г; 7 – 13,1; 8 – 12 г; 9 – 13,2 г; 10 – 13,4 г; 11 – 13,5 г; 12 – 13,5 г; 13 – 13,0 г, 14 – 13,4 г. Середня вага однієї тетрадрахми складає 13,05 г.

Македонські і грецькі тетрадрахми мали вартість 4 драхми і були поширені в країнах античного світу. Вони мали масу 14–15 г і за вартістю дорівнювали 3 римським республіканським денаріям IV – III ст. до н.е. (Зварич, Шуст, 1998, 362).

Метрологічно дакійські монети по вазі і розмірах відповідають метричним нормам македонських тетрадрахм (Дорофієва, Н., Комаринська, З., 2000, 17–18).

Вони свідчать про наявність грошового обігу у цих племен, які жили в межиріччях Дністра, Пруту і Дунаю (сучасні території Молдавії та Румунії). Цей загублений гаманець міг потрапити на нашу територію під час одного із походів даків на лівобережжя Дністра (Рис. 16).

Рис. 16. Загублений гаманець із срібними тетрадрахмами (переважно гето-дакійськими імітаціями та надкарбуваннями) монет Філіпа II Македонського (359-336 рр. до н.е.). с. Войнашівка Жмеринського району, листопад 2024 р. (Фото І. Керницького)

До 2019 р. нами було зафіксовано та досліджено 42 невеликі монетно-речові скарби та окремі знахідки римських монет на поселеннях черняхівської культури III – IV ст. н.е. на території Барського району (Бакалець, 2019, с. 10–14). У цих знахідках містилося близько 250 римських монет другої половини I – IV ст. н. е., знайдених у різний час в м. Бар та поблизу 27 сіл Барського (теперішнього Жмеринського) району. Переважно – це срібні денарії, білонні антонініани, мідні аси та фоліси, рідше золоті ауреуси 30 римських імператорів (Скоморович, І., Реверчук, С., Малик, Я., 2007, 45).

Протягом 2012 – 2024 рр. в урочищі «Золотий ключ» поблизу с. Миток виявлено 6 монетно-речових скарби, по 5 знахідок монет і пластики припадають на м. Бар (1996 р., 1999 р., 2013 р., 2020 р., 2023 р.), 4 – Гармаки (1998 р., 2016 р., 2019 р., 2020 р.), Васютинці (2017 р., 2019 р., 2020 р., 2023 р.), 3 – Кузьминці (2012 р., 2013 р., 2017 р.), Іванівці (2013 р., 2019 р., 2023 р.), Кошаринці (2019 р., 2020 р., 2023 р.), 2 – Бригідівка (2011 р., 2016 р.), Буцні (2012 р., 2013 р.), Міжплісся (2017 р., 2021 р.), Ульянівка (2016 р., 2019 р.), Попівці (2015 р., 2023 р.), Гайове (2017 р., 2020 р.), Лука Барська (2018 р., 2024 р.), по 1 знахідці зафіксовано поблизу сіл Глинянка (2017 р.), Мар'янівка (2017 р.), Войнашівка (2019 р.), Ялтушків (2013 р.), Верхівка (2012 р.), Гулі (2014 р.), Мартинівка (2016 р.), Лядова (2018 р.), Балки (2015 р.), Матійків (2018 р.), Терешки (2019 р.), Пляцина (2019 р.), Маньківці (2020 р.), Попівці (2023 р.). На кінець 2024 р.

.....
топографія знахідок римських монет і пластики в Барському краї збільшилася до 57 (Бакалець, 2024 а).

У вересні 2020 р. на території Барського району у розбитому глечикі виявлено найбільший скарб, який складався із 2600 срібних римських денаріїв I – III ст. н.е. загальною вагою близько 6,5 кг. У комплексі присутні денарії від імператора Тіта (79–81) до Каракалли (211–217). Близько 50% монет скарбу припадає на тезаврації імператорів Траяна (98–117), Адріана (98–117), Антоніна Пія (138–161), Марка Аврелія (161–180), Коммода (180–196), Фаустини Старшої, Фаустини Молодшої. Період накопичення монет скарбу становить 138 років. Стан збереження монет добрий і задовільний, частина монет потерті через тривале перебування у грошовому обігу (Рис. 17).

Рис. 17. Частина знайденого скарбу римських срібних денаріїв I – III ст. н. е. Барський р-н Вінницької області, 2020 р.

У жовтні 2020 р. на північний захід від міста Бар, на полі, вздовж лівого берега річечки Горпинки виявлено 23 срібних римських денарії II ст. н.е.: Адріана (117–138) – 4, Антоніна Пія (138–161) – 5 (з них 1 лемісний Антоніна Пія з пробитим отвором), Фаустини Старшої – 2, Марка Аврелія (138–161) – 4, Фаустини Молодшої – 3, Луція Вера (161–168) – 1, Коммода (180–196) – 2, Луцілли – 1; антонініан середини III ст. Філіппа Араба (244 –249). Поряд із монетами на полі було виявлено: золоту брошку овальної форми з червоним каменем, надламаний залізний ніж, срібну заготовку вагою 85,7 г. У 2023 р. на тому ж поселенні було виявлено залізну і 2 бронзові фібули, кільце, 1/2 срібного денарії Марка Аврелія (138–161) вагою 1,62 г та золотий ауреус імператора Коммода (180–196) вагою 6,3 г, діаметром 30 мм з пробитим отвором – дукач.). На аверсі ауреуса відкарбовано бюст Коммода вправо, круговий напис латинською мовою: COMMODUS TOVIGYSAVG. На реверсі у центрі монети зображена богиня з рогом достатку у лівій руці, із птахом – у правій. По колу наявний напис: «COSS III...» (Бакалець, 2023, 175)(Рис. 18).

Рис.18. Золотий ауреус Коммода (180–196). м. Бар, 2023 р.

Восени біля с. Біличин та Шершні Жмеринського (колишнього Барського району) виявлено два монетно-речових скарби періоду черняхівської культури початку III – IV ст. н. е. У біличинському комплексі наявні 5 бронзових і залізних фібул, 2 бронзові пряжки, проколка, накладка та зливки бронзи.

У скарбі присутні 8 римських монет: 1 мідна, 1 латунна і 6 срібних II ст. н.е. імператорів: Адріана (117–138), Антоніна Пія (138–161), Фаустини Старшої – дружини Антоніна Пія, Коммода (180–196), Кріспіни – дружини Коммода.

Восени 2024 р. поблизу с. Шершні, на правому березі р. Рів, виявлено монетно-речовий комплекс, до якого входять 5 предметів бронзової пластики: 2 фібули, закладка, перстень, пряжка; 9 денаріїв: Веспасіана, Антоніна Пія, Фаустини Молодшої, Коммода (3), Луцілли, Кріспіни, Септимія Севера; 6 бронзових і мідних римських монет I–III ст. (Бакалець, 2024 б).(Рис. 19).

Рис. 19. Бронзові, мідні, латунні римські монети I–IV ст. н.е. із черняхівських поселень поблизу с. Шершні та с. Біличина Жмеринського (колишнього Барського району), 2024 рр.

Висновки. Проаналізувавши якісний та кількісний склад монетно-речових скарбів та окремих знахідок грецьких, македонських, дакійських, кельтських та римських монет IV ст. до н.е. – IV ст. н.е., виявлених в останнє десятиріччя на теренах Барської землі Поділля, можна зробити висновок, що вони є важливими історичними свідками торгово-грошових відносин місцевого дослов'янського та ранньослов'янського населення краю із жителями Скіфії, Дакії, Македонії, східних провінцій Римської імперії. Розвідка довела, що наявність мідних монет грецьких міст-держав: Пантікапею, Фанагорії, Істрії, Ольвії у поселенні скіфів-орачів поблизу селища Ялтушків та інших населених пунктів Жмеринського (колишнього Барського) району, а також знарядь праці, прикрас, озброєння, кінської зброї, бронзового пояса, свідчать про тривалі економічні зв'язки місцевих скіфів-орачів з скіфами–кочівниками та грецькими містами-полісами, про можливі водні та сухопутні шляхи проникнення грецької монети на територію лісостепової Скіфії. Нова знахідка у 2024 р. комплексу срібних монет гето-дакійської імітації тетрадрахм Філіпа II Македонського (359–336 рр. до н.е.) у лісі, поблизу ст. Бар, дає нам нові свідчення про економічні зв'язки чи боротьбу місцевого населення із південними сусідами – даками. Присутній у 57 монетно-речових знахідках Барського краю монетний та археологічний матеріал, виявлений поблизу м. Бар та 30 навколишніх сіл, яскраво підтверджує велику густоту заселення досліджуваної території слов'янськими та готськими племенами черняхівської та вельбарської культур (III – початку V ст. н.е.), доводить про стійкі торгово-грошові зв'язки місцевого населення із східними та південними провінціями Римської імперії.

Подяка. Висловлюю щире вдячність директору Барського історичного музею Гаєвській Н. А., приватним колекціонерам за сприяння в опрацюванні нумізматичних та археологічних джерел, усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансово підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Бакалець, О.** (2019). Знахідки римських монет на поселеннях черняхівської культури III–IV ст. на території Барського району Вінницької області (за матеріалами фондів Барського районного музею та приватних колекцій). *Нумізматика і фалеристика*, 3, 10–15.
- Бакалець, О.** (2024а). Знахідки римських монет і пластики на поселеннях черняхівської культури на теренах Барського краю у 2020–2024 рр. *Збірник матеріалів XXXVI Вінницької Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції*. (8 листопада 2024., м. Вінниця).
- Бакалець, О.** (2021). Нові монетно-речові знахідки IV ст. до н.е. на землях Правобережного лісостепу. *Нумізматика і фалеристика*, 3, 15–16.
- Бакалець, О.** (2023). Нові знахідки пам'яток черняхівської культури в місті Бар Вінницької області. *Матеріали XVII Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції. м. Хмельницький, 22 вересня 2023 р.* / редколегія Ю.В. Телячий та ін. Хмельницький: ХКТЕІ, відділ наукової роботи, 175.
- Бакалець, О.** (2024б). Нові знахідки римських монет на об'єктах черняхівської культури на території Барського краю. *Доповідь на міжнародній нумізматичній конференції «Другі Аннохінські читання»*. (14 листопада 2024 р., м. Меджибіж-Варшава).
- Бакалець, О., Шапринський, В., Мельник, В., Лесько, О.** (2022). Римська монета на теренах Поділля: історико-краєзнавче дослідження. Київ, 290.
- Дорофієва, Н., Комаринська, З.** (2000). 3 історії грошей України. Київ-Львів, 17–19.

- Зварич, В., Шуст, Р. (1998). Нумізматика. Довідник. Тернопіль-Львів «Тернопіль», 362, 399.
- Охріменко Г., Свенцицький В., Скляренко Н., Локайчук С. Кельтські монети на Волині та Поділлі. 1999, 229–233.
- Скоморович, І., Реверчук, С., Малик, Я. (2007). Історія грошей і банківництва: Підручник. Київ: Атіка, 42–45
- Шуст, Р. (2007). Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні: Київ: Знання, 371.

References:

- Bakalets, O. (2019). Discoveries of Roman coins in Chernyakhiv culture settlements in the Bars region of Vinnytsia Oblast (based on materials from Bar Regional Museum and private collections). *Numismatics and Phaleristics*, 3, pp. 10–15. [in Ukrainian].
- Bakalets, O. (2021). New coin and artifact finds from the 4th century BCE in the Right-Bank Forest-Steppe region. *Numismatics and Phaleristics*, 3, pp. 15–16. [in Ukrainian].
- Bakalets, O. (2023). New discoveries of Chernyakhiv culture artifacts in Bar, Vinnytsia Oblast. *Proceedings of the XVIIth Podillya Historical and Local History Conference* (September 22, 2023, Khmelnytskyi). Editorial board: Y. Teliachy and others. Khmelnytskyi: HCTEI, Department of Scientific Research, p. 175. [in Ukrainian].
- Bakalets, O. (2024a). Discoveries of Roman coins and artifacts in Chernyakhiv culture settlements in the Bars region, 2020–2024. *Proceedings of the XXXVIth Vinnytsia National Historical and Local History Conference* (November 8, 2024, Vinnytsia). [in Ukrainian].
- Bakalets, O. (2024b). New finds of Roman coins at Chernyakhiv culture sites in the Bars region. *Report at the Second Annokhin Readings Numismatic Conference* (November 14, 2024, Medzhybizh–Warsaw). [in Ukrainian].
- Bakalets, O., Shaprynskyi, V., Melnyk, V., Lesko, O. (2022). *Roman Coinage in Podillya: A Historical and Local History Study*. Kyiv, 290 pp. [in Ukrainian].
- Dorofieieva, N., Komarynska, Z. (2000). *From the History of Money in Ukraine*. Kyiv-Lviv, pp. 17–19. [in Ukrainian].
- Shust, R. (2007). *Numismatics: The History of Currency Circulation and Coinage in Ukraine*. Kyiv: Znannia, 371 pp. [in Ukrainian].
- Skomorovych, I., Revrchuk, S., Malyk, Y. *The History of Money and Banking: A Textbook*. Kyiv: Atika, pp. 42–45. [in Ukrainian].
- Zvarych, V., Shust, R. (1998). *Numismatics. A Reference Book*. Ternopil-Lviv: Ternopil, pp. 114, 362, 399. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 08.10.2024

Схвалено до друку / Accepted: 15.11.2024

Ethnic composition of the rural population and village councils of Eastern Podillia (Vinnytsia, Mogilev, Tulchyn districts) based on the 1926 census.

Nazarii S. Masnenko

M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the NAS of Ukraine

Postgraduate student (Ukraine)

email: nmasnenko44@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7263-2806>

Abstract.

The purpose of the article is to determine, based on the analysis of the statistical materials of the 1926 population census, the ethnic composition of village councils and the rural population of Eastern Podillia, namely Vinnytsia, Mogilev, and Tulchyn districts, and to establish the proportionality of the representation of ethnic groups in village councils to their overall share among the rural population. **The research methodology** is based on a combination of general scientific (analysis, synthesis, deduction) and special-historical (historiographical scientific analysis, structural-systemic) methods with the principles of historicism, objectivity, scientificity, evidence, and the statistical method of research is also involved. **The scientific novelty** of the work lies in the fact that on the basis of archival materials and the analysis of statistical data of the 1926 census, a comparative analysis of the ethnic composition of the rural population in all three districts of Eastern Podillia was carried out, and on the basis of the obtained statistical data, common features and differences in the ratio of the share of Ukrainians and ethnic minorities were established among the rural population as a whole and members of village councils in Vinnytsia, Mogilev and Tulchyn districts. **Conclusions.** According to the population census in 1926, the ethnic composition of the rural population and village councils of Vinnytsia, Mogilev and Tulchyn districts had a number of common characteristics. In particular, Ukrainians made up the absolute majority both in village councils and among the rural population, and the indicators in all three districts are almost identical. As for the ethnic minorities living on the territory of Eastern Podillia, their share was insignificant, both among the population and in village councils. As for the ratio between the share of each ethnic group among the rural population and village councils, the data are almost identical, the difference between them is small and fluctuates within the limits of statistical error.

Keywords: ethnic composition of the population, ethnic minorities, Mogilev District, population census of 1926, Tulchyn District, Ukrainians, Vinnytsia District, Vinnytsia (Eastern Podillia).

Етнічний склад сільського населення та сільських рад Східного Поділля (Вінницька, Могилівська, Тульчинська округи) за матеріалами перепису населення 1926 року.

Назарій Масненко

Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України

(аспірант) Україна

email: nmasnenko44@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7263-2806>

Анотація

Мета статті – визначити на основі аналізу статистичних матеріалів перепису населення 1926 року етнічний склад сільрад та сільського населення Східного Поділля, а саме Вінницької, Могилівської та Тульчинської округ та встановити пропорційність представництва етносів у сільських радах до їхньої загальної частки серед сільського населення. **Методологія дослідження** побудована на поєднанні загальнонаукових (аналізу, синтезу, дедукції) та спеціально-історичних (історіографічного наукового аналізу, структурно-системного) методів із принципами історизму, об'єктивності, науковості, доказовості, а також залучено статистичний метод дослідження. **Наукова новизна** роботи полягає в тому що на основі архівних матеріалів та аналізу статистичних даних перепису населення 1926 року проведено порівняльний аналіз етнічного складу сільського населення в усіх трьох округах Східного Поділля та на основі отриманих статистичних даних встановлено спільні риси та відмінності у співвідношенні частки українців та етнічних меншин серед сільського населення у цілому та членів сільських рад у Вінницькій, Могилівській

.....
та Тульчинській округах. **Висновки.** За даними перепису населення у 1926 році етнічний склад сільського населення та сільських рад Вінницької, Могилівської та Тульчинської округ мав цілий ряд спільних характеристик. Зокрема українці як у сільських радах, так і серед сільського населення становили абсолютну більшість і показники в усіх трьох округах майже ідентичні. Щодо етнічних меншин, які проживали на території Східного Поділля, то їх частка була незначною, як і серед населення, так і в сільських радах. Що ж до співвідношення між часткою кожного етносу серед сільського населення та сільських рад, то дані виходять майже ідентичні, різниця між ними невелика і коливається в межах статистичної похибки.

Ключові слова: Вінницька округа, Вінниччина (Східне Поділля), етнічний склад населення, етнічні меншини, Могилівська округа, перепис населення 1926 року, Тульчинська округа, українці.

Постановка проблеми. Надзвичайно цікавою та актуальною науковою проблематикою є визначення етнічного складу певного регіону, опираючись на архівні матеріали та статистичні дані. Одним із таких важливих статистичних матеріалів є дані перепису населення 1926 року. До них був обмежений доступ за радянських часів, адже вони зберігалися у «спецховищі», а видатного українського етнодемографа А. П. Хоменка, який проводив дослідження за матеріалами цього перепису, репресували.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Дослідження етнічних процесів із залученням статистичних матеріалів застосовується не часто, особливо коли це стосується регіонального аспекту. Щодо Східного Поділля, то існують окремі публікації, які стосуються певних аспектів етнодемографічної ситуації Вінниччини в 1920-х роках. Це стосується праць, які присвячені чисельності етнічних меншин на Поділлі, зокрема це стаття А. Войнаровський, І. Мазур «Польська громада Поділля 1920-х рр. в умовах більшовицької політики коренізації» (Войнаровський, Мазур, 2017), Л. Місінкевич «Економічне становище національних меншин Поділля у 20-ті рр. XX ст.» (Місінкевич, 2002), а також стаття В. Кононенка, яка виходить за хронологічні межі 1920-х років «Динаміка змін та структура єврейського населення Поділля в 1940-1980-х рр. XX ст.» (Кононенко, 2012). Окремі публікації присвячені етнорелігійному аспекту, зокрема стаття С. Чорного «Етнорелігійний склад населення Могилівського повіту на початку XX століття» (Чорний, 2009), Н. Тітова «До проблеми «українців — католиків» на Поділлі у 1920-1930-х рр» (Тітова, 2008). Також є праці, які присвячені аналізу окремих аспектів статистичних показників, як праця С. Трухманова «Особливості характеристики демографічних процесів та шлюбно-сімейних відносин в окрешних містах Поділля у 1920-х роках» (Трухманова, 14), І. Мазур «Динаміка чисельності, національний склад і соціальна структура губерньського міста (на прикладі м. Вінниця)» (Мазур, 2008) та освітньо-культурних аспектів політики «українізації», зокрема статті Н. Тітова «Особливості здійснення політики «українізації» та «коренізації» на Поділлі 1920-х – початку 1930-х років» (Тітова, 2013) та Л. Місінкевича «Національно-культурне будівництво на Поділлі в 20-ті –30-ті рр. XX ст.» (Місінкевич, 2000), «Національні сільські ради на Поділлі в 1920-1930-х рр. 20 ст.» (Місінкевич, 1999), П. Григорчук «Деякі аспекти культурно-національного процесу на Поділлі на початку 20-х років XX ст.» (Григорчук, 2003). Однак публікації, які стосуються етнічного складу сільських рад та співвідношення їх з етнічним складом сільського населення Поділля досі відсутні.

Мета статті – визначити на основі аналізу статистичних матеріалів перепису населення 1926 року етнічний склад сільрад та сільського населення Східного Поділля, а саме Вінницької, Могилівської та Тульчинської округ та встановити пропорційність представництва етносів у сільських радах до їхньої загальної частки серед сільського населення.

Виклад основного матеріалу. Досліджений у цій статті аспект припав на період «українізації» в УСРР. Він розпочався з 21 вересня 1920 року постановою РНК УСРР, згідно з якою запроваджувалася українська мова в школах та радянських установах (Тітова, 2013, с. 442). До того ж державні установи мали обслуговувати людей українською мовою. Однак на практиці справи із впровадженням політики «українізації» відрізнялися від того, як це були розписано в документах. Зокрема дослідниця Н. Тітова відзначала: «Повільний темп українізації держапарату на Поділлі пояснювався кількома причинами. Більшість керівників радянських, державних, профспілкових установ вважали її непотрібною і сподівались на швидку відміну. Крім того у прикордонних районах працівники митниці, прикордонники, військові змушені були надсилати документацію до Москви виключно російською мовою, тому не бачили необхідності у відвідуванні курсів. Гальмувала українознавчу роботу відсутність викладачів української мови і літератури, підручників та посібників» (Тітова, 2013, с. 445). Таким чином впровадження української мови в школах та державних установах гальмувалося низкою чинників, особливо свідомим спротивом значної частини партійної верхівки.

Щодо саботажу партійною верхівкою «українізації», то тут варто відзначити, що значна її частина були росіянами та євреями, а також зросійщеними українцями, які були за мовою та

ідентичністю фактично росіянами українського етнічного походження. Серед них був і секретар ЦК КП(б)У Дмитро Лебідь, який свідомо протидіяв політиці «українізації», автор російської імперської псевдотеорії «боротьби двох культур». Іронія долі полягала у тому, що цей партапаратчик у 1937 році був звинувачений в «українському націоналізмі» і був розстріляний.

На початку 1924 р. в Подільському губкомі КП(б)У не було жодного українця, в окружках КП(б)У лише 2–3 особи. Серед керівників партійних органів нараховувалося 29 українців, 32 росіян, 24 євреї, 8 представників інших національностей, українці складали лише третину партапарату. У цей час на Поділлі були на обліку 1 945 комуністів, з них 35,5% – росіяни, 35,0% – українці, 14,8% – євреї, 4,8% – поляки (Тітова, 2013, с. 445). Тобто, етнічний склад партійного керівництва тодішньої Подільської губернії зовсім не відповідав етнічному складу населення. Українці складали абсолютну більшість серед усього населення Поділля, а серед партійного керівництва опинилися в меншості, що переконливо свідчить про окупаційний характер більшовицького режиму.

Етнічний склад сільської місцевості за матеріалами перепису населення в усіх трьох округах Східного Поділля, а саме Вінницької, Могилівської та Тульчинської мав досить важливу спільну тенденцію. Вона полягала в тому, що чисельність українців серед сільського населення становила абсолютну більшість і перевищувала показник у 90%. Так, у Вінницькій окрузі українці серед сільського населення становили 91,44% (589 198 осіб із 644 286 осіб), у Тульчинській окрузі — 94,31% (600 359 осіб із 636 545 осіб), у Могилівській окрузі — 92,26% (441 881 особа із 478 908 осіб) (Таблиця 1). Тобто частка українців серед сільського населення була набагато вищою ніж етнічних меншин, які проживали в сільській місцевості.

Щодо етнічних меншин, які проживали на території округів Східного Поділля в сільській місцевості, то тут теж можна виокремити одну спільну тенденцію серед усіх трьох округів. Найбільш чисельною етнічною меншиною були євреї, після них йшли поляки, а потім росіяни. Хоча варто підкреслити, що різниця між чисельністю поляків та росіян була незначною (Таблиця 1).

Таблиця 1.

Чисельність та етнічний склад сільського населення Вінницької Могилівської та Тульчинської округ 1926 року.

Назва округи	Все насе- лення	Українці		Росіяни		Євреї		Поляки	
		осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Вінницька	644 286	589 198	91,44	10 071	1,56	28 137	4,36	14 560	2,25
Могилівська	478 908	441 881	92,26	3 786	0,79	20 104	4,19	11 910	2,48
Тульчинська	636 545	600 359	94,31	6 041	0,94	18 780	2,95	9 356	1,46

Також варто вказати на те, що радянський режим в рамках політики «коренізації» у 1920-х роках створював національні сільські ради, де компактно проживали окремі етнічні меншини. Зокрема 29 квітня 1924 р. президія ВУЦВК прийняла постанову про утворення Центрального комітету національних меншин. 27 листопада 1924 р. РНК УСРР ухвалив створити губернські комісії в справах національностей та затвердив їхні штати. Для Подільської губернії передбачалося включити до її складу від євреїв та поляків по 2 члени. На практиці це рішення почало реалізовуватися задовго до його офіційного ухвалення (Олійник, 2015, с. 351).

23 вересня 1925 р. ВУЦВК затвердив список національних сільрад. На Поділлі створювалося 5 російських сільрад – у Вінницькій окрузі: Чернятинська Межирівського району та Борсківська Тиврівського; Петрашівська Зіньківського району; в Тульчинській окрузі – Пелипонівська Бершадського і Шура-Нова Вапнярського (Таблиця 2). Станом на 1926–1927 роки у Тульчинській окрузі працювали 11 селищних та 1 сільська ради, а у Вінницькій окрузі – 7 єврейських сільрад. Також 7 єврейських сільрад та 1 селищна рада діяли в Могилівській окрузі. Тобто етнічні меншини в місцях компактного проживання мали свої сільради, однак чисельність таких сільрад серед усієї кількості була невеликою, як і частка етнічних меншин серед усього населення в сільській місцевості.

У Вінницькій окрузі серед сільського населення євреї становили 4,36% (28 137 осіб із 644 286 осіб), поляки – 2,25% (14 560 осіб із 644 286 осіб), росіяни – 1,56% (10 071 особа із 644 286 осіб). У Тульчинській окрузі євреї становили – 2,95% (18 780 осіб із 636 545 осіб), поляки – 1,46% (9356 осіб із 636 545 осіб), росіяни — 0,94% (6041 особа із 636 545 осіб). Серед сільського населення Могилівської округи євреї становили 4,19% (20 104 осіб із 478 908 осіб), поляки — 2,48% (11 910 осіб із 478 908 осіб), росіяни – 0,79% (3786 осіб із 478 908 осіб) (Таблиця 1).

Етнічний склад сільрад в усіх трьох округах, в саме Вінницькій, Могилівській та Тульчинській був досить подібним. Українці становили абсолютну більшість, а серед етнічних меншин найбільш чисельними були євреї, потім поляки і далі були росіяни. Дещо іншою була ситуація в Тульчинській окрузі, де росіян було дещо більше ніж поляків (Таблиця 2).

Таблиця 2.

Етнічний склад сільрад Вінницької, Могилівської та Тульчинської округ, які були обрані на виборах 1925–1926 рр.

Назва округи	Чисельність населення, яке брало участь у виборах	Кількість сільрад	Чисельність обраних членів сільрад	Українці		Євреї		Поляки		Росіяни	
Вінницька	144 817	319	6843	6 264	91,5	249	3,6	153	2,3	128	1,9
Могилівська	129 651	238	5253	4 760	90,7	274	5,2	93	1,8	69	1,3
Тульчинська	172 095	280	6926	6 417	92,7	279	4,0	83	1,2	111	1,6

У Вінницькій окрузі серед осіб обраних до сільрад українці становили 91,5% (6 264 осіб із 6 843 осіб), євреї – 3,6% (249 осіб), поляки – 2,3% (155 осіб), росіяни – 1,9% (128 осіб). У Могилівській окрузі українці в сільрадах становили 90,7% (4 760 осіб із 5 253 осіб), євреї – 5,2% (274 осіб), поляки – 1,8% (93 особи), росіяни – 1,3% (69 осіб). У Тульчинській окрузі українці також становили абсолютну більшість серед членів сільрад – 92,7% (6 417 осіб із 6 926 осіб), серед етнічних меншин євреї складали 4% (279 осіб), росіяни – 1,6% (111 осіб) і поляки – 1,2% (83 особи) (Таблиця 2).

Таким чином, українці серед членів сільрад становили абсолютну більшість у Вінницькій, Могилівській та Тульчинській округах і їхня частка перевищувала 90%. Щодо частки етнічних меншин, то вона була незначною. Лише в Тульчинській окрузі була дещо відмінна ситуація зі складом етнічних меншин і полягала в тому, що росіян було трішки більше ніж поляків. Однак, варто підкреслити, що реальна влада належала не сільським радам, а більшовицькій партії, етнічний склад керівництва якої навіть на рівні округ та районів істотно відрізнявся від етнічного складу населення Східного Поділля, як і України у цілому.

Якщо порівнювати статистичні матеріали між етнічним складом сільрад та етнічним складом сільського Вінницької, Могилівської та Тульчинської округ за даними перепису населення 1926 року, то вони дуже схожі і мають майже однакові тенденції. Так, українці становили абсолютну більшість як серед сільської місцевості так і серед членів сільських рад, їх частка перевищувала 90%. Щодо етнічних меншин, то їх частка була незначною, не перевищувала 5% окремого етносу. Найбільше серед меншин було, євреїв, трохи менше поляків і ще менше росіян. В такому порядку становила частка вказаних етнічних меншин серед усіх трьох округів сільського населення. Така ж ситуація була і серед членів сільрад за винятком Тульчинської округи, де росіян було дещо більше ніж поляків.

Висновки. Отже, підсумовуючи, варто відзначити, що за даними перепису населення у 1926 році етнічний склад сільського населення та сільських рад Вінницької, Могилівської та Тульчинської округ мав цілий ряд спільних характеристик. Зокрема українці як у сільських радах, так і серед сільського населення становили абсолютну більшість і показники в усіх трьох округах майже ідентичні. Щодо етнічних меншин, які проживали на території Східного Поділля, то їх частка була незначною, як і серед населення, так і в сільських радах. Що ж до співвідношення між часткою кожного етносу серед сільського населення та сільських рад, то дані виходять майже ідентичні, різниця між ними невелика і коливається в межах статистичної похибки.

Джерела та література:

- Войнаровський, А., Мазур, І. (2017). Польська громада Поділля 1920-х рр. в умовах більшовицької політики коренізації. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія*. Вип. 25. С. 186-191.
- Всесоюзний перепис людності 1926 року (1929) М. Т. XI, XII, XIII.
- Григорчук, П. (2003). Деякі аспекти культурно-національного процесу на Поділлі на початку 20-х років ХХ ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія*. Вип. 6. С. 145-150.
- Кононенко, В. (2012). Динаміка змін та структура єврейського населення Поділля в 1940-1980-х рр.. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Вип. 17, С. 204-216.

- Мазур, І.** (2008). Динаміка чисельності, національний склад і соціальна структура губерньського міста (на прикладі м. Вінниця). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія*. Вип. 13. С. 267-271.
- Марочко, В.** (2017). Професор демографії Арсен Хоменко: «причини смерті – розстріл». *З архівів ВУЧВК–НКВД–КДБ*. № 1. С. 345-390.
- Місінкевич, Л.** (1999). Національні сільські ради на Поділлі в 1920-1930-х рр. 20 ст. *Краєзнавство*. № 1-4. С. 33-38.
- Місінкевич, Л.** (2000). Національно-культурне будівництво на Поділлі в 20-30-ті рр. XX ст. *Краєзнавство*. № 1-2. С. 210-216.
- Місінкевич, Л.** (2002). Економічне становище національних меншин Поділля у 20-ті рр. XX ст. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. Науковий часопис*. № 3. С. 182-187.
- Олійник, М.** (2015). *Трансформаційні процеси на Поділлі в добу непу (1921-1928 рр.)*. Хмельницький: Вид-во Поліграфіст-2, 480 с.
- Тітова, Н.** (2008). До проблеми «українців — католиків» на Поділлі у 1920-1930-х рр. *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. Вип. 35. С. 66-86.
- Тітова, Н.** (2013). Особливості здійснення політики «українізації» та «коренізації» на Поділлі 1920-х — початку 1930-х років. *Освіта, наука і культура на Поділлі*. Вип. 20. С. 442-451.
- Трухманова, С.** (2015). Особливості характеристики демографічних процесів та шлюбно-сімейних відносин в окружних містах Поділля у 1920-х роках. *Історія радянської повсякденності: на перехресті джерел: збірник матеріалів Всеукраїнського науково-теоретичного семінару, (Вінниця, ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 14-15 травня 2015 р.) ТОВ «Нілан-ЛТД»*, С. 135-136.
- Хоменко, А.** (1931). *Національний склад людності УРСР*. Харків: Вид-во ЦСУ УРСР. 74 с.
- Чорний, С.** (2009). Етнорелігійний склад населення Могилівського повіту на початку XX століття. *Народна творчість та етнографія*. № 4-5. С. 41-46.

References:

- Chorny, S.** (2009). Etnorelihiyni sklad naselennia Mohylivskoho povitu na pochatku XX stolittia [Ethno-religious composition of the population of Mogilev District at the beginning of the 20th century]. *Narodna tvorchist ta etnografii*. № 4-5. S. 41-46.
- Hryhorchuk, P.** (2003). Deiaiki aspekty kulturno-natsionalnoho protsesu na Podilli na pochatku 20-kh rokiv XX st. [Some aspects of the cultural and national process in Podillya in the early 20s of the 20th century]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii : Istoriia - Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyyi State Pedagogical University. Series: History*. Vyp. 6. S. 145-150.
- Khomenko, A.** (1931). Natsionalnyi sklad liudnosti URSR [National composition of the population of the Ukrainian SSR]. Kharkiv: *Vyd-vo TsSU URSR*. 74 s.
- Kononenko, V.** (2012). Dynamika zmin ta struktura yevreiskoho naselennia Podillia v 1940-1980-kh rr. XX st. [The dynamics of changes and the structure of the Jewish population of Podillia in the 1940s-1980s of the 20th century]. *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka*. Vyp. 17, S. 204-216.
- Marochko, V.** (2017). Profesor demografii Arsen Khomenko: «prychyny smerti – rozstril» [Professor of demography Arsen Khomenko: «causes of death — shooting»]. *Z arkhiviv VUCHVK–NKVD–KDB*. № 1. S. 345-390.
- Mazur, I.** (2008). Dynamika chyselnosti, natsionalnyi sklad i sotsialna struktura hubernskoho mista (na prykladi m. Vinnytsia) [Population dynamics, national composition and social structure of a provincial city (on the example of the city of Vinnytsia)]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii : Istoriia - Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyyi State Pedagogical University. Series: History*. Vyp. 13. S. 267-271.
- Misinkevych, L.** (1999). Natsionalni silski rady na Podilli v 1920-1930-kh rr.. [National village councils in Podillya in the 1920s and 1930s of the 20th century]. *Kraieznnavstvo*. № 1-4. S. 33-38.
- Misinkevych, L.** (2000). Natsionalno-kulturne budivnytstvo na Podilli v 20-30-ti rr. XX st. [National and cultural construction in Podillya in the 20s and 30s of the 20th century]. *Kraieznnavstvo*. № 1-2. S. 210-216.
- Misinkevych, L.** (2002). Ekonomichne stanovyshe natsionalnykh menshyn Podillia u 20-ti rr. XX st. [The economic situation of the national minorities of Podillia in the 20s of the 20th century]. *Visnyk Khmelnytskoho instytutu rehionalnoho upravlinnia ta prava. Naukovyi chasopys*. № 3. S. 182-187.

-
- Oliinyk, M.** (2015). *Transformatsiini protsesy na Podilli v dobu nepu (1921-1928 rr.)* [Transformational processes in Podillya during the NEP era (1921-1928)]. Khmelnytskyi: Vyd-vo Polihrafist-2, 480 s.
- Titova, N.** (2008). Do problemy «ukraintsiv — katolykiv» na Podilli u 1920-1930-kh rr. [To the problem of "Catholic Ukrainians" in Podillya in the 1920s-1930s]. *Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty*. Vyp. 35. S. 66-86.
- Titova, N.** (2013). Osoblyvosti zdiisnennia polityky «ukrainizatsii» ta «korenizatsii» na Podilli 1920-kh — pochatku 1930-kh rokiv [Peculiarities of the implementation of the policy of "Ukrainization" and "indigenization" in Podillya in the 1920s and early 1930s]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli*. Vyp. 20. S. 442-451.
- Trukhmanova, S.** (2015). Osoblyvosti kharakterystyky demografichnykh protsesiv ta shliubno-simeinykh vidnosyn v okruzhnykh mistakh Podillia u 1920-kh rokakh [Peculiarities of characteristics of demographic processes and marital and family relations in the district towns of Podillia in the 1920s]. *Istoriia radianskoi povsiakdennosti: na perekhresty dzherel: zbirnyk materialiv Vseukrainskoho naukovo-teoretychnoho seminaru, (Vinnytsia, VDPU im. M. Kotsiubynskoho, 14-15 travnia 2015 r.) TOV «Nilan-LTD», S. 135-136.*
- Voinarovskiy, A., Mazur, I.** (2017). Polska hromada Podillia 1920-kh rr. v umovakh bilshovytskoi polityky korenizatsii [The Polish community of Podillia in the 1920s under the conditions of the Bolshevik indigenization policy]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriya : Istoriia - Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University. Series: History*. Vyp. 25. S. 186-191. [in Ukrainian].
- Vsesoiuznyi perepys liudnosti 1926 roku** [All-Union population census of 1926]. (1929). M. T. XI, XII, XIII.

Надійшла до редакції / Received: 21.10.2024

Схвалено до друку / Accepted: 26.11.2024

Religious policy of the Nazis in the occupied Podillia

Serhii D. Galchak

Mykhailo Kotsiubynskyi Vinnytsia State Pedagogical University

Dr. (History), Professor (Ukraine)

email: galchaksd@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3706-4369>

Abstract.

The purpose of the article is a reproduction based on the analysis of a number of sources of the real picture of religious life in Podillia during the Nazi occupation of the region during World War II, highlighting the problem of the situation of the church and believers in the German occupation zone, revealing the true essence of the occupation authorities' use of religion as an effective mechanism for implementing their own occupation policy. **The methodology of the research** is based on a combination of general scientific (chronological, problem-historical, analytical, synthesis, generalization) and special-historical (historical-topological, historical-systemic) methods with the principles of historicism, objectivity, systematicity, scientificity, and verification. **Scientific novelty** of the work is that, using these methods, based on the publication of a number of little-known archival and other sources, the author reveals the real essence of the religious policy of the Hitlerite invaders in the Ukrainian regions occupied by them, in particular, in Podillia. **Conclusions.** To implement the occupation policy in the occupied territories of Ukraine (Podillia) in order to strengthen the influence on the local population, the Nazis used the religious factor. The Nazis considered the church an important weapon in the fight against Bolshevism, since the restoration of religion, which was actually illegal in Soviet times, was supposed to demonstrate to the local population the "adherence" of the new government to it. The invaders tried to prove that with their arrival, Ukrainians had gained the religious freedom lost during the communist regime. By legalizing the church, the occupation authorities contributed to its split into the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church and the Autonomous Orthodox Church. The struggle between the church camps only played into the hands of the occupation authorities. The occupation authorities also had a biased view and influence on other religious denominations. Relative freedom of religion soon became a thing of the past. Control over religious organizations was noticeably strengthened. During 1941-1944, the religious policy of the occupiers focused on securing the interests of the Third Reich and was one of the most speculative in their propaganda and agitation work. At the same time, the spiritual needs of the population were practically not taken into account.

Keywords: religion, Podillia, propaganda, religion, religious denominations, religious politics, church.

Релігійна політика нацистів на теренах окупованого Поділля

Сергій Гальчак

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

доктор історичних наук, професор (Україна)

email: galchaksd@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3706-4369>

Анотація.

Метою статті є відтворення на основі аналізу низки джерел реальної картини релігійного життя на Поділлі під час нацистської окупації краю в роки Другої світової війни, висвітлення проблеми становлення церкви та віруючих в німецькій зоні окупації, розкриття справжньої сутності використання окупаційною владою релігії як ефективного механізму реалізації власної окупаційної політики. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (хронологічному, проблемно-історичному, аналітичному, синтезу, узагальненню) та спеціально-історичних (історико-топологічному, історико-системному) методів з принципами історизму, об'єктивності, системності, науковості, верифікації. **Наукова новизна** роботи полягає в тому, що, використовуючи ці методи, на основі оприлюднення низки маловідомих архівних та інших джерел автор розкриває реальну сутність релігійної політики гітлерівських загарбників в окупованих ними українських регіонах, зокрема, на Поділлі. **Висновки.** Для впровадження окупаційної політики на

.....
захоплених територіях України (Поділля) з метою посилення впливу на місцеве населення гітлерівцями використовувався релігійний фактор. Нацисти вважали церкву важливою зброєю у боротьбі проти більшовизму, оскільки відновлення релігії, яка в радянський час була фактично поза законом, мало продемонструвати місцевому населенню «прихильність» до нього нової влади. Загарбники намагалися довести, що з їх приходом українці отримали втрачену за часів комуністичного режиму релігійну свободу. Легалізуючи церкву, окупаційна влада сприяла її розколу на Українську автокефальну православну церкву та Автономну православну церкву. Боротьба між церковними таборами була лише на руку окупаційній владі. Окупаційна влада мала також упереджений погляд та вплив на інші релігійні конфесії. Відносна свобода віросповідання невдовзі відійшла в минуле. Помітно посилювався контроль над релігійними організаціями. Упродовж 1941 – 1944 рр. релігійна політика окупантів зосереджувалася на забезпеченні інтересів Третього Райху, була однією з найбільш спекулятивних у їхній пропагандистсько-агітаційній роботі. Водночас духовні запити населення практично не враховувалися.

Ключові слова: віруючі, віросповідання, Поділля, пропаганда, релігія, релігійні конфесії, релігійна політика, церква.

Постановка проблеми. У дослідженнях, присвячених релігійній політиці гітлерівських загарбників на окупованих ними українських територіях, недостатньо уваги приділено сфері релігійного життя на Поділлі. Тому заслуговують на увагу маловідомі сторінки релігійного життя краю, факти використання загарбниками релігії як механізму пропагандистського впливу на місцеве населення. Аналіз та систематизація згаданих джерел дозволить забезпечити об'єктивне висвітлення порушеної теми.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Історіографія досліджуваної проблеми набуває дедалі більшого наповнення. Науковці концентрують увагу на висвітленні нових ключових аспектів, прийнятті відповідних висновків. Зокрема, нещодавно у журналі «Військово-історичний меридіан» з'явилася стаття Т. Заболотної «Тематика культурного життя українського населення в роки Другої світової війни: енциклопедичний формат», в якій авторка наголошує: «У роки нацистської окупації похвалилося релігійне життя. Нацисти дозволили на окупованих територіях відновити діяльність церковних установ, сподіваючись використати потужний соціальний духовний ресурс церковних організацій для посилення впливу на місцеве населення. Релігійна сфера швидко стала однією з найбільш спекулятивних у пропагандистсько-агітаційній роботі окупантів. Відновлення релігійного життя не вимагало особливих організаційних напружень та матеріальних затрат і водночас підривало ідеологічну площину супротивника – радянської влади» (Заболотна, 2020, с. 137). «Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації?», – зробив спробу прояснити у статті під такою ж назвою науковець К. Беркгоф (Беркгоф, 2005). Етноконфесійні процеси в Україні стали предметом досліджень І. Азарха (Азарх, 2018), С. Борчука, О. Лисенка (Борчук, Лисенко, 2019). Особливо широкий спектр релігійної проблематики охоплюють праці О. Лисенка. Цій темі він присвятив докторську дисертацію (Лисенко, 1999), низку статей (т. ч. у співавторстві): (Лисенко, 1995), (Лисенко, 2000), (Лисенко, Михайлуца, Поїздник, 2011), (Лисенко, Веденев, 2012), (Лисенко, Зальмон, 1997), (Лисенко, Смирнов, 2021). Релігійне життя на Поділлі фрагментарно досліджували С. Гальчак (Гальчак, 2018, с. 242-250), П. Слободянюк, М. Вавринчук, Ю. Олійник, П. Смоленюк, Ю. Телячий (Слободянюк, Вавринчук, Олійник, Смоленюк, Телячий, 2007), С. Стельникович (Стельникович, 2015), на Вінниччині – О. Павлуник (Павлуник, 2016), А. Подолінний (Подолінний, 2007). Окремого комплексного дослідження релігійної політики гітлерівських загарбників на теренах окупованого Поділля виявлено не було.

Мета статті: на основі аналізу низки джерел відтворити реальну картину релігійного життя на Поділлі під час нацистської окупації краю в роки Другої світової війни, висвітлити становище церкви та віруючих в німецькій зоні окупації, розкрити справжню сутність використання окупаційною владою релігії як ефективного механізму реалізації власної окупаційної політики.

Виклад основного матеріалу. Після захоплення німецькими військами українських земель релігійна ситуація на Поділлі, як і на інших окупованих гітлерівцями територіях, зазнала різних змін. Глибока поінформованість про ставлення радянської влади до релігії та церкви, багатий досвід в інших окупованих регіонах Європи переконали керівництво Третього Райху в можливості успішного використання релігійного фактора для впровадження окупаційної політики на теренах України. Так, в одному з таємних німецьких документів стверджувалося: «...Церква є важливою зброєю у боротьбі проти більшовизму. Одночасно вона є добрим засобом для залучення населення до співпраці, особливо для стимулювання населення до інтенсивної праці...» (ДАХО. Ф. Р-22, оп. 1, спр. 149, арк. 18). В іншому документі, циркулярі Головного управління імперської безпеки «Про розуміння церковних питань на зайнятих землях Радянського Союзу» від 1 вересня 1941 р., безпосередньо виокремлювалися три першочергові

завдання органів окупаційної влади: підтримка розвитку релігійного руху як ворожого більшовизмові; дроблення церков на окремі течії з метою запобігання можливій консолідації «керівних елементів» у боротьбі супроти Німеччини; використання церковних організацій для допомоги німецькій адміністрації (Лисенко, Михайлуца, Поїздник, 2011, с. 178 – 179).

Однак першочергове значення для новоявлених правителів мав пропагандистський момент, оскільки відновлення релігії, яка в радянський час була фактично поза законом, мало продемонструвати місцевому населенню «прихильність» до нього нової влади (Стельникович, 2015, с. 370). Загарбники намагалися довести, що з їх приходом українці отримали втрачену за часів комуністичного режиму релігійну свободу. Спочатку за впровадження релігійної політики на окупованій території відповідало командування групи армій «Південь» на чолі з генералом Рунштедтом, згодом – німецькі цивільні адміністрації.

Зміна влади та ідеологічної системи сприяла відродженню на початковому етапі окупації релігійного життя на Поділлі. Так, часопис «Подільнянин» 19 грудня 1941 р. інформував своїх читачів: «Вже майже десять років минуло з того часу, як жидо-більшовики зруйнували церкву в с. Тимкові, Миньковецького району, а на її місце змайстрували «клуб». З жахом дивились мешканці села на жидівську «роботу», але заперечувати ніхто не смів. З приходом німецьких військ, селяни дружно взялися за відбудову церкви. Сільська громада виділила відповідну суму грошей, матеріали тощо. Тепер церква – як писанка. Стіни пофарбовані, підлога відремонтована і також пофарбована, зроблено крилос, престоли. Селяни знесли багато ряден, домотканних килимів, хусток, вишиваних рушників. Нещодавно відбулося посвячення церкви. Зійшлося багато людей не тільки з Тимкова, а й з навколишніх сіл...» (Подільнянин (Der Podolier), 1941).

У населених пунктах краю мешканці масово відновлювали колись закриті культові споруди, зносили до них хрести, ікони, підсвічники, книги та інші церковні речі, які переховували по домівках. У тих селах, де церкви було зруйновано, релігійні громади подекуди без дозволу німецької адміністрації самовільно захоплювали приміщення шкіл та клубів, власними силами здійснювали ремонт... Зафіксовано випадки, коли у селах Дунаєвецького і Кам'янець-Подільського районів в одному приміщенні працювали школа і церква. Великі культові споруди, що потребували вкладання значних коштів, відбудовували зусиллями кількох релігійних громад. Так, на відбудову собору в м. Проскуріві кошти збирали релігійні громади всієї області, а зруйновані дзвони відливали на Проскурівському ливарному заводі (Слободянюк, Вавринчук, Олійник, Смоленюк, Телячий, 2007, с. 19 – 20).

Відроджувалось релігійне життя у Вінниці. Окупаційна адміністрація заохочувала поживлення діяльності релігійних громад, ріст їхньої чисельності. Їм поверталися культові споруди, які були забрані за часів радянської влади і облаштовані для господарських і культурно-освітніх потреб, дозволялося друкування духовної літератури та відзначення релігійних свят.

«Вперше за багато років у січні 1942 р. відбулося святкування Йордані. 19 січня після вранішньої святкової відправи в церквах під спів хорів та музику духового оркестру прихожани Вінницького собору, п'ятничанської, цвинтарної та староміської церков рушили від готелю «Савой» до Бугу, де навпроти староміської церкви стали учасниками урочистого водосвяття» (Подолінний, 2007, с. 210).

Для керівництва церковним життям при міській управі було створено релігійний відділ, Закон Божий включено до шкільної програми на 1941 – 1942 н. р. (Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten), 1941, 2 листопада).

Певне відродження релігійного життя відбувалося в сільських районах Вінницької області. На час повернення радянського війська тут діяло 839 церковних общин, 4 жіночих монастирі, 405 служителів культу. На Вінниччині було відкрито 52 молитовні будинки євангельських християн-баптистів, а також 21 будинок адвентистів сьомого дня. Зросла кількість протестанських громад. З 1941 по 1943 рік в області в общинах євангельських християн-баптистів прийняли водне хрещення 787 чоловік, це вдвічі більше, ніж за все довоєнне десятиліття (Подолінний, 2007, с. 210).

Що стосується генералбецірку (генеральної округи) «Житомир», до якої восени 1941 р. відійшла значна частина Вінниччини, то двома найбільш поширеними релігійними конфесіями були Автономна православна церква (АПЦ), підпорядкована архієпископу Олексію (Громадському), та Українська автокефальна православна церква (УАПЦ) на чолі з архієпископом Полікарпом (Сікорським). Формально автономісти перебували під юрисдикцією Московської патріархії, а автокефалісти підпорядковувалися митрополиту Діонісію (Велединському), архієпископу Варшавському, що перебував на території Генерал-губернаторства (Стельникович, 2015, с. 371).

У Житомирській генеральній окрузі АПЦ керував єпископ Бердичівський Леонтій (Филипович), резиденція якого містилася у Житомирі; на чолі УАПЦ (із перервою протягом

..... листопада 1942 – березня 1943 рр.) стояв єпископ Житомирський і Вінницький Григорій (Огійчук) з резиденцією у Вінниці (ДАЖО. Ф. П – 76, оп. 2, спр. 12, арк. 70 – 70 зв.).

Поряд із православними конфесіями певного поширення у регіоні набули католицизм (римо-католицизм, греко-католицизм [уніатство], протестантські течії (лютеранство, євангельські християни-баптисти, євангелісти-християни) та старообрядництво (Стельникович, 2015, с. 371 – 372).

Буденним явищем на Поділлі стало ходіння до церкви молоді, церковні дзвони перед службою, хрещення та шлюб. «...Незвично чути за багато років мовчання церковні дзвони, які скликають до церкви. На крилосі поряд із колишніми куркулями співають комуністи та комсомольці» (Слободянюк, Вавринчук, Олійник, Смоленюк, Телячий, 2007, с. 20).

У той же час на релігійності населення дещо позначилася атеїстична політика радянської влади. М. Селешко згадував: «...Молодь, яка приходила [в церкву], то тільки як до театру. Послухають як хор співає і виходять. Про Богослуження молоді казали, що нічого собі, гарна вистава і на тому кінець» (Селешко, 1991, с. 102).

Відбувся навіть з'їзд православного духовенства Поділля (11 – 13 серпня 1942 р.), на якому констатувалось: «...За часів Советської влади церкви Поділля зазнали величезного руйнування. Всі церкви були закриті, духовництво спроваджено до в'язниць або в далекі сторони Сибіру. Більшість церковних будинків були знищені, решта перебудована на всякі потреби жидо-більшовицьких властей. Лише з приходом військ Великонімецьчини почалось відродження Православної Церкви Поділля...» (Подольнин (Der Podolier), 1942).

Нацистська влада залучала церковних діячів до пропаганди ідей нацизму та їх практичного втілення на зайнятих територіях. У богослужіннях та проповідях від духовенства різних рівнів вимагалось висловлювати «вдячність» Гітлеру та німецькій армії за «спасіння», брати участь у святкуванні нацистських «святкових» дат, зокрема, у «святкуванні початку війни», пропагувати окупаційні розпорядження. Так, у зверненні начальника Вінницького обласного відділу освіти Серафимовича від 6 листопада 1941 р. до голови Липовецької районної управи про вознесення молитви за «вождя німецького народу і його воїнства» йшлося: «Прошу наказати священнослужителям православного віросповідання Вашого району під час «Великого Входу» возносити молитви «Вождя Германського народу і Воїнство його да пом'яне Господь у царстві своєму». В Римо-католицьких костьолах молитися за Вождя Германського народу і Воїнство його під час «Літанії»» (ДАВіО. Ф. Р – 2347, оп. 1, спр. 1, арк. 72).

Священики активно залучалися до проведення громадських панахид по жертвах радянського режиму.

«28 вересня [1941 р.] відкрилася громадська панахида в Ситковецькому районі над могилою замордованих більшовиками. Тікаючи зі Львова, жидо-більшовики вивели звідти 15 тисяч арештованих українців.

Проходячи Вінницькою областю, вони дорогу встеляли могилами. 29 невідомих вірних синів України лягли в таку могилу за Ситківцями під лісом коло с. Юрківці. На панахиді з'їхалися представники (по 10 – 20 душ) зі всіх сіл району. Тисячна юрба народу, схилиючи голови, віддала пошану невідомим жертвам української справи. На могилу було покладено багато вінків...» (Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten), 1941, 15 жовтня).

Особливо масово залучалися церковнослужителі під час ексгумації та перепоховань у Вінниці в 1943 р. жертв сталінської тиранії:

«...Після обстеження могил у супроводі голови Української автономної церкви архієпископа Євголія та численного духовенства відбувалося перепоховання останків загиблих. У церемонії брали участь тисячі вінничан, члени родин загиблих... За християнським звичаєм з церковним співом, під акорди жалібних маршів і хоралу «Коль славен наш Господь» безвинно замученим розв'язували руки і клали у довгі братські могили по 150 – 160 тіл.

12 червня 1943 р. відбувся похорон 204-х, а 24 червня – 600 тіл. На другому виголосив промову голова Української автокефальної церкви єпископ Житомирський і Вінницький Григорій: «Сьогодні ми вже дев'ятнадцятий раз зібралися на цю сумну оказію, на це жахливе видовище, щоб піднести нашу спільну молитву за душі найкращих синів і дочок України, яких найбільший людоджер світу в найжорстокіший спосіб знищив і кинув у ці пекельні ями. Кати, закриваючи сліди свого нечуваного злочину, повкидали до ями разом з тілами і їхню одіж, документи, різні церковні речі, взяті при арешті священиків. Присипали вапном тіла, щоб скоріше зотліли й не давали запаху. Але від катів скрита десниця Божа, бо вони засліплені і не були в стані її побачити. Господь відкрив цей злочин, щоб побачив весь світ і зрозумів, що собою являє комуністичний «рай», комуністичне «веселе й заможне» життя і на чому воно будується... Народ стогне й гине, а безсердечні комуністичні володарі виспівують: «я другої такої країни не знаю, де так вольно дышит человек» і виголошують: «жити стало краще, жити стало веселіше».

Прийде час, коли наш народ скине це ярмо і буде дійсно вільно дихати в своїй країні радісним життям. В цьому нам допоможуть і це вимолять для нас ці святі мученики, які тепер

перебувають разом у царстві Божому і моляться за нас коло престолу Всевишнього» (Подолінний, 2007, с. 211).

Всього було проведено до двадцяти похоронів. Відвідав могили й грецький єпископ Деркоський...

І від рядового духовенства, і від єпископів Леонтія й Григорія та інших вимагалася підтримка окупаційної політики у сфері мобілізації «трудових ресурсів». На території краю від імені керівництва церков нацисти розповсюджували листівки, у яких населення переконували у необхідності підтримки трудових мобілізаційних кампаній. У прокламації до духовенства й віруючих єпископ Вінницький Євлогій звертався: «...станьмо всі до праці, на яку нас поставлять, і дітей своїх пошлем туди, куди нам скажуть» (Гальчак, 2018, с. 246 – 247).

«Мобілізаційна» пропаганда православної церкви була підкріплена антисемітизмом. В одному зі звернень єпископа Житомирського і Вінницького Григорія проголошувалося: «Жидівство добре знає, що наша праця в Німеччині є боротьбою з ними, боротьба з ворогом церкви. Кожен, хто відмовляється працювати в Німеччині, цим допомагає єврейсько-комуністам, а тому ми повинні собі це усвідомити і всі стати на боротьбу...» (Степаникович, 2015, с. 222 – 223).

Легалізуючи церкву, окупаційна влада сприяла її розколу на Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ) та Автономну православну церкву. Боротьба між церковними торами була лише на руку ворогу і закінчилася повним підпорядкуванням церкви окупаційній владі та втратою можливості вибору митрополита і рукоприкладення в єпископський чин (Слободянюк, Вавринчук, Олійник, Смоленюк, Телячий, 2007, с. 19 – 20).

Нейтральне ставлення до релігійних питань («і не сприяти, і не заважати») (ЦДАВО України. Ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 151, арк. 101), якого на початку війни на словах дотримувалися гітлерівські окупанти, ними ж було скасовано. Відносна свобода віросповідання, яка слугувала лише засобом пропаганди, невдовзі відійшла в минуле. Помітно посилювався контроль над релігійними організаціями (Павлуник, 2016, с. 197).

«...За суперечкою між церквами треба спостерігати дуже пильно. Треба мати довірених осіб також і в церквах, щоб перевіряти, чи не проводиться антинімецька, сепаратистська або націоналістична пропаганда в церквах або назовні... Якщо буде встановлено, що священники чи члени Греко-католицької Церкви виступають за рух Бандери, необхідно повідомити поіменно про них у СД» (Слідами..., 1944), – повідомалося в інструкції про ставлення до церкви, прийнятої головним командуванням зони «Південь».

«Щоб мати точний облік про призначення попів та керівників сект з одного боку та їх релігійної діяльності у відповідних селах з другого боку, райони розбиваються на церковні або сектанські приходи.... В цих приходах попи та сектанські проповідники не мають права моління без дозволу обласного комісара, або його уповноваженого. Попи виконують церковні обов'язки по званню, в той час як сектанські проповідники виконують Божу службу поруч зі своєю роботою у громадському господарстві тощо. Ще раз звертається особлива увага на те, що у всякі неділі та свята, які не встановлені законом, забороняється церковна служба, моління або зібрання. За порушення цієї заборони, а також за одержання винагороди натурою за церковні послуги попами та проповідниками будуть в майбутньому покарані також старости. Всі попи та проповідники повинні мати посвідчення з дозволом на церковну відправу, яке затверджене підписом обласного комісара або його уповноваженого службовою печаткою (ДАВіО, ф. Р – 1416, оп. 1, спр. 6, арк. 191)», – йшлося у директиві обласного комісара про впорядкування релігійної діяльності, адресованій райуправам Літина, Хмільника та Браїлова.

«Райхскомісар України видав розпорядження про правні відносини релігійних організацій. Згідно цього розпорядження релігійні організації, що існують в Райхскомісаріаті Україна в момент вступу в силу розпорядження повинні в трьохмісячний термін повідомити про своє існування Генеральному комісарові в окрузі якого вони знаходяться. В повідомленні потрібно вказати назву, обсяг та місце знаходження релігійного осередку, віросповідання та напрямки віри. Генеральний комісар може вимагати ще інших даних та пояснень. Райхскомісар може розпустити релігійну громаду, коли її діяльність не обмежується релігійними завданнями, або загрожує ладові та безпеці», – повідомалося в газеті «Нова Шепетівщина» за 28 червня 1942 р. (Нова Шепетівщина, 1942).

«Прошу Вас довести до відома всіх попів Вашого району про наступне:

1) Селяни, які обробляють колишню церковну землю, не зобов'язуються платити збір попам та церкві натурою (як зерно, фрукти, овочі, картопля та інш.), а також грошми. Церковні землі націоналізовані Радвладою, а тому вони дістались державі. Через те, не приймається до уваги повернення землі церквам.

2) Як кожний українець, так точно кожний піп повинен платити за приміщення, яким користується.

.....
3) Оскільки релігія являється приватною справою кожного, тому кожна окрема особа повинна нести видатки за свої особисті потреби, попам та церкві заборонено вимагати церковні податки.

4) До цього часу практикувалось, що за справи приватного характеру (як весілля, хрестини або похорони) платити натурою і грошми. Збір натурою я найсуворіше забороняю. Немаю нічого проти, коли попи одержують відповідну грошову плату від учасників за церковні акти (як весілля, хрестини, похорони).

5) Кожний піп повинен негайно з'явитись у своєму районі до місцевого керівника зі всіма матеріалами відносно проведеним до цього часу приватних релігійних церемоній (весілля, хрестини, похорони).

6) Майбутнє забезпечення попів продуктами споживання іде через голови районової управи по місцевих нормах, існуючих для українців.

7) Хто в дальнішому буде брати натурою, за церковні акти, хто в дальнішому буде платити натурою, буде покараний (п. 7 треба роз'яснити всім українцям).

Теперішнє становище з харчуванням населення не допускає, щоб хтось нагромаджував собі запаси з одного боку, в той час як з другого боку вся маса українського народу забезпечується лише самим необхідним (ДАВіО, ф. Р – 1416, оп. 1, спр. 4, арк. 53)», – наголошувалося у розпорядженні обласного комісара Фольдкамера про заборону церковного збору, надісланій голові управи м. Літина (13 березня 1943 р.) (Гальчак, 2018, с. 248 – 249).

Значна частина духовенства після реєстрації своєї діяльності в окупаційних органах на місцях була змушена підписати «зобов'язання послуху» новій владі (Лисенко, Михайлуца, Поїздник, 2011, с. 187).

Згідно з розпорядженням Е. Коха від 8 грудня 1941 р., який водночас відповідав й за реалізацію релігійної політики на окупованих землях у межах райхскомісаріату «Україна», всі дні церковних свят стали робочими, окрім Різдва (7 і 8 січня), Нового року і Великодня (2 дні) (Україна в Другій світовій..., 1998).

Такі святкування «переривали робочий процес», а, отже, стояли на перешкоді максимальному використанню економічних та трудових ресурсів окупованих земель (Павлуник, 2016, с. 197).

Непоодинокими були випадки, коли під час богослужінь німці силою виганяли парафіян із церков та відправляли їх на роботу, а священики, які порушували «трудова дисципліну», піддавалися репресіям (Стельникович, 2015, с. 379 – 380).

Тому зовсім не випадково в оперативному зведенні командуючого військами Вермахту в Україні про настрої населення, датованого 17 червнем 1942 р. та опублікованим під грифом «Таємно», містився підрозділ «Заходи, які необхідно здійснити в ідеологічній області», в якому йшлося:

«Необхідно ще чимало зробити, щоб залучити населення на наш бік. Дуже шкодить нашому авторитету, якщо... під час церковної ходи здійснюється облава...

Нам здається також недоцільним, що, наприклад, під час святкування Пасхи деякі гебітскомісари забороняють звучання церковних дзвонів, а другі, навпаки, дозволяють. Згідно існуючих ясних вказівок не можна ні стримувати функціонування церкви, ні сприяти посиленню її розвитку...» (ЦДАВО України. Ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 64, арк. 1 – 6).

На посилення контролю за релігійними організаціями спрямовувалися систематичні директиви райхсміністра Розенберга та райхскомісара Коха. Серед таких – «Розпорядження щодо правового положення релігійних організацій» райхскомісара Коха від 1 червня 1942 р. У документі від усіх релігійних громад вимагалось надати вичерпну інформацію про свою діяльність; а кожна заява релігійної організації з відповідними відомостями включала застереження від імені керівника: «Цим запевняю, що місцева влада, на чолі якої я стою, релігійна громада та її службовці суворо обмежуються виконанням релігійних завдань. Мені відомо, що всяка інша діяльність та порушення меж дозволених дій заборонені й підлягають карі» (ДАЖО. Ф. Р – 1151, оп. 1, спр. 147, арк. 6 – 17 зв.).

Розпорядження Коха від 1 червня 1942 р. також посилювало право генеральних комісарів у релігійних питаннях, яке по суті, стало абсолютним восени 1942 р. Для прикладу, генерал-комісари могли як призначати, так і звільняти церковних діячів будь-якого рівня, від священика до єпископа. Накази, пов'язані з обмеженням релігійної діяльності, могли прийматися гебітскомісарами на місцях (Стельникович, 2015, с. 379).

Окрім прямого тиску на автономну та автокефальну православні церкви, окупаційна влада впливала на становище інших релігійних конфесій. У ще гіршій ситуації перебували католики регіону: «...до римо-католицької церкви ставилися з підозрою, як до «польської», а до греко-католицької (уніатської) – як до західно-української чужої» (Стельникович, 2015, с. 382).

До останніх днів свого перебування на підвладних українських (подільських) територіях основні зусилля німецьких окупантів зосереджувалися на встановленні контролю за діяльністю

дозволених релігійних організацій, ретельному вивченні їхньої конфесійної специфіки та настроїв віруючих. Урядові розпорядження, що стосувалися релігійної сфери, спрямовувалися насамперед на перешкоду утворенню сильних церковних інституцій в регіоні. Відносна свобода віросповідання слугувала лише засобом пропаганди (Павлуник, 2016, с. 198), а не механізмом реалізації духовних запитів населення.

У той же час, значна частина мешканців Поділля шукала порятунку в релігії, і це допомагало людям витримати суворі випробування окупаційної доби.

Висновки. Для впровадження окупаційної політики на захоплених територіях України (Поділля) з метою посилення впливу на місцеве населення гітлерівцями використовувався релігійний фактор. Нацисти вважали церкву важливою зброєю у боротьбі проти більшовизму, оскільки відновлення релігії, яка в радянський час була фактично поза законом, мало продемонструвати місцевому населенню «прихильність» до нього нової влади. Загарбники намагалися довести, що з їх приходом українці отримали втрачену за часів комуністичного режиму релігійну свободу. Легалізувавши церкву, окупаційна влада сприяла її розколу на Українську автокефальну православну церкву та Автономну православну церкву. Боротьба між церковними таборами була лише на руку окупаційній владі. Окупаційна влада мала також упереджений погляд та вплив на інші релігійні конфесії. Відносна свобода віросповідання невдовзі відійшла в минуле. Помітно посилювався контроль над релігійними організаціями. Упродовж 1941 – 1944 рр. релігійна політика окупантів зосереджувалася на забезпеченні інтересів Третього Райху, була однією з найбільш спекулятивних у їхній пропагандистсько-агітаційній роботі. Водночас духовні запити населення практично не враховувалися.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Азарх, І.** (2018). Етноконфесійний процеси періоду Другої світової війни в довідковій енциклопедичній літературі. *Сторінки воєнної історії України: зб. наук. ст.* Київ. Вип. 20, с. 43 – 61.
- Беркгоф, К.** (2005). Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації. *Український історичний журнал.* Вип. 3, с. 16 – 36.
- Борчук, С., Лисенко, О.** (2019). Етноконфесійний простір України періоду Другої світової війни в енциклопедичному форматі. *Сторінки воєнної історії України: зб. наук. ст.* Київ. Вип. 22, с. 6 – 32.
- Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten).** (1941). 15 жовтня.
- Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten).** (1941). 2 листопада.
- Гальчак, С. Д.** (2018). *Поділля в роки Другої світової війни (1939 – 1945): Монографія.* Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 656 с.
- ДАВіО** – Державний архів Вінницької області.
- ДАЖО** – Державний архів Житомирської області.
- ДАХО** – Державний архів Хмельницької області.
- Заболотна, Т.** (2020). Тематика культурного життя українського населення в роки Другої світової війни: енциклопедичний формат. *Військово-історичний журнал.* Режим доступу: vim.gov.ua/pages/_journal_files/26/04/2020/pgs/VIM_27_2020_131_143.pdf
- Лисенко, О.** (1995). До питання про становище церкви в Україні в період Другої світової війни. *Український історичний журнал.* № 3, с. 73 – 81.
- Лисенко, О.** (2000). Радянські документи про релігію та церкву в Україні у період II Світової війни: джерелознавчий аспект проблеми. *Спеціальні історичні дисципліни.* № 5, с. 347 – 362.
- Лисенко, О.** (1999). Релігійна ситуація на Україні в 1941 – 1946 рр.: (дис. ... доктор. іст. наук: 07.00.01 – Історія України). Київ, 480 с.
- Лисенко, О., Веденєєв, Д.** (2012). Релігійні конфесії України як об'єкт оперативної розробки німецьких і радянських спецслужб (1943 – 1945 рр.). *Український історичний журнал.* № 4, с. 104 – 126.
- Лисенко, О., Зальмон, В.** (1997). Релігійна ситуація в роки німецької окупації України. *Сторінки воєнної історії.* Вип. 1, с. 26 – 44.
- Лисенко, О., Михайлуца, М., Поїздник, І.** (2011). Релігійне життя в Україні (1941 – 1946 рр.). *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси.* У 2 кн. Кн. 2. К.: Наукова думка, с. 177 – 230.
- Лисенко, О., Смирнов, А.** (2021). Між хрестом, свастикою і червоною зіркою: українське православ'я в роки Другої світової війни. *Український історичний журнал.* Число 6, с. 213 – 218.
- Нова Шепетівщина.** (1942), 28 червня.

-
- Павлунік, О. А.** (2016). Релігійне життя Вінниччини в німецькій зоні окупації (1941 – 1944). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 24. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О. А. Мельничука.* Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., с. 195 – 199.
- Подолінний, А. М.** (головний редактор) (2007). *Вінниця: Історичний нарис.* Вінниця: Книга-Вега, 304 с.
- Подольний (Der Podolier)** (1941). (м. Кам'янець-Подільський). 19 грудня.
- Подольний (Der Podolier)** (1942). 13 серпня.
- Селешко, М.** (1991). *Спомини перекладача комісії дослідів злочинів НКВД в 1937 – 1938.* Нью-Йорк, Торонто, Лондон, Сідней, 211 с.
- Слідами** (1944). *Слідами фашистських звірів: Збірник статтів про німецький розбій у Харкові.* Київ; Харків: Укрдержвидав, 77 с.
- Слободянюк, П. Я., Вавринчук, М. П., Олійник, Ю. В., Смоленук, П. С., Телячий, Ю. В.** (2007). *Воєнне лихоліття на Поділлі (1941 – 1945 рр.): моногр.* Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 312 с.
- Стельникович, С. В.** (2015). *Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941 – 1944 рр.).* Житомир: Вид. О. О. Євенок, 592 с.
- Україна** в Другій світовій війні у документах. *Збірник німецьких архівних матеріалів.* – Т. 2: 1941 – 1942 [упоряд. В. Косик]. (1998). Львів, 383 с.
- ЦДАВО України** – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

References:

- Azarkh, I.** (2018). Etnokonfesiyni protsesy periodu Druhoi svitovoi viiny v dovidkovii entsyklopedychnii literaturi. [Ethno-confessional processes during the Second World War in reference encyclopedic literature] *Storinky voiennoi istorii Ukrainy: zb. nauk. st.* Kyiv. Vyp. 20, s. 43 – 61. [in Ukrainian].
- Berkhof, K.** (2005). Chy bulo relihiine vidrozhennia v Ukraini pid chas natsystskoi okupatsii. [Was there a religious revival in Ukraine during the Nazi occupation] *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* Vyp. 3, s. 16 – 36. [in Ukrainian].
- Borchuk, S., Lysenko, O.** (2019). Etnokonfesiyni prostir Ukrainy periodu Druhoi svitovoi viiny v entsyklopedychnomu formati. [Ethno-confessional space of Ukraine during the Second World War in encyclopedic format] *Storinky voiennoi istorii Ukrainy: zb. nauk. st.* Kyiv. Vyp. 22, s. 6 – 32. [in Ukrainian].
- Vinnytski visti** (Winnizaer Nachrichten). (1941). 15 zhovtnia. [in Ukrainian].
- Vinnytski visti** (Winnizaer Nachrichten). (1941). 2 lystopada. [in Ukrainian].
- Halchak, S. D.** (2018). Podillia v roky Druhoi svitovoi viiny (1939 – 1945): [Podolia during the Second World War (1939-1945)] Monohrafiia. Vinnytsia: TOV «Merkiuri-Podillia», 656 s. [in Ukrainian].
- DAViO** – Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti [State Archives of Vinnytsia Region].
- DAZhO** – Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti. [State Archives of Zhytomyr Region]
- DAKhO** – Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti [State Archives of Khmelnytsia Region].
- Zabolotna, T.** (2020). Tematyka kulturnoho zhyttia ukrainskoho naselennia v roky Druhoi svitovoi viiny: entsyklopedychnyi format. [Subjects of cultural life of the Ukrainian population during the Second World War: encyclopedic format] *Viiskovo-istorychnyi zhurnal.* Rezhym dostupu: vim.gov.ua/pages/_jornal_files/26/04/2020/pgs/VIM_27_2020_131_143.pdf [in Ukrainian].
- Lysenko, O.** (1995). Do pytannia pro stanovyshe tserkvy v Ukraini v period Druhoi svitovoi viiny. [On the question of the position of the church in Ukraine during the Second World War] *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* № 3, s. 73 – 81. [in Ukrainian].
- Lysenko, O.** (2000). Radianski dokumenty pro relihiu ta tserkvu v Ukraini u period II Svitovoi viiny: dzhereloznavchy aspekt problemy. [Soviet documents on religion and church in Ukraine during World War II: the source aspect of the problem] *Spetsialni istorychni dystsypliny.* № 5, s. 347 – 362. [in Ukrainian].
- Lysenko, O.** (1999). Relihiina sytuatsiia na Ukraini v 1941 – 1946 rr.: [The religious situation in Ukraine in 1941-1946] (dys. ... doktor. ist. nauk: 07.00.01 – Istorii Ukrainy). Kyiv, 480 s. [in Ukrainian].
- Lysenko, O., Viedienieiev, D.** (2012). Relihiini konfesii Ukrainy yak ob'iekt operatyvnoi rozrobky nimetskykh i radianskykh spetssluzhb (1943 – 1945 rr.). [Religious denominations of Ukraine as an object of operational development of German and Soviet special services (1943-1945)] *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* № 4, s. 104 – 126. [in Ukrainian].
- Lysenko, O., Zalmon, V.** (1997). Relihiina sytuatsiia v roky nimetskoï okupatsii Ukrainy. [Religious situation during the German occupation of Ukraine] *Storinky voiennoi istorii.* Vyp. 1, s. 26 – 44. [in Ukrainian].

Lysenko, O., Mykhailutsa, M., Poizdnyk, I. (2011). Relihiine zhyttia v Ukraini (1941 – 1946 rr.).[Religious life in Ukraine (1941-1946).] Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z KhKhI stolittia. Istorychni narysy. U 2 kn. Kn. 2. K.: Naukova dumka, s. 177 – 230. [in Ukrainian].

Lysenko, O., Smyrnov, A. (2021). Mizh khrestom, svastykoiu i chervonoio zirkoiu: ukrainske pravoslavia v roky Druhoi svitovoi viiny. [Between the cross, swastika and red star: Ukrainian Orthodoxy during the Second World War]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. Chyslo 6, s. 213 – 218. [in Ukrainian].

Nova Shepetivshchyna. (1942), 28 chervnia. [in Ukrainian].

Pavlunyk, O. A. (2016). Relihiine zhyttia Vinnychchyny v nimetskii zoni okupatsii (1941 – 1944). [Religious life of Vinnytsia region in the German occupation zone (1941 – 1944)] *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seria: Istorii. Vyp. 24. Zbirnyk naukovykh prats / Za zah. red. prof. O. A. Melnychuka*. Vinnytsia: FOP Korzun D. Yu., s. 195 – 199. [in Ukrainian].

Podolynnyi, A. M. (holovnyi redaktor) (2007). Vinnytsia: Istorychni narys.[Vinnitsa: Historical essay] Vinnytsia: Knyha-Veha, 304 s. [in Ukrainian].

Podolianyn (Der Podolier) (1941). (m. Kamianets-Podilskyi). 19 hrudnia. [in Ukrainian].

Podolianyn (Der Podolier) (1942). 13 serpnia. [in Ukrainian]. [in Ukrainian].

Seleshko, M. (1991). Spomyny perekladacha komisii doslidiv zlochyniv NKVD v 1937 – 1938.[Memoirs of the translator of the commission of experiments in crimes of the NKVD in 1937-1938.] Niu-York, Toronto, London, Sidnei, 211 s. [in Ukrainian].

Slidamy (1944). Slidamy fashystskykh zviriv: Zbirnyk stattiv pro nimetskyi rozbii u Kharkovi. [In the footsteps of fascist beasts: Collection of statutes about German robbery in Kharkov] Kyiv; Kharkiv: Ukrderzhvydav, 77 s. [in Ukrainian].

Slobodianiuk, P. Ya., Vavrynychuk, M. P., Oliinyk, Yu. V., Smoleniuk, P. S., Teliachyi, Yu. V. (2007). Voienne lykholittia na Podilli (1941 – 1945 rr.): [Military hard times in Podillia (1941-1945):]monohr. Kamianets-Podilskyi: PP «Medobory-2006», 312 s. [in Ukrainian].

Stelnykovych, S. V. (2015). Zhytomyrsko-Vinnytskyi rehion v umovakh natsystskoi okupatsii (1941 – 1944 rr.). [Zhytomyr-Vinnitsa region under Nazi occupation (1941-1944)] Zhytomyr: Vyd. O. O. Yevenok, 592 s. [in Ukrainian].

Ukraina v Druhii svitovii viini u dokumentakh.[Ukraine in World War II in documents] Zbirnyk nimetskykh arkhivnykh materialiv. – T. 2: 1941 – 1942 [uporiad. V. Kosyk]. (1998). Lviv, 383 s.

TsDAVO Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy. [The Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine (TsDAVO of Ukraine)].

Illegal protestant denominations in Vinnychina in 1945-1952 (according to the materials of the regional council for religious cults affairs)

Anatolii V. Voinarovskiy

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University

PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

email: voinarovskiy95@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9413-2025>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57684950100>

WOS ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/KRP-0268-2024>

Natalka V. Zhmud

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University

PhD History, Associate Professor (Ukraine)

email: zmudnatalka@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7463-918X>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57416413000>

WOS ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/rid/ADC-7548-2022>

Abstract.

The purpose of the research is to reveal the activities of illegal Protestant denominations in Vinnytsia region in 1945-1952 based on the analysis of the materials of the Council for Religious Cults in the Vinnytsia region; to emphasize the value of archival materials as an important type of source that reflects the specifics of the relationship between Soviet authorities at various levels and Protestant formations, as well as to emphasize the nature of the relationship between various religious associations. **The research methodology** is based on a combination of general scientific and interdisciplinary methodological tools. In particular, the statistical analysis and content analysis of the reports of the Authorized Council for Religious Cults in the Vinnytsia region as a historical source. Emphasis is placed on the need to free oneself from the influence of Soviet academic and social discourses, which is still manifested in the stereotypical prejudiced perception of Protestantism in the modern socio-cultural space of Ukraine. **The scientific novelty** is to analyze the peculiarities of the activity of illegal Protestant denominations in Vinnytsia region in 1945-1952 on the basis of the reports of the Commissioner of the Council for Religious Cults under the Soviet People's Committee of the USSR for the Vinnytsia region, which have been put into circulation for the first time. and their relationship with other Protestant currents and the Soviet authorities. **Conclusions.** Analyzing the activity of illegal Protestant formations in Vinnytsia in 1945-1952, the main factors of their formation and development should be noted as the border status, agrarian and multicultural nature of Podillia. The peasantry, as the main social stratum of the region, extremely exhausted by collectivization, the Holodomor-genocide, political repressions and the struggle against religion, sought spiritual protection. And it was Protestantism that managed to offer this shelter thanks to its more accessible interpretation of Christian teachings than other Christian denominations, simplified rituals, effective material support within religious communities, and well-organized underground activities. The period of Nazi occupation, which proved to be more loyal to religion than the Soviet occupation regime, only increased the number and diversified of Protestant denominations. Therefore, in the post-war years, in particular due to the manipulation of the authorities, they were unable to reach an agreement among themselves. Such incoherence in opposing the totalitarian system allowed the Soviet regime to quickly and systematically exterminate them in various ways (refusal to register, fines, moral persecution, imprisonment, etc.).

Keywords: Protestantism, denomination, illegal formations, Council for religious cults, Vinnytsia region, post-war period.

Нелегальні протестантські деномінації на Вінниччині у 1945-1952 рр. (за матеріалами обласної ради по справах релігійних культів)

Анатолій Войнаровський

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

email: voinarovskiy95@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9413-2025>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57684950100>

WOS ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/KRP-0268-2024>

Наталка Жмуд

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

email: zmudnatalka@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7463-918X>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57416413000>

WOS ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/rid/ADC-7548-2022>

Анотація.

Мета дослідження – розкрити діяльність нелегальних протестантських деномінацій на Вінниччині у 1945-1952 рр. на основі аналізу матеріалів Ради по справах релігійних культів по Вінницькій області; увиразнити цінність архівних матеріалів як важливого типу джерела, що відображає специфіку взаємовідносин органів радянської влади різних рівнів з протестантськими формуваннями, а також підкреслити характер взаємостосунків між різними релігійними об'єднаннями. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукового та міждисциплінарного методичного інструментарію. Зокрема, статистичного аналізу та контент-аналізу текстів звітів Уповноваженого Ради по справах релігійних культів по Вінницькій області як історичного джерела. Акцентовується на необхідності звільнитися від впливу радянського академічного і суспільного дискурсів, що й досі виявляється у стереотипному упередженому сприйнятті протестантизму в сучасному соціокультурному просторі України. **Наукова новизна** полягає в тому, щоби на основі вперше введених в обіг архівних матеріалів звітів Уповноваженого Ради по справах релігійних культів при Раднаркомі СРСР по Вінницькій області проаналізувати особливості діяльності нелегальних протестантських деномінацій на Вінниччині у 1945-1952 рр. та їхні взаємовідносини з іншими протестантськими течіями та радянською владою. **Висновки.** Аналізуючи діяльність нелегальних протестантських формувань на Вінниччині у 1945-1952 рр., основними факторами їхнього формування та розвитку варто відзначити прикордонний статус, аграрний та полікультурний характер Поділля. Селянство як основна соціальна верства регіону, вкрай виснажене колективізацією, Голодомором-геноцидом, політичними репресіями та боротьбою з релігією, шукало духовного захисту. І саме протестантизму вдалося запропонувати цей прихисток завдяки більш доступнішому за інші християнські конфесії трактуванню християнського вчення, спрощеній обрядовості, дієвій матеріальній підтримці всередині релігійних громад, добре організованій підпільній діяльності. Період нацистської окупації, яка виявилася більш лояльнішою до релігії, ніж радянський окупаційний режим, лише збільшив чисельність та урізноманітнив протестантські деномінації. Тому в повоєнні роки, зокрема через маніпуляцію влади, вони так і не змогли дійти між собою згоди. Така незлагодженість в протистоянні тоталітарній системі дозволила радянському режиму досить швидко і системно їх винищувати різними способами (відмова реєструвати, штрафи, моральні переслідування, ув'язнення тощо).

Ключові слова: протестантизм, деномінація, нелегальні формування, Рада по справах релігійних культів, Вінницька область, повоєнний період.

Постановка проблеми. Здобуття Україною незалежності та стратегія європейської інтеграції актуалізували місце та роль релігійних інституцій у розвитку держави та громадянського суспільства. Особливий інтерес викликають неформальні протестантські течії, які через жорстке переслідування з боку радянської влади тривалий час були на маргінесі наукових студій і на сьогодні певним чином залишаються стигматизованими в українському соціумі.

Поширення різноманітних протестантських течій у міжвоєнний період на Вінниччині було обумовлено, передусім, пограничним статусом Поділля. Колективізація викликала жорсткий спротив селянства. Аграрний край став одним із найактивніших українських регіонів, де

.....
населення відповіло владі численними стихійними збройними повстаннями. Окрім насильницького вилучення землі, більшовики вели жорстку антирелігійну боротьбу. Тому завдяки доступності богослужінь та ефективній підпільній діяльності для багатьох селян саме протестантизм ставав духовним прихистком.

До того ж радянська влада завжди сприймала протестантизм не лише як релігійну інституцію, а й як вплив буржуазного способу життя, несумісний з більшовицькою ідеологією.

Німецько-радянська війна змусила радянський режим дещо відкорегувати політику щодо релігії. Залишившись на своїх ідеологічних засадах і дещо послабивши жорсткий тиск на церкву, релігію почали використовувати як інструмент об'єднання суспільства у боротьбі з ворогом.

З метою посилення контролю та здійснення зв'язку між державними органами та керівниками релігійних об'єднань і сектантськими організаціями постановою уряду від 19 травня 1944 року покладалося на Раду у справах релігійних культів при Раднаркомі СРСР, їх уповноважених у республіках і областях. Потрібно було якомога більше скоротити кількість протестантських громад, які, зокрема, на Вінниччині швидко розрослися в період нацистської окупації, що виявилася в цьому питанні лояльнішою за радянський окупаційний режим.

Влада усіляко перешкоджала реєстрації релігійних громад. Дозволяли діяльність лише лояльним до режиму, спонукаючи протестантські течії об'єднуватися. Опозиційно налаштованим формуванням відмовляли в реєстрації, чим підштовхнули до нелегального існування та посилення антирадянських настроїв.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Діяльності деяких нелегальних протестантських деномінацій та взаємовідносинам із радянської владою у перші повоєнні роки присвячені праці П. Бондарчука (Бондарчук, 2019), Ю. Вільхового (Вільховий, 2002), В. Войналовича (Войналович, 2005), О. Лисенка (Лисенко, 1999), В. Єленського (Єленський, 1991), О. Висовень (Висовень, 2021). Опозиційних рухів Поділля торкнувся О. Лахно (Лахно, 2006). Репресіям проти протестантських громад присвячені узагальнюючі історіографічні студії О. Довбні (Довбня, 2018).

Релігійної політики радянської влади у перші повоєнні роки в подільському регіоні торкнулися В. Даниленко, В. Кононенко (Даниленко, Кононенко, 2005), Ю. Зінько (Зінько, 2001), І. Данілова (Данілова, 2007, 2010).

Діяльність нелегального руху істинно-православної церкви на Поділлі в розрізі опору селянства радянській політиці схарактеризував О. Логінов (Логінов, 2008).

Історії нелегальних протестантських громад на Вінниччині у 1930-х рр. в контексті репресивної політики сталінського тоталітарного режиму присвятили наукові студії А. Войнаровський А., Н. Жмуд, В. Гребеньова (Voynarovskiy, Zhmud, Hrebenova, 2024).

Незважаючи на ряд праць, що висвітлювали діяльність деяких нелегальних протестантських деномінацій перших повоєнних років, Вінниччина, яка мала ряд особливостей у формування мережі протестантських формувань, представлена досить фрагментарно. Тому ця тема потребує більш глибокого осмислення та узагальнення.

Джерельною базою для написання статті стали архівні матеріали Державного архіву Вінницької області (ДАВіО), зокрема, звіти Ради по справах релігійних культів по Вінницькій області за 1945-1952 рр., які вперше введено до наукового обігу, що підкреслює новизну, цінність узагальнень та висновків щодо подальших перспективних досліджень цієї теми.

Мета статті – охарактеризувати особливості діяльності нелегальних протестантських деномінацій на Вінниччині у 1945-1952 рр. за матеріалами Ради по справах релігійних культів по Вінницькій області, виявити специфіку взаємовідносин між різними протестантськими течіями та радянською владою.

Виклад основного матеріалу. У 1944 р. з метою контролю діяльності протестантських релігійних громад радянська влада шляхом уніфікації та централізації ініціювала створення Союзу євангельських християн-баптистів СРСР (далі – ЄХБ). Під загрозою нових репресій та використати шанс легалізуватися представників двох найчисельніших п'ятидесятницьких течій – християн євангельської віри (ХЄВ або воронаєвці) і християн віри євангельської (ХВЕ або шмідтівці) у 1945 р. також підштовхнули підписати Серпневу угоду про об'єднання з євангельськими християнами-баптистами. Та лише частина п'ятидесятників приєднались. Всі конфесії, що увійшли до Союзу, отримали спільну назву ЄХБ.

На Вінниччині найбільше приєдналося ХЄВ, що компактно проживали у західно-північних районах: «Відвідують громади особливо ті, які прийняли московську згоду» (ДАВіО, ф.136, оп.32, спр.198, с.36).

Через супротив радянському режиму та небажання втратити свій вплив на вірян керівництво ХЄВ Вінницької області довго відмовлялося вступати до Союзу. А відразу після об'єднання велася активна пропаганда щодо виходу. На 1948 р. із 61 громади ХЄВ, що діяли на Вінниччині, легальними були лише 19 (ДАВіО, ф.136, оп.13, спр.105, с.214).

З метою дотримання строгої конспірації нелегальні групи діяли переважно явочним порядком, тобто без попередньої згоди. Кількість нелегальних формувань стрімко зростала. Так, у порівнянні із 1949 р., за 1950 р. з ЄХБ вибуло в 11 разів більше ХЄВ (ДАВіО, ф.136, оп.32, спр.198, с.20).

У 1951 р. по області без державної реєстрації функціонували 42 громади ХЄВ (2150 вірян) (ДАВіО, ф.136, оп.32, спр.198, с.94): Вінниця – 1 громада (до 50 осіб); Вінницький р-н, село Майдан Юзвинський – 1 громада (80 осіб); Калинівський р-н, сс. Янів, Павлівка – 2 громади (90 осіб); Барський р-н, с. Ялтушки Підлісні – 1 громада (30 осіб); Козятинський р-н, Козятин, с. Гурівці – 2 громади (65 осіб); Самгородокський р-н, Самгородок (на цукровому заводі) – 2 громади (30 осіб); Турбівський р-н, с. Нова Гребля – 1 громада (60 осіб); Жмеринський р-н, м. Жмеринка, с. Межирівська Слобода – 2 громади (60 осіб); Жмеринський р-н, с. Радянське – 1 громада (20 осіб).

Станом на 1952 р. діяла вже 51 громада в 19 районах Вінниччини (3500 вірян) (ДАВіО, ф.136, оп.32, спр.198, с.30). Варто підкреслити, що дані є значно занижені, бо не враховували виходи менше 10 осіб. Нелегальні формування ХЄВ діяли невеликими групами по 5-10 осіб, переважали жінки від 40 до 75 років (75%-90%): «Своїми пророцтвами сіють розбрат в громадах ЄХБ та сектах різних напрямків» (ДАВіО, ф.136, оп.32, спр.198, с.33).

Окрім відмінностей у поглядах на взаємовідносини із радянським режимом, конфлікти між Союзом та ХЄВ виникали також на тлі тлумачення віровчення та обрядовості. Наприклад, ХЄВ практикували омовіння ніг, глосолалію (один з дарів Святого Духа – «дар мов» або «дар говоріння мовами», що виражається у незрозумілій мові в стані екстазу), містичні пророцтва тощо. Через підвищену емоційність та рухливість під час молитовних зібрань ХЄВ ще називали «трясунами».

Свідченням активної боротьби радянської влади, спрямованої на ліквідацію нелегальних ХЄВ, є агентурні справи: «Пророки», «Фанатики», «Розкольники».

І вже на початку 1950-х рр. Вінницька область стала однією з перших щодо кількості нелегальних сектантських об'єднань.

Конфлікти всередині Союзу виникали не тільки між ХЄВ та ЄХБ, а й безпосередньо між євангельськими християнами та баптистами. Це призвело до формування опозиційних настроїв та створення нелегальних утворень («чисті баптисти», «істинні баптисти», «совершенці», «молоді баптисти», «чисті євангельські християни»): «В Хмільнику підпільно збирається секта «совершенці» до 15 вірян. Члени цієї секти не одружуються, не вступають до колгоспу, не голосують. Виключений з секти Кузмич Павло Кирилович за те, що одружився» (ДАВіО, ф.136, оп.32, спр.198, с.120).

Більшість деномінацій, які приєдналися до ЄХБ, вже у 1946-47 рр. залишили об'єднання через свої радикальні антирадянські погляди та розбіжності в організаційно-структурних та обрядових питаннях. Вони заперечували водне хрещення, відмовлялися від молитовних будинків та платити пресвітерам тощо.

Систематичні звіти Ради по справах релігійних культів при Раді міністрів СРСР по Вінницькій області свідчили, що сектантська мережа дуже швидко зростає і активізувалося вербування, особливо серед молоді. Підкреслювалося, що за роки нацистської окупації майже вдвічі зросла кількість сект (ДАВіО, ф.136, оп.17, с.14-15).

Якщо на 1946 р. на Вінниччині налічувалося 12 протестантських формувань, з яких лише два – ЄХБ і адвентисти сьомого дня (АСД) перебували на легальному становищі, то на початок 1950-х років кількість нелегальних об'єднань зросла до 15 (ДАВіО, ф.136, оп.32, спр.198, с.32).

Найбільшу небезпеку радянська влада вбачала у реакційній діяльності сектантських формувань монархічного спрямування, які вели «відлюдницький паразитичний спосіб життя, шляхом різних релігійних забобон і обманів впливали на релігійні почуття вірян різних напрямків, залучаючи їх до своїх формувань і залякуючи наближенням кінця світу». До них зараховували «апокаліпсистерів», «єговістів», «інокентіївців-гнатівців», «червонодраконівців», «мальованців», «скопців» тощо.

Саме у Вінницькій області зародилися такі релігійні рухи як «апокаліпсисти», «іоаніти» та «ієговісти» (ДАВіО, ф.136, оп.17, спр.198, с.215), які досить швидко поширилися іншими регіонами України.

Секта «апокаліпсистерів» була створена у 1925-27 рр. ксьондзом Гумінським Нарцисом, що називав себе «пророком Іллею» (ДАВіО, ф.136, оп.13, спр.105, с.215). В основу їхнього віровчення покладено Апокаліпсис («Одкровення Іоанна Богослова»), у якому йдеться про «друге пришествя Христа» («страшний суд»). Вірян готували до складних часів (голоду, війни тощо) і закликали чинити опір «більшовицькому режиму як сатанинському втіленню». Обрядовість «апокаліпсистерів» поєднувала елементи обрядовості різних християнських конфесій (водне хрещення в дорослому віці, омовіння ніг). Моління переважно відбувалося вночі, при цьому сектанти одягалися в біле вбрання (агентурна справа «Хітони»).

У 1935 р. Гумінського арештували, після звільнення він переїхав до Польщі: «Сектанти Вінницької області найближчим часом очікують його у Вінницькій області. Мати Гумінська Петрунеля і сестра Сапіженко Олена, що користуються авторитетом у сектантів, проживають у Погребищі. Вони розповсюджують наклеп на адресу керівників партії та уряду, а також поширюють різного характеру провокаційні міркування» (ДАВіО, ф.136, оп.13, спр.105, с.216).

У 1950 р. найбільше «апокаліпсистерів» зафіксовано у Погребищенському (сс. Саражинці, Борщагівка, Білашки, Талалаї, Станілівка, Кулешів, Черемошне, Павлівка, Ліщинці, Погребище, Бухни тощо – 29 громад, 841 особа (за іншими даними – 1000 осіб)); Плисківському (7 громад, 234 особи) та Оратівському (с. Старий Животів – 1 громада, до 20 осіб) районах. Найчисельніші громади діяли у Погребищенському (сс. Лещинці – 85 осіб, Павлівка – 53 особи, Педоси – 7 осіб, Юнашки – 32 особи, м. Погребище – 34 особи); в Плисківському (сс. Дзюньків – 64 особи, Розкопана – 47 осіб, Наказне – 43 особи, Адамівка – 31 особа) районах (ДАВіО, ф.136, оп.13, спр.175, с.12). Діяльність цієї секти відстежено також в Монастирищенському, Козятинському, Уланівському та інших районах (ДАВіО, ф.136, оп.30, од.зб.180, с.31). Її керівником у Вінницькій, Київській та Житомирській областях був Журавель Григорій, родом з с. Юнашки Погребищенського району.

Більшість «апокаліпсистерів» були малограмотні, з розкуркулених чи селян-одноосібників. Підкреслювалося, що ця секта діє найбільш замаскованими методами. Проявляється це в тому, що керівний склад закликає своїх послідовників працювати в колгоспах та інших радянських організаціях, підкорятися і виконувати радянські закони, відвертаючи таким чином від себе увагу та підозри. Однак нелегально проповідується неминуча загибель радянської влади у результаті її військової поразки від капіталістичних країн, проводяться заклики об'єднуватися та готуватися до боротьби з більшовицьким режимом: «З метою залучення на свій бік якомога більшої кількості населення, «апокаліпсисти» щорічно 27 вересня (День Воздвиження Чесного Хреста) під виглядом відправлення релігійних ритуалів, в полі, коло лісу, біля колодязя між с. Павлівка Погребищенського району і с. Наказним Плисківського району, на території Погребищенського району влаштовують богослужіння, де згадують про засновника цього сектантського формування Гумінського Нарциза Феліксівича, раніше засудженого за антирадянську діяльність, а також про інших засуджених до ув'язнення «апокаліпсистерів». На такі збори сходиться до 300 осіб, і не лише «апокаліпсисти», але й віряни різного віку з різних сіл, районів та навіть областей» (ДАВіО, ф.136, оп.13, од.зб.180, с.38).

Станом на 1951 р. кількість «апокаліпсистерів» на Вінниччині значно зменшилась (23 громади загальною кількістю 1220 осіб), що пояснюється як результатами переслідування з боку радянської влади, так і об'єднанням громад (ДАВіО, ф.136, оп.32, од.зб.198, с.23).

На Вінниччині також зародилась така церковно-монархічна секта як «іоаніти», які стали відгалуженням православної церкви і вважали себе послідовниками протоієрея Іоанна Кронштадського. Вони розірвали зв'язки з православною церквою, оскільки, на їхнє переконання, духовенство продалось радянській владі.

Вперше «іоаніти» з'явилися у 1922 р. в Тульчинському районі. На кінець 1940 – поч. 1950-х рр. в області вже діяло 25 громад, що об'єднувало близько 200 осіб. Найбільше «іонітів» було зафіксовано у Тульчинському (сс. Клебань, Калинівка, Тиманівка, Гута, Білоусівка, Паланка, Маньківка, Михайлівка, Самгородок, Ганнопіль – 500 осіб); Брацлавському (м. Брацлав, сс. Марково, Сталінка, Порхирівка, Сороколуби, Гриненки); Тростянецькому (сс. Ілляшівка, Ладизин), Гайсинському (с. Степашки, місцезнаходження по інших селах невідоме – до 300 осіб) районах.

В цей період серед «іоанітів» відбулося розшарування. Частина, залишаючись на антирадянських позиціях, стали напівлегальними і почали відвідувати православну церкву. А в деяких селах Тульчинського району (Ганнопіль, Паланка) навіть захопили православні церкви (ДАВіО, ф.136, оп.13, спр.105, с.216).

«Іоаніти» тісно співпрацювали із нацистською окупаційною владою. Румунська жандармерія із активу сектантів на чолі з Рябоконею створила резидентуру з виявлення та викриття комуністичного партійно-радянського активу. Керівником цих громад був Ферт Максим з с. Ганнопіль Тульчинського району.

У звітах зазначалося, що частина «іоанітів» (сс. Тиманівка, Кобилівка Тульчинського району, м. Брацлав тощо) з яскраво виражених церковно-монархічних позицій не підтримує зв'язок з православною церквою. Керівництво цієї течії (диякон Куцан Михайло, монашки Зозуля Олександра, Швець Марфа) перебувають в глибокому підпіллі (агентурна справа «Острів»), вимагаючи від сектантів не працювати в колгоспах, не платити податків, бойкотувати заходи, що організовуються радянським урядом. На нелегальних зборах проводять антирадянську агітацію, виражаючи надії на повернення монархії (ДАВіО, ф.136, оп.13, спр.105, с.217).

Багато «іоанітів» повернулись після ув'язнень і продовжили антирадянську діяльність. На початок 1950 р. вербування нових членів не зафіксовано (ДАВіО, ф.136, оп.30, од.зб.180, с.31).

Третьою течією, що виникла на Вінниччині, були «ієговісти». Ця секта з'явилась ще у 1913 р. в с. Березки Джулинського району. «Богом над богами» вважають згадуваного у Старому Заповіті Ієгову, не визнають християнського вчення. Перебувають в строгій конспірації, молитви складають самі. Віровчення має анархічний та антирадянський характер (ДАВіО, ф.13, оп.32, спр.105, с.217).

«Ієговісти» відмовляються навіть від радянських документів, не працюють в колгоспах, виготовляють і поширюють антирадянські брошури під видом «послань від Ієгови».

На кінець 1940 – поч. 1950-х рр. громади «ієговістів» на Вінниччині діяли в Джулинському (сс. Красносілка, Березівка, Хмарівка, Погоріле), Бершадському (сс. Березки, Сумівка), Теплицькому (с. Бджільна, 1 громада, 20 осіб) районах загальною кількістю 50 осіб: «На квартирі у керівництва – Литвицького Гордія, 60 р. (с. Сумівка) та Чедороди Симона, 49 р. (с. Березки) Бершадського району проходять нелегальні збори. Нові члени поповнювалися не дуже активно (централізована агентурна справа «Заповіт»)» (ДАВіО, ф.136, оп.13, спр.105, с.218).

Після переслідувань та арештів на 1951 р. формування «ієговістів» зменшилося до 1 громади до 20 осіб (ДАВіО, ф.136, оп.32, спр.198, с.23).

Одним із нелегальних сектантських формувань на Вінниччині, яке виникло ще у 1928-1929 рр. із т. зв. «іосифлянської» (від засновника руху митрополита Іосифа) опозиції в Руській Православній Церкві (РПЦ), була «Катакомбна Церква» (переховувалися від більшовицької влади у печерах).

Деякі науковці називають це формування християнами Істинно-Православної Церкви (ІПЦ) (Логінов, 2008). Дослідник С. Бондарчук зазначає, що саме на Вінниччині ці нелегальні утворення все ж варто називати істинно-православними християнами (ІПХ). На його думку, радянські науковці їх ототожнювали, зокрема, вважаючи, що це назви опозиційних до влади організацій православних віруючих в різні періоди (до і після війни) чи відносили ІПХ до тих громад ІПЦ, що не мали духовенства тощо. Однак дослідник вказує на відмінності між ними (Бондарчук, с.102-103).

Групи ІПХ діяли в глибокому підпіллі та ще більше негативно ставилися до радянського режиму, ніж ІПЦ. Протиріччя релігійного життя виявлялися у контрастній відмінності релігійної свідомості та поведінки її представників. Йдеться про виразну різницю громад ІПЦ, в яких переважали представники вищих та середніх соціальних верств, між громадами ІПХ, в яких домінувало неосвічене селянство. Тому в ІПХ віровчення, переплетене з народними світоглядними уявленнями та віруваннями, відрізнялось від церковного. В повоєнний період у цій течії майже не залишилось священиків та храмів, і вони повністю перейшли в нелегальне становище. В ІПЦ практика певний час залишалась фактично такою ж, як і РПЦ. Та згодом, коли в процесі репресій духовенство почали позбавляти священства, громади ІПЦ теж змінювали культову практику. Згодом частина з них об'єдналися з ІПХ.

Поділ «істинно-православних» на прибічників ІПЦ та ІПХ до певної міри умовний, оскільки деякі віруючі ІПЦ називали себе «істинно-православними» християнами, решта могла не вживати цей термін.

На Вінниччині «катакомбники» почали поширюватись ще на початку 1930-х рр. в селах Тульчинської, Тростянецької та Гайсинської округ. Їхня кількість суттєво зросла за рахунок «іоанітів», яких на Поділлі нараховувалось декілька тисяч осіб. Та згодом між цими двома течіями почався розкол.

Оскільки політичні переконання цієї секти закликали до відновлення монархії Романових, як влади «істинно-православних царів», тому вона була майже повністю знищена в роки сталінського терору. Операція «Чорні павуки» призвела до масових арештів, в результаті чого було ув'язнено та засуджено до різних строків 33 особи.

Відродження «істинних православних християн» припадає на післявоєнний період після повернення її прихильників з місць ув'язнення. Географія цієї секти охоплювала переважно південні райони Вінниччини: Бершадському (6 селах, зокрема, с. Мала Киріївка (до 30 сімей), с. Війтівка (до 25 сімей), с. Баланівка (до 10 сімей)), Ольгопільському (8 селах, зокрема, с. Березки (до 10 сімей)), Піщанському, Мурованокуріловецькому, Чечельницькому, Ямпільському районах. Загальна кількість сектантів налічувала 450 осіб, які були завербовані переважно родичами та знайомими (ДАВіО, ф.136, оп.13, спр.105, с.219.).

«Катакомбники» навіть після ув'язнень продовжували займати жорстку антирадянську позицію: «В Ситковецькому районі ці сектанти документів навіть не торкаються, беруть в руки патички і викидають. При будь-якій спробі з ними контактувати мовчать і покидають приміщення, де проживають або моляться» (ДАВіО, ф.136, оп.13, спр.175, с. 13).

На початок 1950 р. ІПХ діяли у сс. Козинці, Красногірка Тростянецького р-ну (2 громади, до 25 осіб). А на 1951 р. «катакомбники» вже налічували 3 громади загальною кількістю 65 осіб (ДАВіО, ф.136, оп.32, од.зб.198, с.23).

Серед активно антирадянськи налаштованих сектантських формувань були «мальованці», «михайлівці», «інокентіївці» тощо: «У сс. Попудня та Сарни Монастирищенського району було викрито «мальованців», яких очолював місцевий мешканець Поліщук Аким Кіндратович, 1886 року народження. Секта виникла ще у 1928 р. Багато молоді активізувалося під час тимчасової німецької окупації. Їм заборонялося мати особисте майно або вести господарство, служити в армії, своїх дітей у школах не навчали і виховували в антирадянському сектантському дусі. Ведуть відлюдницький паразитичний спосіб життя, провокують колгоспників до виходу з колгоспу... Під вплив «мальованців» потрапила дружина фронтовика, який загинув у Вітчизняну війну, Панасюк Марія 1908 р., вона відмовилася працювати в колгоспі; був також втягнутий колишній комсомолец, мешканець села Гребля Монастирищенського району Мульк Іван Овсійович, 1928 р. народження, котрий перестав відвідувати комсомольські збори, а згодом не захотів перебувати в комсомолі, його засудили за організовану антирадянську діяльність...» (ДАВіО, ф.136, оп.13, од.зб.180, с.32-33). У 1949 року були заарештовані 12 активістів-«мальованців», які отримали терміни ув'язнення від 10 до 25 років виправно-трудових таборів.

У цьому ж році була викрита і оперативно ліквідована нелегальна секта «михайлівців» (назва пов'язана з особливим пошануванням архангела Михаїла) у кількості 18 осіб, що була поширена в 6 селах Уланівського, Комсомольського та Хмільницького районів: «Актив секти Бібік-Відерська перебуває на нелегальному становищі. Підтримує зв'язок з такою ж сектою на Житомирщині. Віровчення та характер антирадянської діяльності поки не встановлено» (ДАВіО, ф.136, оп.13, спр.105, с.220). За іншими даними, лише в с. Вовчинці Комсомольського р-ну ліквідована секта «михайлівців» кількістю 20 осіб (ДАВіО, ф.136, оп.32, спр.198, с.94). Формування ставило собі за мету підготовку «хрестового походу» проти радянської влади та відновлення царизму. При ліквідації у них було вилучено самовиготовлені прапори, антирадянську літературу з релігійно завуальованим змістом, ікони так званого «білого царя слави» та інше начиння. «Михайлівці» визнали свою вину і їх засудили на терміни від 10 до 25 років виправно-трудових таборів.

На початок 1950 р. «михайлівців» нараховували лише до 20 осіб у Хмільницькому, Піщанському, Крижопільському, Бершадському, Ольгопільському та інших районах (ДАВіО, ф.136, оп.30, од.зб.180, с.31).

Секта «інокентіївців» вважала своїм засновником антирадянськи налаштованого колишнього ігумена Балтського монастиря Одеської області Інокентія (агентурна справа «Паломники»). Релігійні обряди проводилися, як і в православній церкві. В кінці 1940-х рр. у Вінницькій області налічувалося 150 «інокентіївців»: Ободівському (сс. Стара Ободівка, Ст. Цибулівка, Павлівка, Татарівка тощо), Крижопільському (с. Соколівка), Тиврівському (с. Красне) і Немирівському (с. Фастівці) районах. Всі сектанти не працювали в колгоспах (ДАВіО, ф.136, оп.13, спр.105, с.218).

Найчисельніші громади «інокентіївців» були в Ободівському (3 громади, 120 осіб), Могилів-Подільському (2 громади, 55 осіб) та Койпагородському (1 громада, 20 осіб) районах. В цих районах діяли також невеличкі групи по 2-3 особи у 10-13 селах (ДАВіО, ф.136, оп.13, спр.175, с.12): «На зборах в сс. Татарівка та Ст. Цибулівка піднімаються питання про саботаж колгоспників. Під прикриттям поїздки в Західну Україну за хлібом встановлюється зв'язок із націоналістичним підпіллям. Також було встановлено зв'язок із нелегалами-«монахами» Балтського р-ну Одеської обл. щодо організації підірвної антирадянської діяльності. Триває вербування нових членів» (ДАВіО, ф.136, оп.13, спр.105, с.219).

При оперативній ліквідації у серпні – вересні 1949 р. у кількості 30 осіб в селах Могилів-Подільського, Яришівського, Копайгородського районів також були вилучені написані від руки псалми антирадянського змісту, спрямовані на підлив колгоспного ладу. Усіх заарештованих ув'язнили і засудили від 10 до 25 років виправно-трудових таборів (ДАВіО, ф.136, оп.30, од.зб.180, с.34).

На початок 1950-х рр. чисельність «інокентіївців» значно зменшилася внаслідок переслідувань з боку влади. Об'єднання продовжували діяти в Могилів-Подільському (сс. Вендичани, Сугаки, 1 громада, 70 осіб), Копайгородському (с. Немерчі, 1 громада, 30 осіб), Яришівському (місцезнаходження невідоме, 30 осіб), Шпиківському (місцезнаходження невідоме, 1 громада, 30 осіб), Тиврівському, Плисківському та інших районах (ДАВіО, ф.136, оп.13, од.зб.180, с.31). У 1951 р. було зафіксовано лише 5 громад «інокентіївців» загальною кількістю до 145 осіб (ДАВіО, ф.136, оп.32, спр.198, с.23).

Окрім загалом легальних громад адвентистів сьомого дня (АСД), на початок 1950 р. на Вінниччині діяли також нелегальні об'єднання адвентистів – реформістів у кількості 7 громад (80 осіб): Вінниця – 1 громада (до 15 осіб); Вінницький (сс. Юзвин, Ведмеже Вушко – 2 громади (до 20 осіб)); Жмеринський (с. Могилівка (інформації про місцезнаходження та кількість не виявлено); Шпиківський (с. Рахни Лісові – 1 громада (15 осіб)); Тиврівський (сс. Борське, Сутиски, Ворошилівка – 3 громади (30 осіб)) райони.

А на 1951 р. їхня кількість вже зросла до 8 громад (105 осіб) (ДАВіО, ф.136, оп.32, спр.198, с.23).

Малочисельними сектами, про які радянська влада мала обмаль інформації, але з їхнього боку виразних антирадянських настроїв не зафіксовано, були «духобори-вегетаріанці» (Барський р-н, с. Ялтушки Підлісні – 1 громада (20 осіб), Монастищенський р-н (до 50 осіб)), «богомолі» (Томашпільський р-н, с. Пенківка – 1 громада (до 50 осіб)) (ДАВіО, ф.136, оп.13, спр.175, с.12), «монахи» (Тростянецький р-н, с. Ладижин – 1 громада (до 20 осіб)), «скопці» (Чечельницький р-н, місцезнаходження невідоме; в сс. Киндрасівка, Любомирка, Голдашівка Ольгопільського р-ну секта кількістю до 50 осіб була ліквідована місцевими органами), «вільні християни» (Джулинський р-н, с. Костюківка – 1 громада (10 осіб)); Ситковецький р-н (місцезнаходження не встановлено, орієнтація не виявлена); Бершадський р-н (сс. Баланівка, Війтівка, Мала Киріївка (65 осіб)) (ДАВіО, ф.136, оп.13, од.зб.180, с.38-42).

Ряд нелегальних формувань мали стихійний характер і вели закритий спосіб життя, тому їхні орієнтації було важко з'ясувати. Так, головною ознакою так званих «п'яцунів» вважали невживання часнику, цибулі та інших продуктів, що мали різкий запах. Секта діяла в сс. Янів, Павлівка Калинівського та Хмільницького районів (місцезнаходження та кількість не виявлено).

На початок 1950 р. активно відновила свою діяльність секта «червонодраконівців», що налічувала до 150 осіб в Ольгопільському (с. Берізки-Чечельницькі – 1 громада (до 15 осіб)), Бершадському (місцезнаходження невідоме (30 осіб)), Тростянецькому (сс. Китайгород, Демківка – 2 громади (20 осіб)), Чечельницькому та інших районах: «Вони сидять на печі, умертвляють плоть та не беруть жодних документів і голосувати відмовляються» (ДАВіО, ф.136, оп.30, од.зб.180, с.38).

Через переслідування з боку влади на 1951 р. «червонодраконівці» налічували лише 3 громади загальною кількістю 55 осіб (ДАВіО, ф.136, оп.32, од.зб.198, с.23).

В с. Летківка Тростянецького району виявлено секту до 19 осіб – «воскресніки» («недільники»), які категорично відмовилися брати участь у передвиборчій кампанії: «Керівник – бродячий проповідник Остап. У неділю 12 березня 1950 р. вся група зникла з села чи сховалася, і вийшла лише 13 березня» (ДАВіО, ф.136, оп.30, од.зб.180, с.43).

Як свідчать численні звіти Ради по справах релігійних культів по Вінницькій області, Вінницький райком партії часто ігнорував діяльність релігійних сект та вчасно не проводив належних заходів антирелігійної роботи серед населення (ДАВіО, ф.136, оп.30, од.зб.180, с.53).

Особливу тривогу у місцевої влади викликало ставлення нелегальних об'єднань до здобуття освіти, адже багато сектантів забороняли своїм дітям відвідувати радянську школу. Серед тих, які повністю не навчали дітей, були «адвентисти-реформісти», «духобори», «богомолі», «ієговісти», «червонодраконівці», «скопці». Інколи їхні діти навчалися читати лише Святе Письмо.

Не було єдиної лінії щодо навчання дітей також у ХЄВ, «істинно православних християн», «вільних християн», «монахів» та «іннокентіївців». Більшість сектантів давали своїм дітям освіту від 3 до 7 класів. Одиначними були випадки закінчення середньої школи: «У Вінниці керівник ХЄВ Бондар Л. Г. надав своїй дочці можливість закінчити школу. А Богачук Т. сказав так: «Я живу без грамоти і не помираю. І діти також проживуть. Аби вірили у животворящу силу і вірили в Христа» (ДАВіО, ф.136, оп.32, спр.198, с.34).

Представники фактично всіх нелегальних формувань відмовлялися служити зі зброєю. Вони зникали з села, використовували знищені під час війни документи РАЦСу, де відповідно до обставин приписували або зменшували собі роки, навіть калічили себе.

Визнавали військову службу «іоніти» та «апокаліпсисти».

До роботи в колгоспах також відносилися по-різному. Переважно в колгоспах працювали більшість ХЄВ, «адвентисти-реформістів», «богомолів», «іннокентіївців» і «монахів». Під різними приводами (хвороба, старість, без дозволу влаштувалися на підприємства у містах тощо) сектанти уникали роботи в колгоспі: «Зовсім не числяться в колгоспі «істинно-православні християни», «скопці», «єговісти», хоча проживають у селі та займаються кустарництвом: плетуть корзини, роблять глиняний посуд, займаються городництвом, якщо за ними залишають 10-15 соток. Реалізують вироби на ринку, що є основним джерелом доходів» (ДАВіО, ф.136, оп.32, спр.198, с.34).

Зареєстровані громади, як правило, на відміну від більшості підпільних формувань, до радянських політично-господарських заходів відносилися задовільно, виконували всі державні поставки, платили податки, голосували на виборах у місцеві та центральні органи тощо.

З метою припинення діяльності нелегальних громад вживалися наступні заходи: арешти за відмову від служби в армії та різні антиколгоспні злочини, заборонялися молитовні збори, зачинялися молитовні будинки, накладалися податки за здачу в оренду (ст. 19 «Про порядок обкладання податками служителів релігійних культів») тощо (ДАВіО, ф.136, оп.32, спр.198, с.75).

Висновки. Історично тривалий прикордонний статус Поділля зумовив поліконфесійність регіону та проникнення різних напрямів протестантизму. А поширення великої, часто неконтрольованої кількості релігійних формувань посилив саме аграрний характер Вінниччини. Адже малограмотні селяни, які одні з найактивніших в Україні чинили опір насильницькій колективізації та релігійному переслідуванню з боку радянського режиму, знаходили порятунок у простих формах богослужіння та доступному тлумаченню християнського віровчення. Тим паче, підпільна діяльність часто була краще налагоджена, ніж в православ'ї та католицизмі. І селяни, що залишились без землі, швидше піддавались вербуванню, оскільки отримували фактично єдину допомогу всередині релігійної громади.

В повоєнні роки Вінницька область стала лідером по чисельності як легальних, так і особливо нелегальних деномінацій. Оскільки кількісно вони суттєво зросли в період нацистського окупаційного режиму, що був набагато лояльнішим до релігії, ніж радянський.

На кінець 1940-х – початок 1950-х рр. починається нова хвиля репресій особливо проти нелегальних об'єднань. Велика кількість релігійних формувань, відсутність єдності, ймовірно, через індивідуалістичний і консервативний селянський менталітет, упереджене сприйняття будь-якої іншості та нездатність до конструктивного діалогу призвели до їхнього швидкого винищення.

Російсько-українська війна та глобалізовані виклики сьогодення лише посилюють актуальність поліконфесійності на Вінниччині в контексті як взаємовідносин між різними конфесіями і владою, так між різними християнськими і протестантськими конфесіями між собою.

Тому вивчення діяльності різних протестантських течій в регіональному розрізі дозволить більш об'єктивно і комплексно вивчати історію протестантизму в Україні.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для підготовки та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Voynarovskiy, A., Zhmud, N., Hrebenova, V. (2024). Persecution of Christian Confessions in Ukrainian Podilia During the 1930s. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*: Voi. 44 Iss. 7, Article 4. <https://doi.org/10.55221/2693-2229.2551>
- Бондарчук, П. Соціорелігійне життя України в середині 1940-х – на початку 1950-х рр. URL: http://history.org.ua/JournALL/jittia/jittia_2010_2_3/4.pdf
- Бондарчук, П.М. (2019). *Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х – середина 1980-х років): Історико-релігієзнавче дослідження* / Наук. ред. В.М. Даниленко. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України. 268 с.
- Висовень, О.І. (2021). *Громади Євангельських християн-баптистів радянської України в політичних, соціокультурних вимірах тоталітарної доби (40-80-і рр. XX ст.): дис... д-ра іст. наук: 07.00.01. Переяслав. 506с.*
- Вільховий, Ю.В. *Політика радянської влади щодо протестантських церков в Україні (середина 40-х – 70-х рр. XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук. Полтава, 2002. 298 с.*
- Войналович, В. (2005). *Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні в 1940 – 1960-х роках: політичний дискурс*. Київ. 741 с.
- ДАВіО – Державний архів Вінницької області.
- Даниленко, В.М., Кононенко, В.В. (2005). Релігійна політика радянської влади на Поділлі у перші повоєнні роки (1945-1948). *Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження*. Вінниця. С. 264-269.
- Данілова, І. Ю. (2010). *Протестантські релігійні організації в Україні у повоєнний період (1945-1955 рр.): структура, діяльність та стосунки з владою: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ. 21 с.*
- Данілова, І.Ю. (2007). Організації Євангельських християн-баптистів Вінниччини у повоєнне десятиліття. *Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження*. Вінниця. С.339-342.
- Довбня, О. (2018). Репресії проти протестантів УСРР/УРСР (1920 – 1980-ті рр.) у сучасній вітчизняній історіографії: регіональний аспект. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Дрогобич. Вип.21. Т.1. С.15-22.
- Єленський, В. (1991). *Державно-церковні взаємини (1917–1991)*. Київ.72 с.
- Зінко, Ю. А. (2001). Політика радянської влади щодо протестантських релігійних громад у документах державного архіву Вінницької області. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія «Історія»*. Вінниця. Вип.3. с.256-260.
- Лахно, О. (2006). Розкол у євангельсько-баптистському русі на Поділлі в світлі архівних документів (друга половина XX століття). *Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Т. 14. К.-Хмельницький. С. 349-362.

Лисенко, О. (1999). Церковне життя в Україні. 1943–1946 рр. Київ. 403 с.

Логінов, О.В. (2008). Діяльність істинно-православної церкви на Поділлі як релігійна форма опору селянства політиці радянської влади / *Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-теоретичної конференції «Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне». До 1020-ліття хрещення Русі та 250-річчя Вінницького кафедрального Спасо-Преображенського собору*. Вінниця. 430с.

References:

- Bondarchuk, P.M.** (2019). *Relihiini techii v radianskii Ukraini (seredyna 1940-kh – seredyna 1980-kh roki): Istoryko-relihiiezhnavche doslidzhennia [Religious currents in Soviet Ukraine (mid-1940s - mid-1980s): Historical and religious study]* / Nauk. red. V.M. Danylenko. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. K.: Instytut istorii Ukrainy. 268 s. [in Ukrainian].
- Bondarchuk, P.** *Sotsiorelihiine zhyttia Ukrainy v seredyni 1940-kh – na pochatku 1950-kh rr. [Socio-religious life of Ukraine in the mid-1940s - early 1950s]* URL: http://history.org.ua/JournALL/jittia/jittia_2010_2_3/4.pdf [in Ukrainian].
- Danilova, I.Yu.** (2007). *Orhanizatsii Yevanhelskykh khrystyian-baptystiv Vinnychchyny u povoiennne desiatylittia [Organizations of Evangelical Christians-Baptists of Vinnytsia in the post-war decade]. Vinnychchyna: mynule ta sohodennia. Kraiezhnavchi doslidzhennia*. Vinnytsia, 339-342 [in Ukrainian].
- Danilova, I.Yu.** (2010). *Protestantski relihiini orhanizatsii v Ukraini u povoiennyi period (1945-1955 rr.): struktura, diialnist ta stosunky z vladoiu [Protestant religious organizations in Ukraine in the post-war period (1945-1955): Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk. Kyiv. 21 s. [in Ukrainian].*
- Danylenko, V.M., Kononenko, V.V.** (2005). *Relihiina polityka radianskoi vlady na Podilli u pershi povoienni roky (1945-1948) [The religious policy of the Soviet authorities in Podillya in the first post-war years (1945-1948)]. Vinnychchyna: mynule ta sohodennia. Kraiezhnavchi doslidzhennia*. Vinnytsia, 264-269 [in Ukrainian].
- Dovbnya, O.** (2018). *Represii proty protestantiv USSR/URSR (1920 – 1980-tirr.) u suchasni vitchyzniani istoriohrafii: rehionalnyi aspekt [Repressions against Protestants of the Ukrainian SSR/USR (1920-1980s) in modern national historiography: regional aspect]. Aktualni pytannia humanitarnykh nauk. Drohobych, T.1. 21, 15-22 [in Ukrainian].*
- DAVIO** – Derzhavnyi arkhiv vinnytskoi oblasti [State archive of the Vinnytsia region].
- Lakhno, O.** (2006). *Rozkol u yevanhelsko-baptystskomu rusi na Podilli v svitli arkhivnykh dokumentiv (druha polovyna 20 stolittia) [The split in the Evangelical-Baptist movement in Podillya in the light of archival documents (second half of the 20th century)]. Naukovi zapysky: Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv. T. 14. K.-Khmelnytskyi, 349-362 [in Ukrainian].*
- Lysenko, O.** (1999). *Tserkovne zhyttia v Ukraini. 1943–1946 rr. [Church life in Ukraine. 1943–1946]. Kyiv, 403 [in Ukrainian].*
- Vilkhovy, Yu.V.** (2002). *Polityka radianskoi vlady shchodo protestantskykh tserkov v Ukraini (seredyna 40-kh – 70-kh rr. XX st.) [Policy of the Soviet authorities regarding Protestant churches in Ukraine (mid-40s - 70s of XX century)]: Dys. ... kand. ist. nauk. Poltava, 2002. 298 s. [in Ukrainian].*
- Voinalovich, V.** (2005). *Partiino-derzhavna polityka shchodo relihii ta relihiinykh instytutsii v Ukraini v 1940 – 1960-kh rokakh: politychnyi diskurs [Party-state policy regarding religion and religious institutions in Ukraine in the 1940s-1960s: political discourse]. Kyiv, 741 [in Ukrainian].*
- Vysoven, O.I.** (2021). *Hromady Yevanhelskykh khrystyian-baptystiv radianskoi Ukrainy v politychnykh, sotsiokulturnykh vymirakh totalitarnoi doby (40-80-irr. 20 st.) [Communities of Evangelical Christian-Baptists of Soviet Ukraine in the political, socio-cultural dimensions of the totalitarian era (40-80s of the 20th century)]: thesis... Dr. Hist. Sciences: 07.00.01. Pereyaslav, 506 [in Ukrainian].*
- Yelenskyi, V.** (1991). *Derzhavno-tserkovni vzaiemyny (1917–1991) [State-church relations (1917–1991)]. Kyiv, 72 s. [in Ukrainian].*
- Voynarovskiy, A., Zhmud, N., Hrebenova, V.** (2024). *Persecution of Christian Confessions in Ukrainian Podilia During the 1930s. Occasional Papers on Religion in Eastern Europe: Voi. 44 Iss. 7, Article 4. <https://doi.org/10.55221/2693-2229.2551> [in English]*
- Zinko, Yu.A.** (2001). *Polityka radianskoi vlady shchodo protestantskykh relihiinykh hromad u dokumentakh derzhavnoho arkhivu Vinnytskoi oblasti [The policy of the Soviet authorities regarding Protestant religious communities in the documents of the state archive of the Vinnytsia region]. Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. M. Kotsiubynskoho. Serii «Istoriia». Vinnytsia, 3, 256–260 [in Ukrainian].*

Environmental institutions of Vinnytsia region second half of the 1940s - early 1970s

Anna S. Malinovska

Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

PhD. student (Ukraine)

email: anna.milk777@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-8755-8553>

Abstract.

The purpose of the article is to consider the issues of nature protection in Vinnytsia region in the second half of the 1940s and early 1970s. It is shown that during this period, the solution to this problem was seen as the identification of certain valuable natural objects, their withdrawal from the sphere of economic use and complete protection. **The research methodology** is based on the principle of objectivity and historicism, a systematic approach to the study of historical, environmental and socio-economic phenomena in their development and interrelationships. The use of methods of analysis and synthesis, problematic and thematic, descriptive and historical and chronological approaches allowed the research to optimally solve the research objectives. **The scientific novelty** lies in the systematic use of a comparative analysis of the work of environmental institutions in Ukraine in general and in Vinnytsia region in particular. **Conclusions.** It has been established that nature protection was not a priority area of state policy in the USSR, but later the first environmental protection measures began to be implemented. In the 1960s, protected areas and nature reserves began to appear in the Vinnytsia region, and programmes were developed to protect water and soil. However, the impact of these measures was limited due to insufficient funding, lack of a systematic approach, and lack of environmental education.

Keywords: nature protection, natural resources, reserves, sanctuaries, natural monuments, environmental institutions.

Природоохоронні інституції Вінниччини другої половини 1940-х – початку 1970-х років

Анна Маліновська

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

аспірантка (Україна)

email: anna.milk777@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-8755-8553>

Анотація.

Метою статті є розгляд питань охорони природи на Вінниччині у другій половині 1940-х на початку 1970-х років. Показано, що в цей період вирішення окресленої проблеми розглядалось як виявлення окремих цінних об'єктів природи, вилучення їх зі сфери господарського використання та цілковита охорона. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципі об'єктивності та історизму, системному підході до вивчення історичних, природоохоронних та соціально-економічних явищ у їх розвитку і взаємозв'язках. Використання методів аналізу та синтезу, проблемно-тематичного, описового та історико-хронологічного підходу дозволило оптимально вирішити завдання дослідження. **Наукова новизна** міститься у системному використанні порівняльного аналізу роботи природоохоронних інституцій в Україні в цілому і на Вінниччині зокрема. **Висновки.** Встановлено, що охорона природи не була пріоритетним напрямом державної політики в СРСР, але згодом почали впроваджуватися перші природоохоронні заходи. У 1960-х роках на Вінниччині почали з'являтися заповідні зони та заказники, а також розроблялися програми з охорони водних ресурсів і ґрунтів. Проте вплив цих заходів був обмеженим через недостатнє фінансування, відсутність системного підходу та брак екологічної освіти.

Ключові слова: охорона природи, природні ресурси, заповідники, заказники, пам'ятки природи, природоохоронні інституції.

Постановка проблеми. Глобальна екологічна криза, що розгортається у планетарному масштабі, стає дедалі більшою загрозою для існування людства та стабільності екосистем, від

яких залежить життя на Землі. У цьому контексті надзвичайно важливим є детальне дослідження історичних витоків і розвитку природоохоронної діяльності, зокрема функціонування та ролі різноманітних природоохоронних інституцій. Аналіз їхньої діяльності дозволяє краще зрозуміти, як суспільство реагувало та продовжує реагувати на екологічні виклики, що виникають унаслідок антропогенного впливу. Такий підхід сприяє глибшому усвідомленню причин і наслідків соціально-екологічних проблем сучасного світу, а також розробці ефективних стратегій їх подолання.

Аналіз джерел та останніх досліджень. У післявоєнні роки гостро постало питання про виявлення усіх пам'яток природи, уточнення їх площ, організацію догляду тощо.

Питання охорони природи й створення заповідних об'єктів у Вінницькій області в 40-70 х рр. XX ст. займало помітне місце в дослідженнях тогочасних науковців-природознавців. Це роботи О.Л. Липи, І.Г. Підплічка, а також на початку 1940-х років активну участь у справі охорони природи брали такі вчені, як В.Г. Аверін, М.І. Котов, Є.М. Лавренко та багато інших.

Але радянській історіографії була притаманна політична заангажованість, оскільки природоохоронна діяльність в Україні в ці роки пов'язувалася винятково з роботою партії та виконавчими органами республіки.

Значний внесок у справу охорони природи зробили своїми працями і активною участю в організаторській роботі А.І. Барбарич, І.П. Білокінь, М.А. Воїтвенський, В.І. Комендар, О.П. Корнєєв, В.Л. Мунтян, П.С. Погребняк, С.М. Стойко, А.П. Федоренко, С.С. Харкевич, В.І. Чопик та ін.

У сучасній науковій літературі широкий пласт займають дослідження як природних екосистем та їх охорони в цілому, так і окремих аспектів цього питання. Із численних сучасних робіт, присвячених проблемі охорони довкілля, можна виокремити наукові праці колективу авторів за редакцією М. Гродзинського «Заповідна справа в Україні» (Гродзинський, & Стеценко, 2003), В. Вербицького «Еколого-натуралістична освіта в Україні: історія, проблеми, перспективи» (Вербицький, 2003) тощо. У працях А. Бегеки «Нарис з історії охорони природи (до XX ст.)» (Бегека, 1996b) та «Історія охорони природи в Україні (до кін. XVIII ст.)» (Бегека, 1996a) висвітлюється розвиток природоохоронних ідей на території України від найдавніших часів до XX ст. Серед робіт, присвячених нашій тематиці, виділяються дослідження С. Васюти та О. Васюти (Васюта, 1999), (Васюта, 2000). Особливо широкоплановою є колективна праця в чотирьох томах О. Васюти, С. Васюти та Г. Філіпчука «Екологічна політика: національні та глобальні реалії», хоча для нас особливий інтерес становлять перші два томи (Васюта, 2004).

Дослідження різних аспектів суспільного життя та питань охорони навколишнього середовища в Україні займає значне місце у сучасній українській історіографії, характеризуючись широким і багатогранним підходом. Проте, незважаючи на зростаючий інтерес науковців до вивчення історії природоохоронної діяльності на Вінниччині, наразі відсутні наукові праці, які б детально аналізували діяльність суспільних інституцій у сфері охорони природи в межах Вінницької області у період із 1940-х до 1970-х років. Це залишає важливий історичний пласт недостатньо вивченим, що відкриває перспективи для подальших досліджень у цьому напрямі.

Метою статті є виявити природоохоронні суспільні інституції на Вінниччині у другій половині 1940-х – початку 1970 рр.

Виклад основного матеріалу. Щодня зіштовхуючись із негативними наслідками техногенного та антропогенного впливу на довкілля, суспільство дедалі більше усвідомлювало, що проблема охорони природи набуває критичного значення. Її розв'язання стало важливою умовою для збереження майбутнього людства. У той час вирішення цієї проблеми переважно зводилося до ідентифікації окремих цінних природних об'єктів, їх вилучення з господарського використання та забезпечення повної охорони. Основними формами природоохоронної діяльності стали заборона знищення рідкісних видів флори та фауни, а також створення заповідників, заказників, заповідних урочищ і пам'яток природи. Ці заходи були спрямовані на збереження унікальних екосистем і рідкісних представників біорізноманіття.

Повоєнні роки відмічені піднесенням охорони природи. 24 травня 1944 р. в Україні відновлене головне управління в справах заповідників, зоопарків та зоосадів. 26 липня 1946 р. Рада Міністрів УРСР затвердила положення про державні заповідники та пам'ятки природи, яке чітко визначило, що всі нові заповідники затверджуються урядом за пропозицією Головного управління у справах заповідників та перебувають у підпорядкуванні цього Управління. Заповідники місцевого значення затверджуються облвиконкома та проходять реєстрацію в Управлінні (Гродзинський, 2003, с.32).

Однак, вже у 1949 р. в Раді Міністрів СРСР постало питання про більш широке використання заповідників з господарською метою. 29 серпня 1951 року була видана союзна постанова № 3192 «Про заповідники», в якій зокрема зазначалось: «в ряді районів необґрунтовано розрослась мережа заповідників по охороні природи...Лісове господарство в

.....
державних заповідниках перебуває в незадовільному стані. Ліси в багатьох заповідниках загарані та вражені шкідниками. Науково-дослідна робота в більшості державних заповідників провадиться у відриві від практичних інтересів народного господарства. Тематика наукових робіт часто носить надуманий та випадковий характер». Постанова зобов'язувала уряди союзних республік закрити 88 заповідників (Гродзинський, 2003, с.32-33).

На жаль, значне скорочення мережі заповідників, що відбулось, починаючи 1951 р., продовжувалось і далі. Як результат – на 1965 рік в Україні залишилося менше 2-х заповідників загальною площею 11536 га. На цей час заповідна справа в Україні мала найгірші показники за весь час радянської влади. Частка територій під заповідниками складала всього 0,02%.

Терміново урядом було прийнято ряд постанов, направлених на поліпшення стану охорони природи в республіці. У 1960 році під охорону держави було взято 76 найбільших визначних парків України. Заповідникам і пам'яткам природи був присвячений окремий розділ у Законі про охорону природи республіки (1960 р.).

7 серпня 1963 р. Рада Міністрів УРСР видала спеціальне розпорядження про пам'ятки природи України, згідно з яким Академія наук республіки була зобов'язана провести певну державну реєстрацію ботанічних садів, дендрологічних парків, парків-пам'яток садово-паркової архітектури та пам'яток природи республіканського і місцевого значення (Липа, 1969, с.5).

Природа України багата на об'єкти, які потребують охорони в інтересах народного господарства, науки і культури. Інтенсивне використання природних багатств неминуче породжувало потребу бережливіше і уважніше ставитися до резервів природи, особливо до тих, які в разі винищення не можна буде відновити. Проте, щоб втручатися в природу, її треба добре знати. Цим самим встановлюється те безапеляційне твердження, згідно з яким вчені повинні мати певні природні еталони, тобто національні природні парки, заповідники, регіональні ландшафтні парки, заповідні урочища, заказники, пам'ятки природи, дендрологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, в степах і лісах, в горах і на рівнинах, в морях і ріках.

Справа охорони живої природи мала велику місцеву специфіку. Виділення об'єктів охорони в тій чи іншій місцевості, обґрунтування потреби в їх охороні, всебічне висвітлення особливостей цих об'єктів було одним з важливих завдань наукових робітників, лісоводів та інших діячів на ниві перетворення і охорони природи.

Є об'єкти, охорона яких мала велике загальне значення. Наприклад заповідники, деякі парки, особливо мальовничі місця, рідкісні тварини і рослини було прийнято називати об'єктами республіканського значення. Інші об'єкти, наприклад окремі гаї, парки, луки, старі дерева, окремі мальовничі місця і т. ін., прийнято було називати об'єктами місцевого значення. Охорона об'єктів як республіканського, так і місцевого значення являла одне з найважливіших завдань всенародної системи охорони природи.

Загальна площа лісів України в досліджуваний період дорівнювала 8,4 млн. га (з них 6,4 млн. га знаходилися в держлісфонді і близько 2 млн. га – в користуванні колгоспів), що становило близько 14% всієї площі республіки. З цього видно, що лісів у нас було не багато. Майже половина з них складалася із хвойних порід. Найбільші масиви лісу зберігалися на Поліссі і в Карпатах. В лісостеповій зоні площа лісів становила не більше 15%, а в степовій зоні природні ліси були лише невеличкими острівцями в долинах річок. Війни, які пережила наша Батьківщина лише в XX столітті, мали згубний вплив на лісові багатства України. Особливо важке становище створилося після німецько-нацистської навали, під час якої було зруйновано тисячі міст і сіл. Потреба у відбудові зруйнованих промислових споруд і житл викликала надмірне вирубання лісів в післявоєнні роки. Це призвело до того, що у другій половині 1940-х років із вказаної вище площі лісів стиглі лісостани становили лише 11%, тоді як молоді насадження становили більше 55% площі лісів при нормі 25% (Підоплічко, 1958, с.18).

В ряді лісгоспзагів Вінницького обласного управління лісового господарства і лісозаготівель не приділялося належної уваги лісорозсадницькій справі. Мали місце порушення агротехніки вирощування садівного матеріалу в розсадниках Жмеринського, Крижопільського і Хмільницького лісгоспзагів, через що тут протягом кількох років не забезпечувався плановий вихід садівного матеріалу (ДАВО, ф.2700, оп. 17, спр. 1061, арк. 10).

Через нестачу садівного матеріалу траплялися порушення лісозаготівельними господарствами проектів створення захисних насаджень на еродованих землях колгоспів, мало вживалося заходів по збереженню цих насаджень від пошкоджень, внаслідок чого є випадки загибелі лісосмуг та інші.

Стан ведення лісового господарства в багатьох колгоспах облуправління сільського господарства продовжував залишатися на низькому рівні. Допускалися самовільні порубки та безсистемний випас худоби, несвоєчасно та в недостатніх обсягах проводилися рубки догляду, особливо в молодняках. Через ці причини продуктивність площ колгоспних насаджень була значно нижча від насаджень держлісфонду.

В Україні в різних місцях збереглися окремі невеликі гаї і групи дерев, яким по кількасот років; збереглися також окремі дерева, вік яких становить близько тисячі років. Здавалося б, що представники органів місцевої влади повинні самі дбати про живі кількасот літні пам'ятки природи і все зробити для того, щоб вони стояли ще не одну сотню років. На жаль, це не завжди так. Комісія з охорони природи при Академії наук і Українське товариство з охорони природи одержували немало сигналів про способи деяких місцевих господарників зрубувати такі неповторні пам'ятки минулого (Підоплічко, 1958, с.35).

Так, у селі Антопіль Томашпільського району Вінницької області знаходився парк у якому зростали найдавніші і одні з найвищих ясенів, що пам'ятають часи Богдана Хмельницького.

Ботанічна пам'ятка природи місцевого значення «Алея вікових лип», яка була розташована в межах Вінницького, Літинського, Немирівського і Тульчинського районів Вінницької області зазнавала значного негативного впливу від отрутохімікатів сільськогосподарських полів. Із зростанням транспортного потоку стан алеї значно погіршувався, що призвело до необхідності проведення суттєвої санітарної обрізки.

Одною з активних форм охорони природи є організація заповідників і заказників. Характер заповідного режиму в заповідниках і заказниках може іноді навіть збігатися, але основна різниця між цими двома формами заповідності полягає в тому, що заповідники є постійними закладами, а заказники тимчасовими (на ряд років).

Роль заповідників велика і різноманітна. Невдовзі після Другої Світової війни Рада Міністрів республіки прийняла постанову «Про заходи до впорядкування охорони природи державних заповідників та пам'яток природи на території УРСР». Ця постанова сприяла організації охорони природи в Україні у післявоєнний час і популяризації цієї справи серед широких мас населення. Щодо заповідників, то в цій постанові відзначалось їх важливе значення і заборонялось місцевим органам влади втручатися в наукову і господарську діяльність державних заповідників (Підоплічко, 1958, с.48-49).

Після прийняття цієї постанови більшість заповідників перейшла у відання Академії наук, однак всі вони були заповідниками республіканського, а деякі і загальносоюзного значення.

У 1974 році вийшла постанова Ради Міністрів УРСР про стан утримання державних заказників лісгоспзагами обласного управління лісового господарства і лісозаготівель. Відповідно до цієї постанови у Вінницькій області взято під охорону Закону 6 державних заказників площею 2335 га, які знаходяться у віданні лісгоспзгів обласного управління лісового господарства (ДАВО, ф. 5971, оп. 89, спр. 64, арк. 29.).

На виконання зазначеної постанови обласним управлінням лісового господарства була проведена відповідна робота по забезпеченню охорони і утриманню державних заказників. На кожний державний заказник були розроблені та затверджені Положення з умовами охоронного режиму в цих заповідних територіях. Зокрема, було зобов'язано лісничих суворо дотримуватись вимог охоронного режиму в кожному заказнику, встановити на їх території охоронні щити та проводити відповідні міри догляду (ДАВО, ф. 5971, оп. 89, спр. 64, арк. 30).

Однак, перевірка, проведена обласною інспекцією по охороні природи, показала, що лісгоспзагами практично не здійснюються ніякі заходи по догляду і охороні заказників.

Під час лісовпорядкування Гніванського лісництва в 1970-1971 рр, урочище Володимирська дубина, як пам'ятка природи не була врахована. Внаслідок такого упущення цей цінний лісовий масив було помилково віднесено в склад лісів II групи, що є грубим порушенням Положення про державні заказники та пам'ятки природи Української РСР (ДАВО, ф. 5971, оп. 89, спр. 64, арк. 30.).

На території держзаказника «Буго-Деснянський» допускалося випасання худоби, розведення вогнищ, вилов риби в річці Десна, що в межах заказника заборонено.

Недоліки в утриманні державних заказників свідчать про те, що лісгоспзагами не приділялася належна увага охороні і догляду цих заповідних територій. Потрібно відмітити, що кількість заказників не була достатньою, а їх розміщення по території республіки нерівномірне.

Велику роботу по виявленню пам'яток природи, їх опису, уточненню площ провели окремі республіканські секції Товариства: зокрема секція охорони пам'яток живої природи (голова О.Л. Липа), секція охорони і розвитку лісів та зелених насаджень (голова Б.П. Толчєєв), секція охорони пам'яток неживої природи (Є.В. Шевченко). Багато попрацювали над виявленням пам'яток природи на місцях обласні і районні відділення Товариства. До цієї роботи вони залучили численний актив фахівців-лісівників, ботаніків, краєзнавців, вчителів, які виявляли найбільш цінні природні утворення, взяли на облік, склали списки пам'яток природи та передали їх на затвердження облвиконкомом (Липа, 1969, с.5).

В результаті такої спільної наполегливої роботи було взято під охорону держави багато різних об'єктів природи місцевого значення. В деяких областях було взято під охорону парки: Львівська – 70, Чернівецька – 22, Рівненська – 13, Житомирська і Сумська - по 20, Вінницька – 12 (Липа, 1969, с.5).

Щодо тих об'єктів природи, які було взято на облік і під охорону держави, як показали дослідження, не всюди охорона за ними знаходилася на належному рівні. Це стосувалося насамперед парків, особливо тих, що підпорядковані колгоспам і радгоспам. Щоб ці парки не втратили остаточно своєї наукової цінності і естетичного значення, потрібно було посилювати увагу до їх охорони, впорядкувати і систематизувати догляд. Для цього закріплювали за кожним парком постійну бригаду садових робітників на чолі з досвідченим садівником. Це забезпечувало кваліфікований догляд за насадженнями. Заборонялося в історичних парках-пам'ятках садово-паркової архітектури будівництво різних господарчих та допоміжних будівель, бо це вело до порушення їх стилізованих особливостей.

Перші паростки заповідання у вигляді державних заповідників республіканського значення, якими виступають 6 парків другої половини XVII – початку XIX ст. (Антопільський, Верхівський, Немерчанський, Немирівський, Ободівський, Чернятинський), з'являються на Вінниччині у січні 1960 року, тобто ще перед прийняттям «Закону про охорону природи» (червень 1960). В їх заповіданні значну роль відіграли майбутні члени ще тільки створюваного обласного Товариства охорони природи (зареєстроване у березні 1961 року). Саме їх зусиллями вперше проведені обстеження старовинних парків і запропонована їх охорона. Пройде лише 4 роки і під охорону попадуть ще 68 об'єктів як унікальні і цінні ботанічні пам'ятки природи (Денисик, 2000, с.67).

Отже, активний розвиток заповідної справи на Вінниччині пов'язаний з утворенням у 1967 році обласної Інспекції охорони природи при Державному комітеті УРСР, яку очолював протягом десяти років А.Н. Бірюков. Новоутворена організація стає одним із центрів реабілітації біорізноманіття краю. Разом з науковими співробітниками АН УРСР, лісової дослідної станції (створена у 1959 році на базі Подільської зональної), працівниками лісового і сільського господарства та природоохоронною громадськістю проводиться робота по виявленню природних та малотрансформованих ландшафтів. Велику допомогу в цій праці здійснювали співробітники обласного краєзнавчого музею, які проводили науково-дослідну роботу для організації експедиційного відділу природи (відкритий у 1970 році). В результаті в 1969 році ще 36 ботанічних об'єктів стали заповідними. Характерно, що усі об'єкти на той час мали час ботанічних пам'яток природи. Лише на початку 1970-х років завдяки розробці першої класифікації та її доповненням у 1974 році Держкомприродою разом з Академією Наук і Українським Товариством охорони природи визначено сім рівнів заповідних територій – державний заповідник, державний заказник, державний природний парк, пам'ятка природи, пам'ятка садово-паркового мистецтва, заказник місцевого значення та заповідне урочище. З цього часу на Вінниччині з'являються природоохоронні об'єкти майже усіх вищезгаданих рівнів за виключенням державних заповідників і державних природних парків (Денисик, 2000, с.67).

Висновки. Підсумовуючи, можна зазначити, що у цей період Вінниччина, як і вся Україна, зіткнулася з інтенсивним впливом антропогенних факторів, що було спричинено активним розвитком промисловості, сільського господарства та урбанізацією. Вирубка лісів, розорювання земель, забруднення води та повітря стали серйозними екологічними проблемами. Особливо гострою була проблема збереження лісів, оскільки післявоєнне господарське відновлення потребувало великої кількості ресурсів.

Охорона природи не була пріоритетним напрямом державної політики в СРСР, але згодом почали впроваджуватися перші природоохоронні заходи. У 1960-х роках на Вінниччині почали з'являтися заповідні зони та заказники, а також розроблялися програми з охорони водних ресурсів і ґрунтів. Проте вплив цих заходів був обмеженим через недостатнє фінансування, відсутність системного підходу та брак екологічної освіти.

Отже, у другій половині 1940-х і до початку 1970-х років природоохоронна справа в Україні і на Вінниччині зокрема розвивалася досить активно. Справа охорони живої природи мала велику місцеву специфіку. Виділення об'єктів охорони в тій чи іншій місцевості, обґрунтування потреби в їх охороні, всебічне висвітлення особливостей цих об'єктів було одним з важливих завдань наукових робітників, лісоводів та інших діячів природоохоронних інституцій на ниві перетворення і охорони природи нашого краю.

Фінансування. Авторка не отримувала фінансової підтримки для написання та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Бегека, А.Д. (1996а). *Історія охорони природи в Україні (до кін. XVIII ст.)*. Миколаїв, 132 с.
- Бегека, А.Д. (1996б). *Нарис з історії охорони природи (до XX ст.)*. Київ, 89 с.
- Васюта, О. А. (2000). Проблеми та протиріччя охорони природи в Україні в період тоталітарної доби (20-50-ті роки XX ст.). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: збірник на пошану проф. Юрія Сливки*. Випуск 7 ін-т українознавства НАН України. Львів. С. 51-57.

- Васюта, О.А.** (2004). *Екологічна політика: національні та глобальні реалії*. Чернівці: «Зелена Буковина», 550 с.
- Васюта, С. І.** (1999). Історіософічна концептуалізація досліджень проблеми генезис кризового стану природного середовища України. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Випуск 8. Тернопіль. С. 90-103.
- Вербицький, В. В.** (2003). *Еколого-натуралістична освіта в Україні: історія, проблеми, перспективи*. Київ, 302 с.
- Гродзинський, М.Д. & Стеценко, М.П.** (2003) *Заповідна справа в Україні: навчальний посібник*. Київ, 306 с.
- ДАВО** – Державний архів Вінницької області.
- Денисюк, Г.І. & Любченко, В.Є.** (2000). *Заповідне Поділля. Краєзнавчі нариси*. Вінниця: «Тезис», 104 с.
- Липа, А.Л. & Федоренко, А.П.** (1969). *Заповідники і пам'ятки природи України*. Київ: «Урожай», 187 с.
- Підоплічко, Г.П.** (1958). *Охорона природи на Україні*. Київ: Друкарня «Радянська Україна», 59 с.

References:

- Beheka, A. D.** (1996a). *Istoriia okhorony pryrody v Ukraini (do kin. VIII st.)* [History of nature protection in Ukraine (up to the end of the eighteenth century)]. Mykolaiv, 132 s. [in Ukrainian].
- Beheka, A.D.** (1996b) *Narys z istorii okhorony pryrody (do XX st.)* [Essay on the history of nature protection (up to the twentieth century)]. Kyiv 89 s. [in Ukrainian].
- DAVO** – Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti [State Archive of Vinnytsia Oblast].
- Denysyk G.I., Lyubchenko V.E.** (2000) *Zapovidne Podillia. Kraieznachchi narysy*. [Protected Podillia. Local lore essays.] Vinnytsia, Tezis, 104 s. [in Ukrainian].
- Grodzinsky M.D., Stetsenko M.P.** (2003) *Zapovidna sprava v Ukraini: navchalnyi posibnyk*. [Nature Reserve Management in Ukraine: A Study Guide]. Kyiv, 306 s. [in Ukrainian].
- Lypa A.L., Fedorenko A.P.** (1969) *Zapovidnyky i pamiatky pryrody Ukrainy* [Reserves and monuments of nature of Ukraine]. Kyiv, Urozhay, 187 s. [in Ukrainian].
- Pidoplichko, G.P.** (1958) *Okhorona pryrody na Ukraini* [Nature protection in Ukraine]. Soviet Ukraine Printing House, Kyiv, 59 s. [in Ukrainian].
- Vasyuta O.A.** (2000) *Problemy ta protyrichchia okhorony pryrody v Ukraini v period totalitarnoi doby (20-50-ti roky XX st.)* [Problems and contradictions of nature protection in Ukraine during the totalitarian era (20-50s of the twentieth century)]. Lviv, 51-57. [in Ukrainian].
- Vasyuta O.A.** (2004) *Ekolohichna polityka: natsionalni ta hlobalni realii* [Environmental policy: national and global realities.] Chernivtsi: Zelena Bukovyna, 550 p. [in Ukrainian].
- Vasyuta S.I.** (1999) *Istoriosofichna kontseptualizatsiia doslidzhen problemy henezys kryzovoho stanu pryrodnoho seredovyshcha Ukrainy*. [Historiosophical conceptualisation of research on the genesis of the crisis state of the natural environment of Ukraine.] Ternopil, 90-103. [in Ukrainian].
- Verbytskyi V.V.** (2003) *Ekoloho-naturalistychna osvita v Ukraini: istoriia, problemy, perspektyvy* [Ecological and naturalistic education in Ukraine: history, problems, prospects]. Kyiv, 302 s. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 14.10.2024

Схвалено до друку / Accepted: 22.11.2024

ЕТНОЛОГІЯ

УДК 394(=161.2):728.6«19»

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-50-110-122>

The ritual of «toloka» and «novosillya» in the traditional rituals of Ukrainians of the Middle Dnieper region (second half of the 20th century)

Iryna M. Symonenko

Taras Shevchenko National University

Researcher (Ukraine)

email: iryna.symonenko@knu.ua

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0008-6654-5819>

Abstract.

The Ukrainian people have always been characterized by a high spiritual culture, respect for customs and traditions, which are associated with a worldview that has developed over many centuries and has preserved signs of pre-Christian beliefs. **The topic** is researched on the basis of archival, field and ethnographic materials that allow us to comprehensively present the features of the building rituals of this region. The article examines the traditions and rituals of the toloka, as an ancient Ukrainian custom organized in the village for group work. The ways of avoiding demonological danger during housewarming and moving to a new home are traced. **The purpose of the article** is to study and analyze new and little-known information in the works of Ukrainian and foreign researchers about the components of folk construction rituals - "toloka" and "novosillya", which took place in the territories of Dnieper Ukraine in the second half of the twentieth century. **The methodological basis** of the article is the main methods of ethnological science: comparative-historical, comparative-chronological, retrospective, analysis of historical reconstruction, direct field observation, interviewing, polling, recording and systematization of materials. **The scientific novelty** lies in the analysis of the features of the definition of the concepts of "toloka" and "novosillya", such an analysis will help to avoid the limitations of the definition of the concept and allow us to develop a more effective approach to the definition of this concept. **Conclusions.** In the context of the analysis of rituals, the significance of the relevant folk traditions of our ancestors, their use and distribution in the second half of the 20th century, their significance for the establishment of cultural identity and the preservation of historical memory were clarified. This study is based on ethnographic materials collected by the author in the territory of Dnieper Ukraine. The prospects for further research into the concepts of "toloka" and "novosillya" lie in developing more effective approaches to the preservation and use of Ukraine's cultural heritage.

Keywords: construction rituals, customs, housewarming, rituals, toloka, traditions.

Обряд «толоки» і «новосілля» у традиційній обрядовості українців Наддніпрянщини (друга половина 20 ст.)

Ірина Симоненко

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

здобувач (Україна)

e-mail: iryna.symonenko@knu.ua

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0008-6654-5819>

Анотація.

Українському народу завжди була притаманна висока духовна культура, шанування звичаїв та традицій, які пов'язані з світоглядом, який складався впродовж багатьох століть і зберіг ознаки дохристиянських вірувань. Тема досліджена на основі архівних, польових та етнографічних матеріалів які дозволяють всебічно представити особливості будівельної обрядовості цього регіону. У статті розглядаються традиції та обряди про толоку як давній український звичай, який організовували на селі для виконання гуртової роботи. Простежуються способи уникнення демонологічної небезпеки під час новосілля та переходу у новий дім. **Метою статті** є вивчення та аналіз нової і маловідомої інформації у працях українських та зарубіжних дослідників про компоненти народної будівельної обрядовості – «толоку» та «новосілля», яка мала місце на теренах Наддніпрянської України у другій половині 20 століття. **Методологічну основу статті** становлять основні методи етнологічної науки: порівняльно-історичний, порівняльно-хронологічний, ретроспективний,

аналіз історичної реконструкції, безпосередньо польового спостереження, інтерв'ювання, опитування, фіксації та систематизації матеріалів. **Наукова новизна** полягає в аналізі особливостей визначення поняття «толока» та «новосілля», такий аналіз допоможе уникнути обмежень визначення поняття та дозволити виробити більш ефективний підхід до визначення означеного поняття. **Висновки.** В контексті аналізу обрядовості з'ясовано значення відповідних народних традицій наших пращурів, їх використання та поширення у другій половині 20 століття, значення для утвердження культурної ідентичності та збереження історичної пам'яті. В основу дослідження покладені етнографічні матеріали, зібрані авторкою на теренах Наддніпрянської України. Перспективи подальших досліджень понять «толока» та «новосілля» полягають у виробленні більш ефективних підходів до збереження та використання культурної спадщини України.

Ключові слова: будівельна обрядовість, звичаї, новосілля, обряди, толока, традиції.

Постановка проблеми. В сучасному світі все більш актуальним постає питання збереження нематеріальної культурної спадщини. Зміни в світі і технологічний процес загрожують збереженню обрядів, звичаїв і традицій. Це привертає увагу, бо є безцінним для надбання людства.

Оригінальність дослідження в тому, що вперше, на основі залученої історіографії, опублікованих та зібраних в ході польових досліджень джерел, авторкою проведено комплексне дослідження традицій, звичаїв та обрядів народного будівництва Наддніпрянської України другої половини ХХ століття. Введено в обіг низку нових матеріалів: опитувань респондентів, описів звичаїв і традицій зроблених авторкою на території цього регіону.

Виходячи з того, що цю тему вивчали різні представники історичних наук, перш за все, потрібно дослідити, у чому полягає визначення поняття «толока» та «новосілля».

Аналіз публікацій та досліджень. Питанню дослідження визначення понять «толока» і «новосілля» приділяли увагу вчені, які розкривали основні аспекти цих понять. На початку ХХ століття термін «толока» мав трактування найближчої до поселення землі, яка виділялась під випас великої рогатої худоби та овець (Брокгауз, Ефрон, 1901, с. 438-439). Мало місце тлумачення «толоки», представлене М. Сумцовим, як гуртової роботи, за яку працюючі не вимагали оплати, а отримували хороший обід (Сумцов, 1901, с.439). У значенні відробіткової ренти можна знайти відомості про толоку в працях вчених В. Антоновича (1870), М. Грушевського (1994, с.122, 133, 143-144, 179-181). Як звичай взаємодопомоги «толоку» розглядали Г. Горинь (2007, с.597-598), М. Гримич (2007, с.231-232).

У дослідженні М. Шкіри, проаналізовано досвід толоки в селах Київської, Черкаської, Полтавської та інших областей України, де до сьогодні не забули давню добру традицію – будувати житло толокою. Наші діди і прадіди були свідками й учасниками цього колективістського звичаю. Адже йшли працювати гуртом, як правило, до людей небагатих, котрі потребували допомоги (Шкіра, 2012, с. 317). Спробу охарактеризувати «толоку», як відробіткову ренту, виділивши традиційний етнографічний компонент, зробив В. Сироткін (1999, с. 371-376). Потреба у більш глибокому вивченні будівельної обрядовості, зокрема «толоки» та «новосілля» обумовила підготовку даного дослідження, зроблена на етнографічних матеріалах Наддніпрянщини другої половини ХХ століття.

Упродовж 2010–2013 рр. авторкою було проведено декілька краєзнавчо-етнографічних експедицій з дослідження Лісостепової України на теренах Наддніпрянської України. Ставилося за мету вивчення традицій будівельної обрядовості, а також простеження зв'язку обрядів та звичаїв, які побутували на цих територіях. Ця експедиція відбулася в межах Київської, Черкаської та Полтавської областей. Було обстежено 7 сіл, зокрема: Масківці, Поділля, Тарасівка, Мирне Київської області, Домантово, Яблунів Черкаської області та Харсіки Полтавської області. Під час польових досліджень¹ зібрано інформацію про звичаї, повір'я та обряди, якими користувались мешканці цих сіл: від «толоки» до входин – «новосілля».

У спогадах старожилів, були зафіксовані давні місцеві традиції про вже зниклі реалії колишнього життя. Факти історії нашого народу були висвітлені через біографії звичайних селян у тій інтерпретації, як їх зберегла людська пам'ять.

Метою статті є аналіз нової і маловідомої інформації про важливі компоненти народної будівельної обрядовості – «толоку» та «новосілля» – яка мала місце на теренах Наддніпрянської України у другій половині 20 століття.

¹ Польові етнографічні матеріали, зібрані автором з 2011 по 2013 рр. і зберігаються в Архіві кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (далі — Архів КЕК ІФ КНУіМТШ), Ф 59, П 1, Од. зб. 3 (Київська область), Од. зб. 4 (Полтавська область), Од. зб. 5 (Черкаська область) на 40 арк.

Виклад основного матеріалу. До кінця минулого століття був поширений звичай колективної допомоги, який носив назву – «**толока**». Його суть полягала в наданні безкоштовної допомоги односельцям.

У другій половині 20 століття селянин мав *щоденну* працю – догляд за худобою, роботу в полі, прибирання, приготування їжі; *найману* – робота на когось; і *добровільну* – колективну працю або «толоку».

Толока, у звичаях і традиціях населення Наддніпрянщини, є одним зі своєрідних господарсько-побутових явищ народної культури українців.

Народна «толока» ґрунтувалася на етичних засадах, основним моральним принципом було добровільне надання безкоштовної допомоги односельцям (Українська минувшина, 1993, с. 159).

Толокою виконували найважчі роботи: *в полі* – орання, жнива; *господарські справи* – будівлення хати, копання криниці тощо. Бувало, що на толоки йшли лише чоловіки, особливо під час орання. Існували й суто жіночі толоки, де господині збиралися дерти пір'я, лущити кукурудзу. Спільні толоки влаштовувалися на жнива.

Толочани не завжди працювали заради щедрого пригощання, яке влаштовував їм господар. Бувало так, що господар не міг нічого запропонувати, а допомогти все одно було потрібно, – «Працювали за спасибі» – адже спасибі, щире і відверте, варте найважчої роботи».

Працювати на толоках не відмовлялися, бо ніхто не знає, що станеться з ним завтра, чи не буде потрібна і йому підтримка. У народі казали: «Без толоки, як без руки – ні хати не зробиш, ні сіно не скосиш». Толока завжди проходила з піснями та жартами, хоч би яка важка робота не була.

Часто виходили працювати у святкові дні, або в неділю. Наші пращури були переконані: «Якщо працювати на себе в цей час було гріхом, то допомагати іншому – святою справою». (Склярєнко, 2015, с. 120).

При спілкуванні з жителями сіл Переяслав-Хмельницького району Київської області та Золотоніського району Черкаської області виявлено, що для більшості з них термін «толока» пов'язаний з будівництвом хати та її мазкою.

Значна кількість респондентів, «толокою» називали не тільки мазку хати, а й будь-яку гуртову працю на благо громади чи окремої родини. Слід зауважити, що ці дані відносяться до респондентів 1930-х – 1940-х років народження, тобто їхні спогади щодо будівництва припадають на другу половину ХХ ст.

Звичаї і традиції сягають глибини віків, які передавались від покоління в покоління. Як згадує житель села Дем'янці Переяслав-Хмельницького району Губар Микола Омелькович, 1939 р.н.: «Раніше люди жили бідніше, і коштів не було, щоб платити найманим робітникам, тому всю громіздку роботу робили толокою. Просили родичів, сусідів, так і будувалися» (Шкіра, 2012, с. 317). Як в приказці говориться: «Гуртом добре й батька бити».

Серед усіх звичаїв колективної допомоги масовіше і колоритніше проходила «толока» під час мазанки хати. Мазка і побілка стін мають давні традиції. За даними археологів вони відомі ще з XI – XII ст. і широко використовувались у міських і сільських житлах (Чижикова, 1987, с. 224).

В Південних районах Київської області селянські хати мазали і білили, тоді як в Північних районах стіни зрубних хат не білили. Як писав один з найвизначніших етнографів другої половини XIX – початку ХХ ст. Хведір Вовк: «...майже до самих північних меж України рублені дерев'яні хати обмазані глиною та білені крейдою, чого ми не находимо ні в білорусів, ні в Великої Росії» (Вовк, 1995, с. 117).

«Як же весело знадвору мазали і шпарували Хату глиною. Замість робили на дворі біля хати – новобудови. Просто в землі викопували досить глибоченьку і широченьку лунку, що завжди мала форму кола. Перші ґрунтовні заміси, що укривають решетування дранкою, і в які додається велика частка соломи місили кінями, а вже для останнього обшарування стін і дорослі і діти ставали до тієї гуртової роботи. Місили ногами бадьоро, завзято і проворно. Хтось своєчасно додавав до лунки води, а дехто, час од часу, лопатою, або вилами підкидував куцої пшеничної соломи, кінського кіз'яку та глею, аби суміш для мазки була міцною і довготривало прислужилася хаті. Солома дряпає ноги та й не враз вони і загояться, але то все дріб'язки порівняно з такими щасливими світлими життєстверджуючими миттями. По завершенні «творіння» замісу, весела юрба загляєних ніг затупотить по доріжці до ставка, де на них чекає животворча водичка і лагідна прохолода. Рятуйтеся жаби, розступися, зелена ряско, тетерійте карасі і коропис!» (Литвиненко – Орлова, 2007).

Не менш важливою роботою була і сама організація з підготовки і проведення толоки. Як зазначають респонденти, за декілька днів, а то й тижнів, господар і господиня обходили односельців і кликали на допомогу. У ході опитування зустрічалося, що жінка запрошує жінок, а

чоловік – чоловіків. Кількість людей на толоці могла залежати від самих господарів, дивлячись на їх статус в цій громаді.

Мазання хати проходило в декілька етапів. Перший – це валькування, на який господарі кликали якомога більше людей, щоб за один день обмазати глиною всю хату. Другий етап, або як іще називають – друга мазка – під дощечку, на яку кликали невелику кількість досвідчених мазальниць. Третій етап – вигладжування тонким шаром глини, для вирівнювання стін.

Підготовчий період займав досить тривалий час і, як правило, розпочинався весною. Заготівлю глини проводили в кар'єрах за селом (глинищах), до 60-х років XX століття для привезення глини використовували воза. Починаючи з 60-х років почали використовувати автомобілі і навіть навантажувачі, що значно пришвидшувало підготовчий процес. Зі слів Гетьман Галини Опанасівни: «з 1957 року автомобіля можна було виписати у колгоспі, заплативши за це 5 карбованців». Чмир Марія Іванівна, стверджує, що «дехто із господарів копав глину у себе у дворі, потім цю яму використовував під майбутній погріб» (Шкіра, 2012, с. 318).

Одним із важливих компонентів суміші, яку використовували для мазки, були кінські кізьяки, полова і солома. В народі говорять, що з цими компонентами стіни при підсиханні не будуть тріскатись.

За традицією мазати хату розпочинали з середини. Частина жінок молодшого віку, лізли на горище, інші мазали стіни і стелю. Чоловіки займались піднесенням глини і зведенням риштування. Якщо на толоку прийшло багато людей, то «хату обхвачували відразу всю» і зазвичай до тринадцятої години дня хата була помазана (Шкіра, 2012, с. 319). Під час мазки хати також використовувались певні обряди і застереження. Як правило толочні роботи призначалися у неділю (з 70-х років у суботу), або святкові дні, тільки не на день шанування того чи іншого святого (Українська минувшина, 1993, с. 160).

Як з середини, так і з вулиці, хату мазали не одним, а трьома нашаруваннями глею, аж поки зовсім рівненькими стіни не стануть. Щоправда, в деяких регіонах України, внутрішні стіни хати могли бути і «орано» – пошерхлими, але завжди білі і ошатні. Цікава технологія розчину крейди, або білої глини для побілки хати з вулиці: «Розчин для побілки робили на молочній сироватці. Тоді поверхня стін хати добувала такої поверхні, наче скло, її не «обтьопував» дощ, вода скочувалась зі стін на землю, а хата стояла біла та урочиста, як дзвін» (Литвиненко – Орлова, 2007).

Дехто й дотепер вважає, що розпочата в понеділок робота не принесе задоволення й успіху. Існувало таке повір'я, якщо в перший день тижня возити глину для хати, то – заведуться в оселі таргани і цвіркуни. Не годилося також розпочинати будівництво нової оселі й обмазувати житло, бо «грим спалить» (Скляренко, 2015, с. 73-80).

Однією з характерних ознак взаємодопомоги було віншування учасників толоки, яке полягало в доброму харчуванні (хоча інколи давали і переснідати). Але слід зауважити, що у більшості випадках, робота починалась без снідання. Спочатку «треба зробити», говорили учасники толоки.

В селі Помоклі Переяслав-Хмельницького району сідали обідати на землі, заздалегідь встеленій ряднинами. Кількість страв була різною, але багатою: борщ (переважно Яготинщина), капуста (Переяславщина), та не без тушкованої картоплі з м'ясом, або гречаної каші, потім: риба, котлети, налисники, пиріжки, узвар чи кисіль» (Шкіра, 2012, с. 320). Навіть за надмірного частування учасники толоки ніколи не напивалися.

Після закінчення мазки – обід чи вечеря, найбільш урочиста подія толоки, під час якої господарі дякують, промовляють такі слова: «Велике спасибі люди добрі, що допомогли».

Наступного дня, хто ближче живе, приходили подивитись на свою роботу, з таким, щоб іще посидіти за столом. Неділь дві хата сохла, потім запрошували людей на другу мазку. Як зазначає більшість респондентів, на другу мазку наймали досвідчених мазальниць вже за плату.

Майже всі опитані респонденти згадували, що жодна така толока не обходилась без дітей: хто воду підносить мазальницям, хто молотком цеглу б'є і підносить до хати. Діти знали, що на обіді обов'язково отримають пляшку сітра і пиріжок.

Заможні господарі часом на толоку наймали музикантів, які веселили й підбадьорювали працюючих. Після закінчення всіх робіт заможні господарі організовували іноді гучне гуляння.

Отже, у толоці знайшли виявлення традиції колективної праці, які формували суспільну свідомість селянина як члена суспільства, готовність прийти на допомогу ближньому.

Толоки, супруга – про ці типи громадських відносин говоримо одночасно і як про історію традиції, і як про частину сучасного сільського побуту. Адже десь відійшло в минуле і стало приємним спомином, а десь – це невіддільна частина життя громади і багато в чому запорука успіху.

Заключним акордом будівельної обрядовості є новосілля.

.....
Новосілля – велика радість. І розділити цю визначну щасливу подію господарі запрошували своїх найближчих родичів, сусідів, кумів. Новосільні звичаї, які українці називали входунами, були завершальним дійством у будівельній обрядовості.

Вселення у новий дім було небуденною подією. Адже з новою оселею сім'я пов'язувала свої надії на краще життя — щастя, достаток, потомство, здоров'я тощо.

Як найголовнішу прикмету про переїзд варто згадати таку традицію, як пускати в хату першою кішку або kota. Вірили, що вони можуть забрати на себе всю негативну (потойбічну) енергію в будинку та відвести усяке зло. Спостерігали, де ляже тварина, і на тому місці ставили дитяче чи доросле ліжко.

Серед жителів Наддніпрянщини поширений такий звичай: «Кішка повинна потрапити до будинку раніше за всіх, першою. Не достатньо просто пустити її у будинок, потрібно протримати тварину цілу ніч у новому помешканні. Якщо звір, переночувавши, поводить себе спокійно, можна заселятися, якщо наляканий, нявкає і просить його випустити, потрібно, перед заселенням, провести обряд очищення. Тварини відчують присутність демонічних сил» (Новосілля, прикмети, традиції, подарунки, 2014).

Існують і інші трактування такого звичаю: «Перед тим як зайти до нового помешкання господар пускав до оселі тварину і лишав її на ніч, це була пожертва новому дому». Вважалось, що хто першим зайде до помешкання, той першим і помре. «Це може бути саме та людина, яка першою переступити поріг. Відтак цю складну місію надавали найстаршому члену родини» (Поліщук, 2022).

Бували і курйозні випадки. У Бориспільському районі Київської області першою пускають кішку, щоб ніч вона обов'язково переночувала. У Гопкала Миколи Петровича, мешканця села Мирне сталося так: «Принесли кішку в хату, закрили, повернулись у ранці, а вона народила кошенят» (Архів КЕК ІФ КНУІМТШ, ф 59, п 1, од. зб. 3, арк. 11).

Існує ще один курйозний випадок: «Потрібно з старого житла принести павука в банці, поставили на підвіконня і залишити. На наступний ранок, якщо він сплете павутиння, значить, життя в новій оселі буде щасливим і безтурботним» (Новосілля: прикмети, традиції, подарунки, 2014).

Жителька того ж району, але з села Тарасівка, Шульга Лідія Павлівна коли мала переїхати від свекрухи зробила так: «Пішла до нової хати, пустила kota на ніч, щоб він знайшов мені місце, де ставити ліжко. Як у тому кутку ліг, там і поставила ліжко. І досі стоїть стара кровать» (Архів КЕК ІФ КНУІМТШ, ф 59, п 1, од. зб. 3, арк. 16).

Колись яскравий і багатоплановий оберіг новосілля побутує і сьогодні, але в значно скороченому варіанті, впевнений житель села Харсіки Полтавської області Зозуля Василь Антонович 1932 р.н.: «Перед новосіллям, на ніч залишали чорного kota, або чорного півня та ікону з образом святого мученика» (Архів КЕК ІФ КНУІМТШ, ф 59, п 1, од. зб. 4, арк. 3).

В далекому минулому, першим у хату навіть вводили коня, мабуть, для того щоб засвідчити, що хата добротна, міцна та велика за розмірами.

Щодо сучасного новосілля, то лише подекуди на теренах Наддніпрянщини починали з того, що за день до події (новосілля) господарі залишали у новій хаті kota, який мав вигнати усяке зло. Потім господар заходив до хати з хлібом, сіллю і залишав ікону.

Після виконаних всіх обрядів та традицій залишається ще один обов'язковий ритуал для щасливого життя без негараздів.

Будинок, звідки родина переїжджає, треба помити, а брудну воду, яка залишиться, вилити за поріг, промовляючи замовляння: «Ніякі старі негаразди не беру з собою, і нові також не створюю. Залишаю свій дім, а переїжджаю у дім новий. Зі собою забираю я домовика. Буду новосілля з ним святкувати, починати з ним щасливо жити» (Поліщук, 2022).

Досить показовим є і **порядок переходу**. Час переходу визначався і мотивувався в різних місцях Наддніпрянщини по-різному: це рівно опівдні по сонцю і як можна раніше перед сходом сонця (тільки не в понеділок), щоб господар йшов уночі і його не було видно, чи перед повним місяцем, щоб все було повно. Свято Введення у храм Богоматері (21 листопада за новим стилем) вважалось найкращим днем для новосілля.

У різних місцях входуни у нову оселю супроводжувалися різними магічними діями: на щастя пустити під піч цвіркуна, переносити зі старої хати замітене сміття, — «щоб доля, бува, не залишилася в старій хаті»; в нову хату входили з жаром, курищем і страсною свічкою, — «щоб зігнати усе нечисте» (Жайворонок, 2006, с. 401).

До того, як будуть зроблені входуни, хата – є «нечистою» впевнена Зозуля Антоніна Іванівна 1935 р. н.: «До того, як образ не поставили, у хаті від голосу дзвін іде» (Архів КЕК ІФ КНУІМТШ, ф 59, п 1, од. зб. 4, арк. 4).

На Полтавщині, входячи до нової оселі з хлібом і сіллю, господар казав: «Дай Боже у новий дім увійти, хліб – сіль унести. Бережи Боже цю хату від грому, грози і великого клопоту» (Архів КЕК ІФ КНУІМТШ, ф 59, п 1, од. зб. 4, арк. 1).

Переходячи у новий будинок, напередодні у вечері, Близнюк Іван Мартинович, уродженець села Поділля Київської області, заходив до старого будинку, кланявся на всі чотири кути і запрошував «домового» до нового будинку. Потім, у новому будинку, на горищі, для нього залишали частування: шматок хліба з сіллю» (Архів КЕК ІФ КНУІмТШ, ф 59, п 1, од. зб. 3, арк. 4).

У селі Домантово Черкаської області, Салогуб Ганна Олексіївна дитиною бачила, як при переході в новий будинок несли хліб, сіль, соломку яку стелили на підлогу щоб зайти і пускали півня з курями. «Якщо пішов у судки, то буде добре житися (Архів КЕК ІФ КНУІмТШ, ф 59, п 1, од. зб. 5, арк. 1).

Наступного дня, коли вже все готове до переходу в новий дім, першими мали ввійти старші члени сім'ї – родичі: дід, баба, оскільки вони вже доживали свій вік і мали померти першими.

На Київщині воліли входити в будинок за старшинством: спочатку старші члени родини, потім молодші; глава сім'ї, далі інші члени родини, і на решті сімейні пари, або не сімейні (Архів КЕК ІФ КНУІмТШ, ф 59, п 1, од. зб. 3, арк.1).

«Першим у нову хату годилося зайти найстаршому в сім'ї: дідові, бабі – так положено, закон такий» (Ігнатенко, 2016, с 118).

Коли хата була готова до заселення господарі першими вносили необхідні речі. Якщо господарі не мали дітей, цю місію виконували виключно особи, які мали дітей, і навіть, сторонні.

У селі Яблунів, що на Черкащині, Грозовська Ольга Тимофіївна бачила, як її старший родич (за віком) переносив з старої хати до нової ікони і рушники, щоб «хата з Богом була» (Архів КЕК ІФ КНУІмТШ, ф 59, п 1, од. зб. 5, арк. 6).

На Полтавщині беруть пляшку горілки, гроші, миску з житом або пшеницею, ікону, рушник з хлібом і сіллю та входять до нової хати (Архів КЕК ІФ КНУІмТШ, ф 59, п 1, од. зб. 4, арк. 1).

На Київщині, у селі Масківці існує звичай такий: Літній чоловік, батько, кум чи інший родич з хлібом, сіллю, іконою та вишитим рушником благословляє дітей на щасливе життя. «Молодята беруться за кінці рушника і заходять до нового помешкання», пригадує Шарипов Анатолій Іванович (Архів КЕК ІФ КНУІмТШ, ф 59, п 1, од. зб. 3, арк. 2).

На новосіллі, за давнім звичаєм жінки несуть з собою жито і обсіпають оселю, іноді співають. Господар вносить в будинок ікону і хліб, господиня – рогач, кочергу і діжку. Ставши на порозі нової хати, господар читає «Отче наш» і по закінченні молитви входить до хати та іконою хрестить всі кути, і ставить цю ікону в святий кут. Потім повертається до дверей, бере у дружини діжку і, вносячи її в хату, говорить: «Як у сій діжці повно хліба, дай, Господи, щоб так повно було і у всій хаті хліба і всякої худоби!». (Красиков, 1999, с. 428-442). Після чого ставить діжку на лавку проти печі. За ними заходять родичі та сусіди; літня жінка посипає всіх зерном і дрібними грішми, бажаючи щастя в новому домі. Після цього всі дарують подарунки та сідають за столи, господарі частують гостей. На новосіллі господар обов'язково різав барана або свиню.

Гості та всі учасники дійства чітко знали, хто що мав приносити на новосіллі. Це й зрозуміло, бо господарям багато чого було потрібно. Так, батьки несли подушки, родичі та сусіди – клуночки з житом, хліб, сіль, посуд, ножі, ложки.

До нової хати запрошені завжди приходили з подарунком або «повним» посудом. Без подарунка не можна. На Полтавщині, до Антоніни Іванівни Зозулі, гості прийшли з хлібом, сіллю і дрібними грошима (Архів КЕК ІФ КНУІмТШ, ф 59, п 1, од. зб. 4, арк. 4).

За святковим обідом завжди поминали покійних родичів, замовляли панахиду в церкві. Зі столу на ніч не прибирали, залишаючи рештки трапези душам померлих. Також вірили, що недоїдки потрібно залишати, аби багатство велося в хаті.

«На столі залишали для тих, хто десь там лежать на могилках» – саме так робив Сипаненко Олексій Іванович з села Мирне, що на Київщині (Архів КЕК ІФ КНУІмТШ, ф 59, п 1, од. зб. 3, арк. 18).

Мешканці Наддніпрянщині великого значення надавали *сновидінням*. У першу ніч, у новій хаті, добрим знаком було побачити чисту воду, ячмінь, або жито. Із спогадів Цюри Григорія Михайловича: «як добрий сон, то все буде добре, а як не – то не» (Архів КЕК ІФ КНУІмТШ, ф 59, п 1, од. зб. 5, арк. 3).

Серед втрачених нині є обряд *обкурювання* хати перед новосіллями ладаном. Не перевіряють тепер новий дім і на придатність перед його заселенням за допомогою різноманітних ворожінь. Не дотримуються й давнього звичаю переселятися лише за повного місяця, уникаючи постів і високосного року.

Мешканку села Яблунів, Юрченко Марію Олександрівну 1942 р.н., мати благословляла так: «Треба переходити на повний місяць, щоб у хаті було повно. (Архів КЕК ІФ КНУІмТШ, ф 59, п 1, од. зб. 5, арк. 8).

«Коли переходили в хату в селі Поділля, то починався високосний рік. «От завтра високосний рік, згадує Ціла Марія Василівна, не можна переходити. І думаю так, як не перейдемо зараз, то доведеться у високосний рік переходити. Вирішили переходити... Пам'ятаю

.....
голі вікна, ні карнизів, ні занавесок, підлога не пофарбована, ну ліжка були, тільки і було – що було де спати. І щасливі були» (Архів КЕК ІФ КНУІмТШ, ф 59, п 1, од. зб. 3, арк. 9).

За повір'ями, переїжджати на нове житло краще на зростаючий місяць і бажано рано вранці. Варто знати, що новосілля не можна святкувати в день переїзду, важливо почекати три дні, а потім вже святкувати, так завжди робили на Київщині.

Господиня не могла принести той посуд, до якого вона звикла, яким користувалась в батьковій хаті або у свекрушині. Ніякого старого посуду в новій оселі – давній звичай щодо цього був суворий (Скляренко, 2015, с. 73-80, 115-120, 156-172).

Кононець Олена Михайлівна, мешканка села Домантово, не радила ні в якому разі заносити до нового помешкання старих, поламаних речей, тим паче, тріснутий посуд. «Все, що було порвано, зіпсовано, чи поламано у старому будинку, залишайте без жалю, аби вони не принесли в нове життя неприємностей» (Архів КЕК ІФ КНУІмТШ, ф 59, п 1, од. зб. 5, арк. 2).

«Першим не можна було в хату заносити постіль, бо будуть слабувати там люди» – переконана вище згадана Ціла Марія Василівна (Архів КЕК ІФ КНУІмТШ, ф 59, п 1, од. зб. 3, арк. 9).

Ніколи не можна перевозити в нове житло старе ганчір'я, зношений одяг, зламану техніку, бите скло, щоб не привернути хвороби, розорення, чвари (Народні прикмети при будівництві будинку..., 2024).

Всі, хто вперше приходить в оселю, повинні принести з собою хліб, сіль і гроші. Гості повинні кинути монетку через поріг, тільки після цього можна заходити. Під час прощання гості повинні сказати: «світло вашому дому» (Новосілля: прикмети, традиції, подарунки, 2014).

Щоб продемонструвати свою повагу до господарів нового помешкання жителі Наддніпрянщини знали, *що можна дарувати* на новосілля. Традиційним залишається свіжий хліб або коровай.

Починаючи з 60-х років 20 століття дарують сервізи: чайні, столові або кавові. Входить в моду дарувати сучасне кухонне приладдя: набори для спецій, банки для сипучих круп, дошки для нарізки. Не залишається поза увагою і вироби текстильної продукції – кухонні та банні рушники, скатертини, серветки, більш заможні селяни або родичі дарували килими. Для того, щоб побажати господарям сімейного щастя, та допомогти зміцнити їхні сімейні зв'язки, дарують гарну дорогу постільну білизну.

З 90-х років сучасно виглядають і предмети для декору чи інтер'єру. Ними можуть бути вази, рамки під фотографії, статуєтки, картини, торшери.

Існують звичаї і повір'я щодо *небажаних подарунків* на новосілля. Є речі, які можуть нести загрозу для господарів, і дарувати їх небажано. Будь в якому разі не можна дарувати гострі, різальні чи колючі предмети, такі як виделки, ножі, ножиці. Вважається, що вони можуть спровокувати сварки, скандали, та й внести розлад у сімейні стосунки.

Не можна дарувати годинники, вони символізують важку розлуку. Поганою прикметою вважається дарувати дзеркало.

Забрати грошову удачу господарів можуть подаровані портмоне та гаманці. Як не дивно, гроші у якості подарунка нерідко стають винуватцями фінансових невдач та притягують бідність. А медичне приладдя може накликати хвороби. Вироби з перлами –привабити сльози та горе, саме про це свідчать прикмети про новий дім.

Завершувалось новосілля співами й танцями. Слід зауважити, що в минулому на новосілля спочатку співали обрядових пісень і тільки потім – звичайних.

Багато хто з нас вірить у те, що у кожній оселі живе домовик, який слідкує за порядком та захищає господарів від злих духів. Тому, аби задобрити домовика, перед самим переїздом у нову оселю, глава родини заходив у помешкання, залишаючи на столі хліб та сіль. А в кутку залишав віник зі старого житла. Потім у «червоному куті» господар вішав ікону зі старого помешкання, і промовляв молитву «Отче наш». Після цього звертався до домовика, бажаючи його про захист всіх, хто житиме у новій оселі (Поліщук, 2022).

Якщо говорити про найкращі дні переселення домовика, то це субота. Отож, і планувати переїзд, можна саме на цей день. Для того, щоб домовику було зручно переїжджати у нове помешкання, потрібно приготувати для нього гарну коробку у яку поклали м'якеньке полотенце.

Починаючи з середини 70-х років 20 століття «порядок переходу» у нове помешкання дещо спрощується, і перевага надається більш сучасним традиціям. «Мої онуки – молоде подружжя, переходячи у свою власну оселю написали на аркуші паперу радість, щастя, кохання, здоров'я, добробут – все, щоб хотіли забрати у нове житло», згадує Ціла Марія Василівна, вони вірили, що цей список з побажаннями допоможе переїхати «усьому хорошому» (Архів КЕК ІФ КНУІмТШ, ф 59, п 1, од. зб. 3, арк. 9).

Щоб добре влаштуватися на новому місці, необхідно попрощатися з покинутим будинком. Потрібно подякувати йому за хорошу службу і затишок. Треба встати спиною до дверей і поклонитися колишньому дому по пояс.

Освоєння і освячення будинку не закінчувалось «переходом» і «новосіллям». Будинок вважається повністю освоєним, коли в ньому здійснений один з обрядів життєвого циклу, коли будинок обмивається весіллям або небіжчиком.

На відміну від сьогодення, у минулому, в обстежених селах Наддніпрянщини значна частина новосельців намагалася освятити нове житло перед заселенням. У другій половині 20 ст., освячення проводилось найчастіше восени та у вихідний день.

«Можна змастити кожен кут нового будинку крапелькою меду і обійти всі кутки помешкання із запаленою церковною свічкою, аби життя для кожного члена родини було ситим» (Поліщук, 2022).

Завжди, перед освяченням будинку, відбувалася підготовка до переїзду. Спочатку господиня вимітала все сміття зі старої оселі, його маленьку частинку залишала і клала біля нового, аби залучити добробут. Останні хвилини перебування у старому будинку, варто зупинитись, постояти, та згадати всі приємні події, які відбувалися у помешканні, та подякувати житлу «за все добро, що у ньому сталося».

Ще одна прикмета, яка гарантує успіх та процвітання сім'ї у новій оселі – це опади. І не важливо, це дощ, чи це сніг. Під час переїзду опади вважаються щасливою прикметою (Поліщук, 2022).

На Черкащині, для освячення хати, запрошували священника набагато пізніше, і то, вичікували слушну нагоду, наприклад, христини, весілля, або (не дай Боже) похорон. «Буває так, що живуть по декілька років в неосвяченій хаті». У Грозовської Ольги Тимофіївни 1941 р.н., з села Яблунів трапилось так, що під час переїзду до нової оселі померла тітка і довелось чекати поки зійде жалоба. (Архів КЕК ІФ КНУІмТШ, ф 59, п 1, од. зб. 5, арк. 6).

На Київщині, коли запрошували священника, він повинен був прочитати молитву у кожній кімнаті і випалити на сволюку, в кожній кімнаті свічкою хрестики. Як свідчив респондент Симоненко Микола Іванович 1941 р.н. з села Тарасівка: «В кімнаті, на сволюку бачив, як батюшка випалював свічкою хрестик, після чого з кадилом обійшов всю хату, потім весь двір і господарські споруди та окропив їх святою водою» (Архів КЕК ІФ КНУІмТШ, ф 59, п 1, од. зб. 3, арк. 15).

На Полтавщині кликали священника, який, спочатку читав молитву, потім кропив будинок зсередини та ззовні святою водою. «Священик заходив до хати першим, а за ним батько молодих господарів, далі вносили ікони, а вже потім стіл, лави та інші предмети. І виконувався обряд освячення житла: обкурення його ладаном, вугіллям. Після всіх обрядів, священника обов'язково годували та обдаровували. Ці дари складалися із знайомих нам речей: рушника, хліба, курки, горілки (Архів КЕК ІФ КНУІмТШ, ф 59, п 1, од. зб. 4, арк. 4).

У 90-х роках ХХ століття дещо по-новому відбувається освячення будинку. У новобудові господиня кропила усі кути свяченою водою і мила підлогу. Потім обходила кожну кімнату із церковною свічкою, а на вхідні двері вішала оберіг-підкову. А після того, як священник освячував житло, святкували новосілля, запрошуючи багато гостей.

За давньою традицією, у нову оселю переселялися і сакральні тварини: півень і кіт; переносилися сакральні речі: жар із печі попереднього помешкання; речі ужитку: ікони. Все це мало **оберегове значення**.

Інтер'єр хати доповнювався оберегами, такими як хрест над порогом від блискавки чи грому, підкова на дверях та рослинні обереги.

З колишнього помешкання в нове переносились символи обжитості: статуї Богів, вогонь, домовик, сміття і «кашу мати несла недоварену і відразу ставила доварювати на новий вогонь», пригадує, коли була малою дитиною Зозуля Антоніна Іванівна 1935 р.н. (Архів КЕК ІФ КНУІмТШ, ф 59, п 1, зб. 4, арк. 4).

Кількість ікон в інтер'єрі традиційного українського житла свідчила не тільки про релігійність мешканців, а про кількість членів сім'ї. Тому що, за традицією, відразу ж після народження дитини для неї купували ікону і вішали на стіну.

Кожен з цих предметів був наповнений змістом і є своєрідним символом благополуччя. Варто берегти речі і обереги, ніколи не залишати їх в колишньому будинку. Подарувавши оберегові речі, ви бажаєте господарям багатства, гармонії, миру, любові, чистоти і здоров'я. Іноді, особливо цінним виявиться сувенір, зроблений своїми руками.

Новоселам Наддніпрянщини, які досі цінують старі традиції, дарують ікону або оберіг. Жінці до душі завжди припадає розшитий рушник, лялька-берегиня або вінок. Чоловікові ж підносили пляшку саморобного вина з банкою домашніх закуток.

Менш консервативним мешканцям дарують сучасну варіацію традиційного подарунка: ключницю, грошове дерево, набір кухонних рушників, теплий плед.

Наприкінці ХХ століття набув масового явища ще один звичай – радитись з фахівцями фен-шуй. Вважалося, якщо: «Відкрити всі вікна, включити воду. Повітря має наповнити новий будинок свіжістю, а вода очистити простір від негативної енергетики. Розбирати та розставляти

.....
меблі рекомендовано під звуки музики. А перший вечір провести так, щоб світло горіло у кожній кімнаті це допоможе притягнути у нове житло позитивну енергію» (Поліщук, 2022).

Особливе значення надавалося першій ночі в новому будинку. Для отримання віщого сну, який покаже, як складеться подальше життя, бажано було встигнути заснути до півночі – «Обов'язково потрібно провести першу ніч в новому помешканні, а якщо це зробити неможливо, то треба було розстелити ліжко, і покладіть на нього піжаму або нічну сорочку» (Поліщук, 2022).

Українських записів, пов'язаних із цією частиною родинної обрядовості, дуже мало. У побуті ці традиції майже повністю втрачені. Але місце окремих частин житла чи інтер'єру свідчить про те, що у далекому минулому кожна така деталь відігравала важливу роль.

Висновки. Отже, українські народні звичаї, традиції та повір'я, що передаються з покоління в покоління, і наділені особливими характеристиками та прикметами – є важливою складовою українського культурного спадку. Вони відображають глибину українського народу, його переконання, спонукають до виконання певних дій для забезпечення щастя та благополуччя, допомагають зберегти історичну пам'ять, передати цінні знання та вірування.

Все це є цікавими джерелами для дослідження. Вони мають глибоке значення та розкривають перед нами світ, де реальність та міф переплітаються, а традиції продовжують жити в сучасному світі (Цікаві факти про українські народні звичаї та повір'я..., 2024).

Описані будівельні обряди в повному обсязі використовували ще в 1970 – 1990-х роках. Дехто, наслідують давні традиції і до тепер, так глибоко вони закорінені в людській свідомості.

Стародавні повір'я та звичаї, пов'язані з будівництвом нового житла, збиралися століттями і відмінно допомагають захистити будинок від негативних впливів. На мою думку, дотримуючись їх, можна домогтися достатку, щастя, взаєморозуміння, гармонії.

Сьогодні найстійкіше зберігаються ті звичаї і обряди, які, втративши властивий їм у минулому магічний характер, перетворилися на етнокультурну традицію. Підсумовуючи викладений матеріал, можемо стверджувати, що у минулому обряд «толоки» та вселення у нове житло «новосілля» займав помітне місце у традиційній будівельній обрядовості українців. Аналіз джерел, наукової літератури та результати польових досліджень дозволяють зробити висновок, що збереження та використання мешканцями Наддніпрянської України традиційної обрядовості в повній мірі використовувалася в українських селах ще другій половині ХХ століття.

Подяка. Висловлюю щиру вдячність працівникам Державного архіву Вінницької області, Вінницької обласної універсальної наукової бібліотеки, членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Антонович, В. (1870). Предисловіе. *Архивъ Юго-Западной Россіи*. Киев. Ч.6., Т.2.
- Архів КЕК ІФ КНУіМТШ - Архів кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Брокгауз Ф., Ефрон І. (1901). *Енциклопедичний словник*. Санкт-Петербург: Брокгауз-Ефрон, с.438.
- Вовк, Х. (1995). *Студії з української етнографії та антропології*. Київ: Мистецтво, с.95-110, 117.
- Горинь, Г. (2007). *Толока*. Мала енциклопедія українського народознавства. Львів, с. 597-598.
- Гримич, М. (2007). «Громада і громадський побут». *Українська етнологія*. Київ: Либідь, с. 231-232.
- Грушевський, М. (1994). *Історія України-Руси*. Київ., Т.V., с.122, 133, 143-144, 1791-81.
- Жайворонок, В., (2006). *Знаки української етнокультури: Словник-довідник*, К.: Довіра. с. 401.
- Ігнатенко, І., (2016). *Етнологія для народу. Свята, традиції, звичаї, обряди, прикмети, вірування українців*. Харків: Клуб сімейного дозвілля, с.111-121.
- Красиков М., (1999). Філософія буття слобожанського селянина. *Дух і Літера*, 5-6, 428-442.
- Лехман, Т., (2018). *Українське новосілля. Звичаї, обряди та забобони*. URL: <https://poradnica.com.ua/ukrayinske-novosillya-zvichayi-obryadi-ta-zaboboni/>
- Литвиненко-Орлова, Н., (2007). *Проща до Української Хати*. URL: <https://kobza.com.ua/ukrajinske-slovo-murmansk/1775-proshcha-do-ukrajinskoji-haty.html>
- Мадісон, І., (2023). *Толока під народні пісні: як у Переяславі босоніж місили глину і мазали повітку*. URL: <https://pereiaslav.city/articles/302819/toloka-pid-narodni-pisni-yak-u-pereyaslavi-bosonizh-misili-glinu-i-mazali-povitku>

- Народні прикмети при будівництві будинку, старовинні обереги і звичаї наших предків.** (2024). URL: <http://vidpoviday.com/narodni-prykmety-pry-budivnytstvi-budynku-starovynni-oberehy-i-zvychai-nashykh-predkiv>
- Новосілля: прикмети, традиції, подарунки.** (2014). URL: <https://t1.ua/porady/43087-novosillya-prykmety-tradytsiyi-podarunky.html>
- Освітньо-культурна толока «Ідеї Різдва в мистецтві».** (2022). URL: <https://us.bdu.org.ua/osvitno-kulturna-toloka-idei-rizdva-v-mystetstvi.html>
- Поліщук, І.,** (2022). Новосілля: важливі прикмети та цікаві традиції. URL: <https://insider-media.net/life/novosillya-vazlyvi-prikmeti-ta-cikavi-tradyciyi>
- Сироткін, В.,** (1999). Традиції колективної трудової взаємодопомоги, Українці: історико-етнографічна монографія: у 2 кн. Опішне: Українське народознавство, Кн. 1, с. 371-376.
- Сілецький, Р.,** (2015). «ВХІЩИНІ»: Народні новосільні звичаї, обряди та повір'я на Волині (За польовими етнографічними матеріалами початку ХХІ ст.), *Народознавчі зошити*, 5 (125), 1215-1227.
- Скляренко В.,** (2008). *Українські традиції і звичаї*, Харків: Фоліо, 318 с.
- Скляренко, В.,** (2015). *Українські традиції і звичаї*, Харків: Бібколектор, с. 73-80, 115-120, 156-172.
- Стеф'юк, І.,** (2021). Клака, толока, черга, супряга: приклади гуртової роботи в українській традиції. URL: <http://bukcentre.cv.ua/index.php/tradytsiina-kultura/svitohliadni-praktyky/5586-klaka-toloka-cherha-supriaha-pryklady-hurtovoi-roboty-v-ukrainskii-tradytsii.html>
- Сумцов, М.,** (1901). *Толока*. Енциклопедичний словник. Санкт-Петербург: Брокгауз-Ефрон, с.439.
- Тарас, Я.,** (2018). Суспільно – громадські допомоги на Покутті: толоки, клаки, помічі, супряги, *Народознавчі зошити*, 1 (139), 189-199.
- Тарнавський, Р.,** (2012). Толока як відробіткова рента у господарствах великих землевласників, *Вісник Львівського університету ім. Івана Франка. Серія: історична*, 47, 35-48.
- Тарнавський, Р.,** (2012-2013). «Звичай трудової сусідської взаємодопомоги в громадсько-виробничому побуті українців: історіографія питання», *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*, 13-14, 84–96.
- Українська минувшина:** ілюстрований етнографічний довідник. (1993). Київ: Либідь, С.159.
- Цікаві факти про українські народні звичаї та повір'я – дослідження традицій та вірувань.** (2024). URL: <https://fact-news.com.ua/ukrainski-narodni-zvychai-tsikavi-fakti-pro-povirya-ta-zaboboni-doslidzhennya-traditsij-ta-viruvan>
- Чижикова, Л.,** (1987). *Жилище*. Етнографія восточных славян. Очерки традиционной культуры, Москва: Наука, с.223-258.
- Шкіра, М.,** (2012). Толока – давній звичай колективної допомоги, *Наукові записки НІЕЗ «Переяслав»*, 6(8), 317-321.

Список інформаторів

- Ф 59, П 1, Од.зб. 3, Арк. 1. – Дячкова Людмила Іванівна, 1953 р.н., с. Масківці Баришівського району Київської області.
- Ф 59, П 1, Од.зб. 3, Арк. 2. – Шарипов Анатолій Іванович, 1942 р.н., с. Масківці Баришівського району Київської області.
- Ф 59, П 1, Од.зб. 3, Арк. 4. – Близнюк Іван Мартинович, 1925 р.н., с. Поділля Баришівського району Київської області.
- Ф 59, П 1, Од.зб. 3, Арк. 9. – Ціла Марія Василівна, 1939 р.н., с. Поділля Баришівського району Київської області.
- Ф 59, П 1, Од.зб. 3, Арк. 11. – Гопкало Микола Петрович, 1952 р.н., с. Тарасівка Бориспільського району Київської області.
- Ф 59, П 1, Од.зб. 3, Арк. 15. – Симоненко Микола Іванович, 1941 р.н., с. Тарасівка Бориспільського району Київської області.
- Ф 59, П 1, Од.зб. 3, Арк. 16. – Шульга Лідія Павлівна, 1936 р.н., с. Тарасівка Бориспільського району Київської області.
- Ф 59, П 1, Од.зб. 3, Арк. 18. – Сипаненко Олексій Іванович, 1963 р.н., с. Мирне Бориспільського району Київської області.
- Ф 59, П 1, Од.зб. 4, Арк. 1. – Харсіка Олександр Васильович, 1935 р.н., с. Харсіки Чорнухинського району Полтавської області.
- Ф 59, П 1, Од.зб. 4, Арк. 3. – Зозуля Василь Антонович, 1932 р.н., с. Харсіки Чорнухинського району Полтавської області.
- Ф 59, П 1, Од.зб. 4, Арк. 3. – Зозуля Антоніна Іванівна, 1935 р.н., с. Харсіки Чорнухинського району Полтавської області.
- Ф 59, П 1, Од.зб. 5, Арк. 1. – Салогуб Галина Олексіївна, 1950 р.н., с. Домантово Золотоніського району Черкаської області.

.....
Ф 59, П 1, Од.зб. 5, Арк. 2. – Кононець Олена Михайлівна, 1948 р.н.,
с. Домантово Золотоніського району Черкаської області.
Ф 59, П 1, Од.зб. 5, Арк. 3. – Цюра Григорій Михайлович, 1942 р.н.,
с. Домантово Золотоніського району Черкаської області.
Ф 59, П 1, Од.зб. 5, Арк. 6. – Грозовська Ольга Тимофіївна, 1941 р.н., с. Яблунів Канівського району Черкаської області.
Ф 59, П 1, Од.зб. 5, Арк. 8. – Юрченко Марія Олександрівна, 1924 р.н.,
с. Яблунів Канівського району Черкаської області.

References:

- Antonovych, V.** (1870). *Predislovye. Arkhyv Yuho-Zapadnoi Rossiy*. [Preface Archive of South-Western Russia]. Kyiv. Ch.6., T.2. [in Ukrainian].
- Arkhyv KEK IF KNUimTSh** - Arkhyv kafedry etnologii ta kraieznnavstva istorychnoho fakultetu Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka [Archives of the Department of Ethnology and Local History, Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv]
- Brokhauz, F., Efron, I.** (1901). *Entsyklopedychnyi slovnyk* [Encyclopedic dictionary]. Sankt-Peterburh: Brokhauz-Efron, s.438. [in Russian].
- Chizhikova, L.**, (1987). *Zhilishche. Etnografiya vostochnykh slavyan. Ocherki traditsionnoy kultury* [Dwelling. Ethnography of the Eastern Slavs. Essays on Traditional Culture]. Moskva: Nauka, s.223-258. [in Russian].
- Horyn, H.** (2007). Toloka [Toloka]. *Mala entsyklopediia ukrainskoho narodoznnavstva*. Lviv, s. 597-598. [in Ukrainian].
- Hrushevskyy, M.** (1994). *Istoriia Ukrainy-Rusy* [History of Ukraine-Rus]. Kyiv., T.V., s.122, 133, 143-144, 1791-81. [in Ukrainian].
- Hrymych, M.** (2007). «Hromada i hromadskyi pobut» [Community and public life]. *Ukrainska etnologiiia*. Kyiv: Lybid, s. 231-232. [in Ukrainian].
- Ihnatenko, I.**, (2016). *Etnologiiia dlia narodu. Sviata, tradytsii, zvychai, obriady, prykmety, viruvannia ukrainsiv* [Ethnology for the people. Holidays, traditions, customs, rites, signs, beliefs of Ukrainians]. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia, s.111-121. [in Ukrainian].
- Krasykov, M.**, (1999). *Filosofiiia buttia slobozhanskoro selianyina* [Philosophy of being a Slobozhansk peasant]. Dukh i Litera, 5-6, 428-442. [in Ukrainian].
- Lekhman, T.**, (2018). *Ukrainske novosillia. Zvychai, obriady ta zabobony* [Ukrainian Housewarming. Customs, Rites and Superstitions]. [URL:https://poradnica.com.ua/ukrayinske-novosillia-zvychai-obryady-ta-zabobony/](https://poradnica.com.ua/ukrayinske-novosillia-zvychai-obryady-ta-zabobony/) [in Ukrainian].
- Lytvynenko-Orlova, N.**, (2007). *Proshcha do Ukrainskoi Khaty* [Farewell to the Ukrainian House]. [URL:https://kobza.com.ua/ukrajinske-slovo-murmansk/1775-proshcha-do-ukrajinskoji-haty.html](https://kobza.com.ua/ukrajinske-slovo-murmansk/1775-proshcha-do-ukrajinskoji-haty.html) [in Ukrainian].
- Madison, I.**, (2023). *Toloka pid narodni pisni: yak u Pereiaslavi bosonizh misyly hlynu i mazaly povitku* [Toloka to folk songs: how in Pereiaslav they kneaded clay and smeared the roof barefoot]. URL: <https://pereiaslav.city/articles/302819/toloka-pid-narodni-pisni-yak-u-pereiaslavi-bosonizh-misili-glinu-i-mazali-povitku> [in Ukrainian].
- Narodni prykmety pry budivnytstvi budynku, starovynni oberehy i zvychai nashykh predkiv** [Folk signs when building a house, ancient amulets and customs of our ancestors]. (2024). URL: <http://vidpoviday.com/narodni-prykmety-pry-budivnytstvi-budynku-starovynni-oberehy-i-zvychai-nashykh-predkiv> [in Ukrainian].
- Novosillia: prykmety, tradytsii, podarunky** [Housewarming: Signs, Traditions, Gifts]. (2014). [URL: https://t1.ua/porady/43087-novosillia-prykmety-tradytsiyi-podarunky.html](https://t1.ua/porady/43087-novosillia-prykmety-tradytsiyi-podarunky.html) [in Ukrainian].
- Osvitno-kulturna toloka «Idei Rizdva v mystetstvi»** [Educational and cultural forum «Christmas Ideas in Art»]. (2022). [URL: https://us.bdpu.org.ua/osvitno-kulturna-toloka-idei-rizdva-v-mystetstvi.html](https://us.bdpu.org.ua/osvitno-kulturna-toloka-idei-rizdva-v-mystetstvi.html) [in Ukrainian].
- Polishchuk, I.**, (2022). *Novosillia: vazhlyvi prykmety ta tsikavi tradytsii* [Housewarming: important signs and interesting traditions]. URL: <https://insider-media.net/life/novosillia-vazhlyvi-prikmeti-ta-tsikavi-tradyciyi> [in Ukrainian].
- Shkira, M.**, (2012). Toloka – davnii zvychai kolektyvnoi dopomohy [Toloka – an ancient custom of collective help], *Naukovi zapysky NIEZ «Pereiaslav» - Scientific notes of the NIEZ «Pereiaslav»*, 6(8), 317-321. [in Ukrainian].
- Siletskyi, R.**, (2015). «VKHISHchYNY»: *Narodni novosilni zvychai, obriady ta poviria na Volyni (Za polovymy etnografichnymy materialamy pochatku XX st.)* [«VKHISHCHYNY»: Folk housewarming customs, rites and beliefs in Volyn (Based on field ethnographic materials of the early 21st century)], *Narodoznnavchi zoshyty - Ethnographic notebooks*, 5 (125), 1215-1227. [in Ukrainian].

- Skliarenko V.**, (2008). *Ukrainski tradytsii i zvychai* [Ukrainian traditions and customs]. Kharkiv: Folio, 318 s. [in Ukrainian].
- Skliarenko, V.**, (2015). *Ukrainski tradytsii i zvychai* [Ukrainian traditions and customs]. Kharkiv: Bibkolektor, s. 73-80, 115-120, 156-172. [in Ukrainian].
- Stefiuk, I.**, (2021). *Klaka, toloka, cherha, supriaha: pryklady hurtovoi roboty v ukrainskii tradytsii* [Klaka, toloka, cherga, supryaga: examples of group work in the Ukrainian tradition]. URL: <http://bukcentre.cv.ua/index.php/tradytsiina-kultura/svitohliadni-praktyky/5586-klaka-toloka-cherha-supriaha-pryklady-hurtovoi-roboty-v-ukrainskii-tradytsii.html> [in Ukrainian].
- Sumtsov, M.**, (1901). Toloka [Toloka]. *Entsyklopedychnyi slovnyk*. Sankt-Peterburh: Brokhauz-Efron, s.439. [in Russian].
- Syrotkin, V.**, (1999). Tradytsii kolektyvnoi trudovoi vzaïmodopomohy [Traditions of collective labor mutual assistance]. *Ukrainsi: istoryko-etnografichna monohrafiia: u 2 kn. Opishne: Ukrainske narodoznavstvo*, Kn. 1, s. 371-376. [in Ukrainian].
- Taras, Ya.**, (2018). Suspilno – hromadski dopomohy na Pokutti: toloky, klaky, pomochi, supriahy [Social and public assistance in Pokuttia: toloki, klaki, pomochi, supryagi], *Narodoznavchi zoshyty - Ethnographic notebooks*, 1 (139), 189-199. [in Ukrainian].
- Tarnavskiy, R.**, (2012). Toloka yak vidrobitkova renta u hospodarstvakh velykykh zemlevlasnykiv [Toloka as a working rent in the farms of large landowners], *Visnyk Lvivskoho universytetu im. Ivana Franka. Seriya: istorychna - Visnyk of the Ivan Franko University of Lviv. Series: historical*, 47, 35-48. [in Ukrainian].
- Tarnavskiy, R.**, (2012-2013). «Zvychai trudovoi susidskoi vzaïmodopomohy v hromadsko-vyrobnychomu pobuti ukraïntsi: istoriografiia pytannia» [«Customs of labor neighborly mutual assistance in the social and industrial life of Ukrainians: historiography of the issue»], *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu - Scientific notebooks of the Faculty of History of Lviv University*, 13-14, 84–96. [in Ukrainian].
- Tsikavi fakty pro ukrainski narodni zvychai ta poviria – doslidzhennia tradytsii ta viruvan** [Interesting facts about Ukrainian folk customs and beliefs – a study of traditions and beliefs]. (2024). URL: <https://fact-news.com.ua/ukrainski-narodni-zvychai-tsikavi-fakti-pro-povirya-ta-zaboboni-doslidzhennya-traditsij-ta-viruvan> [in Ukrainian].
- Ukrainska mynuvshyna: iliustrovanyi etnografichniy dovidnyk** [Ukrainian past: an illustrated ethnographic guide]. (1993). Kyiv: Lybid, S.159. [in Ukrainian].
- Vovk, Kh.** (1995). *Studii z ukrainskoi etnografii ta antropologii*. Kyiv: Mystetstvo, s.95-110, 117. [in Ukrainian].
- Zhaivoronok, V.**, (2006). *Znaky ukrainskoi etnokultury* [Signs of Ukrainian ethnoculture]: Slovnyk-dovidnyk, K.: Dovira. s. 401. [in Ukrainian].

List of informants

- F 59, P 1, Od.zb. 3, Ark. 1. – Diachkova Liudmyla Ivanivna, 1953 r.n., s. Maskivtsi Baryshivskoho raionu Kyivskoi oblasti.
- F 59, P 1, Od.zb. 3, Ark. 2. – Sharypov Anatolii Ivanovych, 1942 r.n., s. Maskivtsi Baryshivskoho raionu Kyivskoi oblasti.
- F 59, P 1, Od.zb. 3, Ark. 4. – Blyzniuk Ivan Martynovych, 1925 r.n., s. Podillia Baryshivskoho raionu Kyivskoi oblasti.
- F 59, P 1, Od.zb. 3, Ark. 9. – Tsila Mariia Vasylivna, 1939 r.n., s. Podillia Baryshivskoho raionu Kyivskoi oblasti.
- F 59, P 1, Od.zb. 3, Ark. 11. – Hopkalo Mykola Petrovych, 1952 r.n., s. Tarasivka Boryspilskoho raionu Kyivskoi oblasti.
- F 59, P 1, Od.zb. 3, Ark. 15. – Symonenko Mykola Ivanovych, 1941 r.n., s. Tarasivka Boryspilskoho raionu Kyivskoi oblasti.
- F 59, P 1, Od.zb. 3, Ark. 16. – Shulha Lidiia Pavlivna, 1936 r.n., s. Tarasivka Boryspilskoho raionu Kyivskoi oblasti.
- F 59, P 1, Od.zb. 3, Ark. 18. – Sypanenko Oleksii Ivanovych, 1963 r.n., s. Myrne Boryspilskoho raionu Kyivskoi oblasti.
- F 59, P 1, Od.zb. 4, Ark. 1. – Kharsika Oleksandr Vasylovych, 1935 r.n., s. Kharsiky Chornukhynskoho raionu Poltavskoi oblasti.
- F 59, P 1, Od.zb. 4, Ark. 3. – Zozulia Vasyl Antonovych, 1932 r.n., s. Kharsiky Chornukhynskoho raionu Poltavskoi oblasti.
- F 59, P 1, Od.zb. 4, Ark. 3. – Zozulia Antonina Ivanivna, 1935 r.n., s. Kharsiky Chornukhynskoho raionu Poltavskoi oblasti.
- F 59, P 1, Od.zb. 5, Ark. 1. – Salohub Halyna Oleksiivna, 1950 r.n., s. Domantovo Zolotoniskoho raionu Cherkaskoi oblasti.

F 59, P 1, Od.zb. 5, Ark. 2. – Kononets Olena Mykhailivna, 1948 r.n., s. Domantovo Zolotoniskoho raionu Cherkaskoi oblasti.

F 59, P 1, Od.zb. 5, Ark. 3. – Tsiura Hryhorii Mykhailovych, 1942 r.n., s. Domantovo Zolotoniskoho raionu Cherkaskoi oblasti.

F 59, P 1, Od.zb. 5, Ark. 6. – Hrozovska Olha Tymofiivna, 1941 r.n., s. Yabluniv Kanivskoho raionu Cherkaskoi oblasti.

F 59, P 1, Od.zb. 5, Ark. 8. – Yurchenko Mariia Oleksandrivna, 1924 r.n., s. Yabluniv Kanivskoho raionu Cherkaskoi oblasti.

Надійшла до редакції / Received: 08.10.2024

Схвалено до друку / Accepted: 15.11.2024

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРИЯ

УДК 94(44)"1328/1589":94(44)(092)Мед](045)

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-50-123-130>

The "Black Queen" and the end of the Valois dynasty in France

Kateryna V. Didenko

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

PhD. (History), Associate Professor (Ukraine)

e-mail: k.didenko@udpu.edu.uaORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8406-173X>

Abstract.

The purpose of the article is to analyze the activities of Catherine de' Medici during the reign of her minor sons in France, to determine the queen's influence on domestic and foreign policy. **The research methodology** is conditioned by the use of methods of analysis and synthesis, induction and deduction, as well as the historical-typological method and the principles of objectivity and historicism. **The scientific novelty** consists in reflecting the influence of Catherine de Medici's childhood and environment on the formation of her personality and further life path. **Conclusions.** Catherine de Medici is an ambiguous and sinister figure in French history, she was credited with many cruel deeds, in particular, accusations of organizing Bartholomew's Night. Considering the relatively small amount of information about this historical person, many myths have formed around her. But it is worth noting that the loss of parents, wandering, and threats had a great influence on the formation of Kateryna's personality. The humiliations she experienced made her broken and merciless in the struggle for her own success in life and the success of her children. The pursuit of crowns became the meaning and horror of her existence. Fate has determined the queen's character and behavior since childhood, and the desire to survive at any cost and reign became the meaning of her life. But because of her limited, middle-class mind, Catherine could not fulfill the tasks that France faced during her reign in time and accordingly.

Key words: Catherine de' Medici, Huguenots, Catholics, Civil War, Bartholomew's Night.

«Чорна королева» та кінець правління династії Валуа у Франції

Катерина Діденко

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: k.didenko@udpu.edu.uaORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8406-173X>

Анотація.

Метою статті є аналіз діяльності Катерини Медичі під час правління її неповнолітніх синів у Франції, визначення впливу королеви на внутрішню та зовнішню політику. **Методологія дослідження** зумовлена використанням методів аналізу та синтезу, індукції та дедукції, а також історико-типологічного методу та принципів об'єктивності й історизму. **Наукова новизна** полягає у відображенні впливу дитинства та оточення Катерини Медичі на формування її особистості та подальший життєвий шлях. **Висновки.** Катерина Медичі є неоднозначною та зловісною фігурою у французькій історії, їй приписували чимало жорстких діянь, зокрема, звинувачень в організації Варфоломійської ночі. Зважаючи на відносно невеликий обсяг інформації про цю історичну особу, навколо неї сформувалось багато міфів. Але варто зауважити, що на формування особистості Катерини мали великий вплив втрата батьків, поневір'яння, погрози. Пережиті приниження зробили зламаною та нещадною у боротьбі за власний життєвий успіх та успіх своїх дітей. Гонитва за коронами стала сенсом і жахом її буття. Доля з дитячих років визначила характер та поведінку королеви, а бажання вижити за всяку ціну і царювати стало сенсом її життя. Але через свій обмежений, міщанський розум Катерина не могла вчасно та відповідно виконувати ті завдання, як поставали перед Францією у період її правління.

Ключові слова: Катерина Медичі, гугеноти, католики, Громадянська війна, Варфоломійська ніч.

Постановка проблеми. Жінки складають половину людству. Проте незалежно від верстви, культури чи періоду історії жінки перебували на другорядних щодо чоловіків ролях,

а їхнє соціальне становище і можливості в першу чергу визначалися статусом чоловіків, яким ті були приналежними. Жінка здебільшого була усунутою від влади, доступу до знань та ресурсів, тому її життя минало непоміченим і недооціненим. На сторінках історії записано імена небагатьох жінок, тих, кому вдалося завдяки своїм винятковим здібностям, але часто всупереч обставинам, увійти в історію. Всі ми знаємо про царицю Клеопатру, полководця Жанну д'Арк, королеву Єлизавету чи Анну Ярославну. Проте на сторінках історії є чимало інших жіночих імен, які, незважаючи на всі перешкоди, намагалися досягнути своїх цілей. Однією з тих, кого вважають однією з найзнаменитіших правительок Європи та однією з найзнаменитіших жінок, була французька королева Катерина Медичі. Егоїстична, владолюбна, жорстока вбивця, честолобна лицемірка, хитра інтриганка – це також все про неї. Історики охрестили її «Чорною королевою», оскільки Катерина Медичі є найбільш неоднозначною і зловісною фігурою французької історії. Доля з дитячих років визначила її характер та поведінку, а бажання вижити за всяку ціну і царювати стало сенсом життя.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Про життя та діяльність Катерини Медичі написано не так багато історичних праць. Одним з джерел, звідки ми можемо дізнатися про життя королеви є мемуари П'єра де Бурдейля, сеньйора де Брантома (1998), що за часів Катерини був хроністом придворного життя. Звичайно, що описи діяльності королеви є дещо суб'єктивними, але безперечно дають гарну картину її правління. Також П'єр де Бурдейль був безпосереднім свідком Релігійних воєн у Франції, про що також розповідає у своїх мемуарах.

Королева ризикувала зникнути з народної пам'яті, якби її дуже вчасно не врятувала від забуття таємниця дивовижної особистості. Романісти та популярні письменники до своєї вигоди використали образ Катерини: Оноре де Бальзака, Проспер Меріме, Понсон дю Террайль, Олександр Дюма, Ежен Сю та Мікеле Дзевако та інші. У своїх творах письменники зображували Катерину різною – загадковою, мстивою, чарівною, турботливою матір'ю, жорсткою, але в неодмінній жалобі... Цій літературній традиції продовжує слідувати історик Філіп Ерланже: «Коротконога, округла, дуже товста, з випуклими очима, мертвенно-блідим обличчям, хижим ротом, чудовими ногами і руками. Її погляд може вселяти жах, а її посмішка невимовно зваблива... Поверх всього цього – незмінна жалоба. Так вона створила свій образ в очах сучасників та майбутніх поколінь» (Філіп Ерланже, 2012). Ці романізовані спогади про Катерину досить точно відтворюють культурні цінності, спільні всім французів її епохи.

А от Фернан Бродель (2017) зображує Катерину у повній відповідності до міфу: «Флорентійка, наскільки хитра, настільки і розважливо жорстока, відчужена від усього: одного її руху достатньо, щоб усе навколо змінилося – так перекидається корабель при найменшому навантаженні».

Образ прекрасний – королева-мати, яка у шторм керує кораблем Франції. Образ, уже давно переповнений легендами та фактами, став ще більшим після чверті століття наукових пошуків.

Мета статті – аналіз діяльності Катерини Медичі під час правління її неповнолітніх синів у Франції, визначення її впливу на внутрішню та зовнішню політику.

Виклад основного матеріалу. Катерина Медичі походила з роду впливових флорентійських політичних діячів. Клан Медичі був дуже заможним, тому завдяки своїм статкам впливав на політичну картину Європи. З дитинства Катерина стала ставкою в дипломатичній грі своїх родичів, оскільки була останньою з колись могутнього роду Медичі.

Батьки Катерини Медичі – батько Лоренцо II Медичі герцог Урбінський та французька принцеса з династії Бурбонів Мадлен де Ла Тур-д'Овернь, герцогиня Урбіно – рано померли. Мати через 2 тижні після пологів від пологової лихоманки, а батько – через 6 днів після дружини від туберкульозу легень та ускладнень сифілісу.

Під час хрестин дівчинка отримала ім'я Катерина Марія Ромола. Катерина – це було одне з імен графині та Катериною звали прабабку по батьківській лінії. Марія – це друге ім'я, було дане на честь Діви Марії, якій присвячувалась субота, день хрестин. Третє ім'я Ромола – мали благородні флорентійки в пам'ять про Ромула, який заснував колицу Флоренції – Ф'єзоле (Балакин В., 2012, с.34).

Після смерті батьків дівчинку на виховання взяли тітки з дому Медичі. Дитина не бідувала, жила серед садів Медичі, навчалася у бібліотеці Лоренцо Чудового, вчила мови. Особливо навчання не йшло на користь майбутній королеві. Можливо, давалась взнаки сирітська доля.

Коли їй виповнилося 10 років, у Флоренції відбулося чергове повстання проти Медичі. Повстанці оголосили, що схоплять Катерину та її зведеного брата Алесандро та розправляться з ними. Ватажки навіть обговорювали питання, що зробити з Катериною: повісити чи віддати до будинку розпусти. Дівчинку врятував французький король Франциск I, що на той час користувався великим авторитетом, й бунтівники не хотіли з ним зв'язуватися.

Франциску I вдалося вивезти Катерину та сховати в монастирі, де й вона провела три роки, вивчаючи історію, латину, математику, музику. Саме у цей час виявилася її пристрасть до астрології та магії (Антюхіна-Московченко В.Н., 1986, с.98).

Однак монастир виявився не надто надійним притулком. У Флоренції відбувся черговий переворот, а нові правителі оголосили, що візьмуть Катерину в заручниці на випадок, якщо Медичі рватимуться до влади. Тоді Катерина, обрізавши волосся та переодягнувшись у чернечий костюм, верхи на коні втекла від переслідувачів. З приводу того, що трапилось, вона сказала: «Якщо мене схоплять, нехай бачать, що ці нечестиві роблять з черницями».

У 1531 р. правителем Флоренції став зведений брат Катерини, бастард Алесандро. В цей час і народний настрій змінився: ще недавно всі ненавиділи Медичі, а тепер захотіли повернути. Проте про Катерину мови не йшлося, адже жіноче правління виключалося. Їй надають титул герцогині Урбіно та почесне місце при дворі Медичі.

Коли Катерині виповнилося 14 років, довкола неї почався торг, оскільки для тогочасної Європи 14 років для дівчинки – це вже досягнення шлюбного віку, і Катерина стала, як і інші дівчата з аристократичних родин «династичним товаром». Двір Медичі розглядав майбутній союз Катерини як ще один спосіб закріпити свою владу. Папа Римський Климент VII (Джуліо Медичі), що також походив з цієї родини, потребував союзу з Францією, яка, як і вони суперничала з імперією Габсбургів. Тому ставку було зроблено на французький шлюб. Нареченим Катерини став Генріх – другий син короля Франциска I. За нареченою було обіцяно гарний посаг – кілька італійських міст (История Франции, 1974, с.167). Варто відзначити, що Папа Римський так і не передав їх своїм французьким родичам.

Катерина прибула до французького двору майже зовсім без посагу, про що Франциск I говорив потім: «Дівчинка приїхала до мене зовсім голою» (Брантом, 1998, с. 123). Це означало, що не лише без посагу, а й за паризькими поняттями – убого одягнена, без дорогих прикрас. До того ж наречена була невеликого зросту, дещо повненька та не дуже приваблива, ще й робила неправильні наголоси у французьких словах. Шлюб для Катерини став черговим потрясінням. З дитинства звикла бути непомітною, а у французькому дворі вона потрапила під приціл глузувань. До речі, саме Катерина ввела у французькому дворі моду на підбори. Вона носила виготовлені у Флоренції туфлі на високих підборах, щоб приховати свій малий зріст.

Пишне весілля зіграли в Марселі, бенкетували 34 дні, після чого Катерина кілька років жила при французькому дворі без найменших перспектив стати королевою. А найгірше виявилось те, що вона не мала дітей, а це для королівської родини було одним з ключових питань. А от у її чоловіка Генріха була вже дитина від коханки Діани де Пуатьє, що познайомились у 1525 р., коли після розгрому французів у битві при Павії в ході Італійських воєн, шестирічний Генріх був відправлений замість батька заручником до Іспанії. На той час це було звичною практикою. Коли Генріха садили на корабель, Діана де Пуатьє, на той час 25-річна придворна пані, поцілувала хлопчика. Поцілунок дорослої красуні так потряс Генріха, що через багато років і вже в дорослому віці він став коханим Діани (Клулас І., 1997, с.243). Становище цієї жінки було настільки міцним, що навіть обговорювалася можливість розірвати шлюб Генріха з Катериною Медичі. І, враховуючи, що Генріх за Катериною не отримав ні посагу, ні спадкоємця, то й Франциск був згодний на це погодитися.

У 1544 р., коли король Франциск вже збирався звернутися до папи римського з питанням розлучення, Катерина народила сина – майбутнього короля Франциска II. Вважається, що перемогти безплідність їй допоміг лікар та астролог Нострадамус, у якого вона лікувалася. І починаючи з цього моменту, вона протягом 12 років постійно народжувала дітей (Брантом, 1998, с. 169).

У 1536 році помирає старший брат Генріха Франциск, спадкоємець престолу. Тоді серед французьких придворних ходили чутки, що Катерина Медичі отруїла того, хто заважав їй стати королевою. Чутки були пов'язані з тим, що саме Медичі подала води дофіну, коли той після гри в м'яч попросив пити. За офіційною версією, вода була дуже холодною, Франциск застудився та помер. Але очевидним є те, що смерть Франциска відкрила дорогу до престолу його меншому братові – Генріху, чоловікові Катерини Медичі. Так, Генріх у 1547 році став королем, а Катерина – королевою Франції (Мишле Ж., 1860, с.201).

Під час коронації всі помітили, що Генріх II дивився не на Катерину, свою королеву, що стояла поруч, а на Діану де Пуатьє. Ставши королем, Генріх майже увесь свій вільний час проводив з фавориткою і лише перед сном заходив до Катерини, щоб побажати доброї ночі. І більше – король бажав, щоб його дружина дружила з коханкою, що стало ще одним потрясінням у житті жінки.

У 1559 році Генріх II загинув на лицарському турнірі, коли уламки списа потрапили йому в око. Королем стає малолітній Франциск II, а Катерина – його регентом і фактично очолює Францію та тривалий час визначатиме її зовнішню та внутрішню політику.

Одвовівши, Катерина назавжди одягнулась у чорне. На її одязі була вишита емблема – зламаний спис, а девізом стали слова – «Ось від цього мої сльози та біль» (Брантом, 1998, с. 154). Чи кохала королева Генріха? Достеменно ми цього не знаємо, проте в жалобі за королем залишалась до кінця свого життя.

Цікаво, що після смерті свого чоловіка Катерина не розправилась з суперницею, а навіть залишила їй її володіння. Це може свідчити про те, що її жорстокість та злочинність є дещо перебільшеними.

Тим часом Франція наближалася до жахів Варфоломійської ночі. Протягом 34 років у країні пройшло 9 громадянських релігійних воєн, а Франція виявилася розколота надвоє – більш багата купецька південна та південно-західна Франції з центрами в Ла-Рошелі та Пуатьє, що підтримувала прихильників реформи церкви (гугенотів), та північна, північно-східна й центральна частини, що залишалися католицькими територіями. У 1560-х роках між католиками і гугенотами постійно відбувалися сутички (Антюхина-Московченко В.Н., 1986, с.184).

Близько року престол займав Франциск II, проте хлопчик мав слабе здоров'я, часто хворів і тому фактично Францією керувала його мати Катерина Медичі. У короткий період цього правління відбулася так звана амбуазська змова 1560 року. Це була спроба захопити Франциска в полон та змусити його віддалити від себе братів Гізів, які мали неабиякий вплив на королівський двір. Однак про плани стало завчасно відомо, і королівський двір сховався Амбуазі – місті, що стоїть на Луарі та є серцем всієї Франції. Змовники вирішили ризикнути, але їх спроба провалилася, заколот було придушено.

Це послужило приводом для хвилі гонінь на протестантів. Над гугенотами вчинили жахливу розправу – їх вішали у вікнах замків та палаців, страчували практично без суду. Лідери гугенотів Антуан де Бурбон і Людовик Конде також були заарештовані та звинувачені в організації змови. Їх врятувало лише те, що за них заступилася мати короля Катерина Медичі у грудні 1560 року, яка, як і багато аристократів за її спиною, була помірною у релігійному питанні і намагалася досягти компромісу між католиками і гугенотами.

Після такого напруження релігійна політика стала м'якшою, що підтримав і король Франциск II, та були відпущені всі ув'язнені за віросповіданням. З часів Генріха II це було перше послаблення, а в травні 1560 року було видано підписаний Франциском едикт, що надавав певні релігійні послаблення, вперше заговорили про свободу совісті (Артеменков М.Н., 2005, с.28).

У квітні королева-мати оголосила канцлером Франції Мішеля де Опиталю, що був відомим державним службовцем, поетом і гуманістом епохи. Письменник видавав вірші латиною, в яких слідував античному Горацию. Його батько колись служив Шарлю де Бурбону. Толерантний Мішель почав проводити політику терпимості. Для діалогу між ворогуючими конфесіями у 1560 році Катерина ініціювала скликання Генеральних штатів (вперше за 67 років), які проте не відбулися за сценарієм королеви, а ще й загострили соціальні суперечки – дворяни запропонували обмежити прибутки церкви, городяни вимагали обкласти податками дворян. Катерина розгубилася, адже все це було дуже радикально та революційно, тому зрештою, вона просто розпустила Генеральні Штати (Артеменков М.Н., 2005, с.32).

У 1561 р. королева влаштувала диспут між кальвіністами та католиками – конференцію в Пуассі, що стала зустріччю століття. З промовою про таїнство причастя виступив ідеолог кальвінізму Теодор де Беза, який виступив з доповіддю та виклав свої думки щодо реформування католицької церкви. У католиків у момент меси, коли священик заходить за віктар, вино та хліб перетворюються на Тіло та Кров Христа. Цей обряд викликав обурення прихильників Реформації. Де Беза пояснював: «Жертва Христа була принесена один раз, смак хліба і вина є лише спогадом про останню трапезу і жертву. Це символ» (Артеменков М.Н., 2005, с.30). Але католики продовжували наполягати на тому, що таїнство причастя слід розуміти буквально. Конференція не вдалась.

Наприкінці 1560 року у вусі короля Франциска II раптово утворився абсцес, що послужив причиною виникнення гнійного менінгіту, а 5 грудня 1560 року 16-річний монарх від цього помер в Орлеані. На престол зійшов наступний син Генріха II, Карл IX, й одразу оголосив, що правитиме разом із матір'ю й у всьому радитиметься з нею. Таким чином, влада так і залишилась в руках Катерини.

Королева писала до дочки Єлизавети, виданої заміж за Філіпа II, короля Іспанії: «Вас запевняють у тому, що я не зможу керувати державою, і що бог, і світ будуть незадоволені мною. Але бог свідок: я вважаю справою честі зберегти свою владу не для себе, а в інтересах королівства, та для блага всіх Ваших братів» (Брантом, 1998, с.345).

Одним з плюсів політичної діяльності Катерини було те, щоб прилаштувати всіх своїх хлопчиків королями, а дівчаток – королевами. Вона вела нескінченні переговори про династичні шлюби. Королеві здавалося, якщо поріднитися з правлячою династією Іспанії, де

багато католиків та з Німеччиною, де великий вплив протестантів, то це стане вирішенням проблеми релігії у самій Франції. Здавалося, що справжніх інтересів Франції вона не розуміла, тому припинити громадянську війну не могла. Країні просто пощастило, що через деякий час влада дісталася та життєлюбному Генріху Наваррському.

А поки що гугеноти в злих памфлетах ганьбили «товсту купчиху», як вони називали королеву. Що вона могла протиставити цьому? Близьк дворі. Вона хотіла, щоб усі бачили, що у Франції все гаразд, що тут веселяться та танцюють. Звичайно, що це була злочинна позиція по відношенню до свого народу. Бо замість того, щоб знайти реальні рішення з вирішення соціальних та релігійних питань, влаштовувалися незліченні бали, маскаради, ставилися комедії. При дворі допускалася велика вільність вдач, що дратувало і католиків, і кальвіністів. Французи, які ще пам'ятали гідних правителів, таких як Франциск I, були в жаху від королеви Катерини. У гугенотських памфлетах про неї відгукувалися не інакше як: «іноземка, що живила ворожнечу і злобу до кожного», «спадкоємиця купецького роду, що піднялася завдяки лихварству», «вихована в прихильності до безбожжя», «купчиха», «товстуха» (Антюхина-Московченко В.Н., 1986, с.202).

Амбаузький едикт не задовольнив нікого і насилу втілювався в життя. Заборона на відправлення протестантського культу в містах, враховуючи той факт, що в багатьох містах і провінціях гугеноти становили більшість, просто не могла легко прижитися.

У березні 1564 року королева-мати, щоб показати королю народу і країну королю, організовує так звану Велику подорож Францією. Ще однією ціллю подорожі було прагнення умиротворити королівство, тому маршрут проклали через його найгарячіші точки – починаючи з Сансе (Бургундія) та Труа (Шампань) (Дейвіс Н., 2001, с.567).

30 квітня 1564 року королівський кортеж прибув до Лотарингії і протягом 1-9 травня перебував в Бар-ле-Дюк. Карл Лотаринзький і його дружина Клод, сестра Карла IX, якраз хрестила свого сина Генріха й в хрещенні батьки запросили двох королів – французького Карла та іспанського Філіпа. І хоч останній не був особисто присутній на хрещенні, однак це було спробою встановити мир з Іспанією.

Після Лотарингії маршрут королівського кортежу проліг через Ліньї-ан-Барруа, Діжон, Макон, Руссільйон, Валанс та Авіньйон. У Салон-де Прованс королева-мати зустрічалась з астрологом Нострадамусом (История Франции, 1974, с.212).

Загалом, можна сказати, що умиротворення Провансу вдалось. Лангедок юний король проїхав через Монпельє, Нарбонн, Тулузу. У протестантських містах його зустрічали шанобливо, але стримано, та й католицькі Тулуза і Бордо виявилися більш спокійними.

14 червня 1564 року королівський кортеж заїхав в Байонну, де Катерина Медичі переслідувала дві мети: побачитися з Єлизаветою, іспанською королевою та своєю дочкою, та укласти договір з Іспанією. З дочкою Катерина зустрілась, але договір не вдалось укласти (Леони Ф., 2012, с.134).

У липні двір знову перетнув Гасконь, а в серпні-вересні – Шаранту. В цих регіонах з протестантською більшістю перемир'я було вкрай крихким, і протестанти неохоче підпорядковувалися Амбаузькому едикту. Але тим не менш, короля зустрічали з найбільш можливою лояльністю. Єдині негаразди відбулися в Ла-Рошелі, де протестанти висловили невдоволення, і в Орлеані, де приїзд короля зустріли вуличні заворушення (Ададуров В., 2002, с.380).

У грудні 1565 року король зупинився в Мулені, де зупинка стала найтривалішою в ході королівської подорожі Францією – 91 день. Саме тут було вирішено ініціювати проведення реформ, за пропозицією Мішеля де Опиталю було прийнято Муленський едикт, що стверджував невідчужуваність королівського домену.

У червні 1566 року в Пам'є відновилися релігійні заворушення – протестанти взяли в облогу католицькі церкви, у відповідь католики відповіли терором, вбивши 300 кальвіністів у Фуа.

У серпні 1567 року протестанти розробили план викрадення короля та королеви-матері. 24 вересня Карл і Катерина Медичі втекли до Мо.

Але заворушення продовжувалися, 29 вересня деяких високопоставлених католиків вбили в Німі та інших містах Лангедока. Протестантські війська на чолі з Людовиком Конде та Гаспаром де Коліньї дійшли до Парижа. Однак протестантів було зупинено в листопаді під Сені-Дені, Жарнаке та Монконтуре. А 23 березня 1568 року Конде і Катерина Медичі підписали договір в Лонжумо та підтверджено мирним договором у Сен-Жермені у 1570 році (Антюхина-Московченко В.Н., 1986, с.178).

У дипломатичному плані Карл IX зблизився з Священною Римською імперією та Англією. При дворі говорили про його можливий вступ на імператорський трон, що було пов'язано з його одруженням з Єлизаветою Австрійською, дочкою Максиміліана II, імператора Священної Римської імперії.

В цей час відбулися події, що мали безпосередній вплив на рішення влаштувати різну напередодні Варфоломіївської ночі. Нездатна висунути якусь ідею, крім танців і маскарадів, Катерина дуже боялася втратити необмежений вплив на сина-короля. Адже йому йшов уже 21-й рік, король згідно законодавства ставав повнолітнім і в королеві-регентші вже не мав би потреби. І в цей час ще й поряд з ним з'явилася сильна постать – адмірал Гаспар де Коліньї, граф, ветеран Італійських воєн, гугенот. Він багато чого пережив, побував в іспанському полоні, намагався заснувати французькі колонії у Бразилії та Флориді. Де Коліньї з 1569 був вождем французьких гугенотів. Воїн, овіяний славою, справив незабутнє враження на Карла IX, який виховувався без батька і страждав від нестачі чоловічого впливу. Звичайно, що ніякий проповідник не навернув би Карла в гугенотську віру, але воїн, герой, мандрівник – це зовсім інше.

Восени 1571 року адмірал Гаспар де Коліньї зустрічався з королем протягом декількох днів, про що спілкувався з королем у приватних розмовах було невідомо (Артеменков М.Н., 2005, с.31).

Катерина смертельно злякалася. За роки, проведені у Франції, королева патологічно полюбила владу. І раптом – Коліньї, який справив враження на короля, й безперечно мав усі можливості отримати на нього вплив та усунути Катерину від влади. Ненависті, як такої, до кальвінізму Катерина не відчувала, але ділитися владою вона ні з ким не збиралася. Тому королева-мати найняла вбивцю, щоб усунути потенційного суперника. Замах на Коліньї відбувся 22 серпня 1572 року, за два дні до Варфоломіївської ночі, та фактично не вдався – наймач легко поранив адмірала в руку. Королева урочисто відвідала постраждалого й особисто переконалась, що рана не є небезпечною. Існує думка, що саме це вплинуло на її рішенні підтримати Гізів у тому, що з гугенотами треба розправитися по-військовому. Боячись повстання, Карл IX за порадою матері та радників дав згоду на ліквідацію лідерів протестантів (Андрєєва С.С., 2008, с.334).

Все було організовано під виглядом святкування весілля однієї з дочок Катерини Медичі, Маргарити, та Генріха Наваррського. Катерина, як завжди, оголосила, що цей шлюб буде дуже корисним: Маргарита – вірна католичка, Генріх – кальвініст, тому питання віри буде вирішено по-сімейному.

На весілля до Парижа прибуло багато гугенотів – здебільшого, це були багаті люди з півдня Франції.

Один із Гізів обіймав посаду префекта Парижа. За його наказом на будинках, де зупинилися місцеві та приїжджі кальвіністи, намалювали білі хрести, яких у темряві видно дуже добре. Стражникам, що стежили за порядком у місті, було віддано розпорядження не перешкоджати погромникам. У ніч на 24 серпня 1572 р., у свято Варфоломія, на вулицях Парижа з'явився розлючений народ, що під ранок кинувся на розправу з гугенотами. Події, прозвані Варфоломіївською ніччю, призвели до загибелі тисяч гугенотів у Парижі та інших великих містах Франції – Орлеану, Труа, Руану, Тулузе, Бордо. Рішуче налаштований утримати порядок, король наказав припинити кровопролиття починаючи з ранку 24 серпня, але численні заклики до спокою раз за разом були порушені.

Вранці після Варфоломіївської ночі Катерина вийшла на вулиці Парижа, виразила скорботу. Нічого принципово важливого вона сказала, звинуватила гугенотів, що не треба було вимагати суду над тими, хто робив замах на Коліньї, оскільки саме це й викликало безчинства збудженого натовпу. Але було б неправильно говорити, що Катерина вийшла із подій цієї ночі переможницею. Ця трагедія стала поворотною точкою в правлінні Карла IX. Нехтування Сен-Жерменським едиктом і безчинність, що коїло королівське оточення, вщент знищили будь-яку довіру до королівської влади з боку гугенотів. На тривалий час було покладено край і спробам мирного співіснування, монархія остаточно вступила на шлях повного викорінення протестантизму. Утворилася Кальвіністська ліга, проти неї виступала Католицька ліга. Країна майже юридично розділилася на дві частини. Війна йшла вже між двома арміями з ще більшою запеклістю. Народна ворожість до Катерини також зростала (Артеменков М.Н., 2005, с.31).

Абсолютна влада, яка дісталася Катерині Медичі стала великою бідою для французів. Адже цю жінку не цікавило ніщо, крім збереження позицій – власної та своєї сім'ї.

Здоров'я короля Карла IX завжди було слабким. Він часто і тривало хворів на різні захворювання, і трагічні події Варфоломіївської ночі вплинули на стан здоров'я короля. Змова, що назріла проти нього та королеви-матері, з метою посадити на трон Франциска (Франсуа) Алансонського, ще більше підірвала здоров'я монарха. Він відбув до Венсенського замку, де зліг від хвороби та помер 30 травня 1574 року, не доживши місяця до свого двадцять четвертого дня народження (Антюхіна-Московченко В.Н., 1986, с.297).

Після раптової смерті Карла IX на престол зійшов улюбленець матері Генріх III. На той час він уже був королем Польщі, але відмовився від польської корони на користь французької.

Громадянська війна у Франції продовжувалась. Але Генріх III виявився досить розумний, щоб розуміти всерйоз загрозу війни та потребу у примиренні. Він зблизився навіть із родичем королівського будинку Валуа Генріхом Наваррським з роду Бурбонів, який став на чолі кальвіністської опозиції. Щоб виявити свою підтримку протестантам, у 1588 р., під час католицького бунту у Парижі, король наказав стратити братів Гізів – вождів католицької партії, організаторів Варфоломійської ночі (Брантом, 1998, с. 385).

Яким же був фінал життя Катерини Медичі? Бачачи, як один за одним йдуть з життя її короновані сини, подивували, що вона зрештою просто збожеволіла, наприкінці свого життя оголосивши себе королевою Португалії. Коли у 80-х роках XVI ст. португальська династія перервалася, оскільки король Себастьян загинув під час походу в Марокко, не залишивши спадкоємців, за трон йшла боротьба між кількома претендентами. Катерина заявила, що знайшла документи, за якими є прямою спадкоємицею португальського роду. Катерина направила французьку флотилію до Португалії, щоб відстояти свої права, проте французи зазнали нищівної поразки біля берегів Іспанії. Це означало остаточний крах задумів Катерини. Вона померла 5 січня 1589 р. в одній з своїх численних поїздок по Франції. Смерть її була раптовою, але зовсім не підозрілою. На той час їй вже було 70 років, достатньо похилий вік у ті часи (Леони Ф., 2012, с. 450).

Після смерті матері Генріху III залишалося жити кілька місяців. Проклятий папою римським через вбивство Гізів, він був смертельно поранений католицьким фанатиком Жаком Клеманом. Вмираючи, король заповів трон Генріху Наваррському. Саме той у Нантському едикті 1598 зробив вирішальний крок до припинення релігійних воєн: дозволив усім молитися так, як вони вважають правильним.

Зі смертю Генріха III згас рід Валуа, до якого належали діти Катерини та Генріха II.

Висновки. Прах Катерини Медичі перенесли до паризького абатства Сен-Дені. Наприкінці XVIII століття, під час Великої французької революції, її останки були скинуті в загальну могилу. А в наступному столітті талановитий письменник Олександр Дюма вдягнув історію Франції в захоплюючу романічну форму. Катерину Медичі він зобразив безперечною лиходійкою, але навіть у нього вона квочка, одержима турботою про своїх дітей, що цілком відповідає дійсності.

Подробиці життя Катерини Медичі роблять її образ складнішим, ніж створений навколо неї міф. Пережиті приниження зробили її зламаною та нещадною у боротьбі за власний життєвий успіх та успіх своїх дітей. Гонитва за коронами стала сенсом і жахом її буття. А її обмежений, міщанський розум ніяк не відповідав завданням, що стояли перед Францією в час її життя та правління.

Подяка. Висловлюю щиру вдячність членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримала фінансової підтримки для дослідження та публікації статті.

Джерела та література:

Ададуров, В. (2002) *Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття)*. Львів: Видавництво УКУ, 412 с.

Андрєєва, С.С. (2008) Варфоломійська ніч в художніх творах, навчальній і науковій літературі: проблема співвідношення образів. *Південний архів. Сер.: Історичні науки*. 2008. Вип. 28-29. С. 332-336. // URL: http://ekhsuir.kspu.edu/bitstream/123456789/3855/1/18.Pain_2008_28-29_39.pdf

Антюхина-Московченко, В.Н. (1986) *История Франции 1870–1918*. М., 412 с.

Артеменков, М.Н. (2005) Религиозная политика королевского двора накануне Религиозных войн во Франции (1561 – 1562). *Ретроспектива: Всемирная история глазами молодых исследователей*. 2005. № 1. С. 26– 34. // URL: http://prussia.online/Data/Book/ba/balti-ugo-vostochnoypribaltiki-xii-xiii-vv/retrospektiva_1.pdf.

Балакин, В. (2012) *Екатерина Медичи*. // URL: <https://www.e-reading.club/bookreader.php/1017145/Balakin>

Брантом, М. (1998) *Галантные дамы*. М.: Республика, 463 с. // URL: https://royallib.com/book/brantom_per/galantnie_dami.html

Гюстав Ле Бон. (2021) *Психологія натовпу*. К.: Андронум, 138 с.

- Дейвіс, Н. (2001) *Європа. Історія* / Пер. з англ. П. Тарашчук, О. Коваленко. К.: «Основа», 1463 с.
- История Франции: в 3 т. / под ред. А. З. Манфреда. (1974) Т. 2. М. 562 с.
- Клулас И. (1997). *Екатерина Медичи*. М.: Дрофа, 483 с.
- Леони, Ф. (2012) *Екатерина Медичи* // URL: <https://www.e-reading.club/book.php?book=1026403>
- Мишле, Ж. (1860) *История Франции в XVI в.* СПб. М., 525 с.
- Плешкова, С. Л. (1994). *Екатерина Медичи. Черная королева*. М.: Дрофа, 573 с.
- Фернан Бродель (2017). *Ідентичність Франції в 3-х книгах*. Книга 3./ Пер. з фр. Світлани Глухової. К.: Вид-во Жупанського, 504 с.
- Фернан Бродель. (1997). *Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV-XVIII ст..* В 3-х т. Т.1 пер. з французької Григорія Філіпчука. К.: «Основа», 486 с.
- Філіп Ерланже (2012) *Філіп III. Останній з Валуа* // URL: <https://readli.net/chitat-online/?b=308410&pg=1>

References:

- Adadurov, V. (2002) *Istoriia Frantsii. Korolivska derzhava ta stvorennia natsii (vid pochatkiv do kintsia XVIII stolittia)*. [History of France. The royal state and the creation of the nation (from the beginning to the end of the 18th century)]Lviv: Vydavnytstvo UKU, 412 s. [in Ukrainian].
- Andriieva, S.S. (2008) Varfolomiivska nich v khudozhnikh tvorakh, navchalnii i naukovii literaturi: problema spivvidnoshennia obraziv. [Bartholomew's night in works of art, educational and scientific literature: the problem of the relationship of images]. *Pivdennyi arkhiv. Ser.: Istorychni nauky*. 2008. Vyp. 28-29. S. 332-336. // Elektronnyi dostup: http://ekhsuir.kspu.edu/bitstream/123456789/3855/1/18.Pain_2008_28-29_39.pdf [in Ukrainian].
- Antiukhina-Moskovchenko, V. N. (1986) *Istoriia Frantsii 1870-1918*. [History of France 1870–1918]. М 412 s. [In Russian].
- Artemenkov, M. N. (2005) Religioznaia politika korolevskogo dvora nakanune Religioznykh voyn vo Frantsii (1561–1562). [Religious policy of the royal court on the eve of the Wars of Religion in France (1561-1562)]. *Retrospektiva: Vsemirnaia istoriia glazami molodykh issledovatelei*, 2005. 1 S. 26 - 34 // URL: http://prussiaonline.com/Data/Book/ba/balti-ugovostochnoypribaltiki-xii-xiii-vv-retrospektiva_1.pdf [In Russian].
- Balakin, V. (2012) *Ekaterina Medichi*. [Ekaterina Medici] // URL: <https://www.e-reading.club/bookreader.php/1017145/Balakin> [In Russian].
- Brantom, M. (1998) *Galantnye damy*. [Gallant ladies.]. М.: Respublika 463 s. // URL: https://royallib.com/book/brantom_per_galantnie_dami.html. [In Russian].
- Devis, N. (2001) *Yevropa. Istoriia* [Europe. History] / Пер. з англ. П. Тарашчук, О. Коваленко. К.: «Основа», 1463 с. [in Ukrainian].
- Fernan Brodel (2017) *Identychnist Frantsii v 3-kh knyzhakh*. [The identity of France in 3 books.]Knyha 3./ Пер. з фр. Світлани Глухової. К.: Вид-во Жупанського, 504 с. [in Ukrainian].
- Fernan Brodel. (1997)*Materialna tsyvilizatsiia, ekonomika i kapitalizm XV-XVIII st.*[Material civilization, economy and capitalism of the XV-XVIII centuries] V 3-kh t. T.1 per. z frantsuzkoi Hryhorii Filipchuka. K.: «Osnova»,486 s. [in Ukrainian].
- Filip Erlanzhe (2012) *Filip III. Ostannii z Valua*. [Philip III. The last of Valois] // URL: <https://readli.net/chitat-online/?b=308410&pg=1> [in Ukrainian].
- Hiustav Le Bon. (2021) *Psykhohiia natovpu*. [Crowd psychology]. К.: Andronum, 138 s. [in Ukrainian].
- Istoriia Frantsii* (1974): [History of France] v 3 t pod red A Z Manfreda T. 2 M. 562 s. [In Russian].
- Klulas, I. (1997) *Ekaterina Medichi*. [Ekaterina Medici]. М.: Дрофа 483 с. [In Russian].
- Leoni, F. (2012) *Ekaterina Medichi*. [Ekaterina Medici]. // URL: <https://www.e-reading.club/book.php?book=1026403> [In Russian].
- Mishle, Z.H. (1860) *Istoriia Frantsii v XVI st.* [History of France in the 16th century] v. SPb. 525 s. [In Russian].
- Pleshkova, S. L. (1994). *Ekaterina Medichi. CHernaia koroleva*. [Ekaterina Medici. Black Queen]. М.: Дрофа 573 с. [In Russian].

"Provisions on the organization of the Jews" 1804 as an instrument of influence on the identity of the Jewish communities in the Russian empire

Olha V. Chinena

Odesa I.I. Mechnikov National University

PhD student (Ukraine)

email: olga.eremenko@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5306-0814>

Abstract.

The legal act "Regulations on the Organization of Jews" illustrates the socio-cultural practices of the Jewish community, which were used by them to form and preserve their own identity in the conditions of the discriminatory domestic policy of the Russian Empire. **The purpose of this study** is to analyze the legal status of the Jewish population in the Russian Empire for further determination: the features of resettlement, the influence of the imperial government on the spiritual and cultural life of Jews. **The methodology research** is based on general historical and general scientific methods such as: historical-systemic, typological, functional analysis and descriptive. The research also uses the methods of cultural anthropology to analyze social mechanisms of resistance aimed at preserving identity, with a focus on the development of educational, religious and cultural institutions. **The scientific novelty** of the work lies in the clarification of legal practices of influence on the formation of identities of Jewish communities. **Conclusions.** Developed by the imperial government, the regulation on the organization of Jews in the Russian Empire was discriminatory in nature, namely: forced integration through language policy, restrictions on wearing traditional clothing, as well as regulation of professional activities. These measures, according to the authorities, were supposed to promote assimilation by weakening the role of socio-cultural practices aimed at preserving Jewish identity. However, they provoked resistance, stimulating the Jewish community to search for new forms of preserving religious and ethnic identity.

Keywords: kagal, Jews of the Podillia community, identity, legal acts of the Russian Empire, the second partition of the Polish-Lithuanian Commonwealth.

«Положення про устрій євреїв» 1804 р. як інструмент впливу на ідентичність єврейських громад у Російській імперії

Ольга Чінена

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

здобувачка (Україна)

email: olga.eremenko@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5306-0814>

Анотація.

Правовий акт «Положення про устрій євреїв» ілюструє соціально-культурні практики єврейської спільноти, які застосовувались ними для формування та збереження власної ідентичності в умовах дискримінаційної внутрішньої політики Російської імперії. **Метою** дослідження є аналіз правового статусу єврейського населення в Російській імперії для подальшого визначення: особливостей розселення, впливу імперського уряду на духовне та культурне життя євреїв. **Методологія дослідження** базується на загальноісторичних та загальнонаукових методах таких як: історико-системний, типологічний, функціональний аналіз та описовий. Також у дослідженні застосовано методи культурної антропології для аналізу соціальних механізмів опору, спрямованих на збереження ідентичності, із фокусом на розвиток освітніх, релігійних та культурних інституцій. **Наукова новизна** роботи полягає у з'ясуванні імперських юридичних практик впливу на формування ідентичностей єврейських спільнот. **Висновки.** Розроблене імперським урядом, положення стосовно устрою євреїв у Російській імперії носило дискримінаційний характер, а саме: примусова інтеграція через мовну політику, обмеження щодо носіння традиційного вбрання, а також регулювання професійної діяльності. Ці заходи, за задумом влади, мали сприяти асиміляції шляхом послаблення ролі соціально-культурних практик, спрямованих на збереження єврейської ідентичності. Однак, вони викликали спротив, стимулюючи єврейську спільноту до пошуків нових форм збереження релігійної і етнічної своєрідності.

.....
Ключові слова: ідентичність, кагал, єврейські громади Поділля, правові акти Російської імперії, другий поділ Речі Посполитої.

Постановка проблеми. Документи правового статусу євреїв є важливим джерелом дослідження національної політики Російської імперії та відповідних рефлексій національних меншин. «Положення про устрій євреїв» дає змогу зрозуміти специфіку соціально-культурних практик єврейської громади в умовах дискримінаційної до національних меншин політики. Одним із завдань імперського законодавства був вплив на самосвідомість, мовну традицію, релігійну обрядовість і атрибутику, національний костюм, побут. Важливо зазначити і розуміння імперським урядом вагомості впливу на ідентичність принципів розселення, системи самоврядування, зовнішню і внутрішню комунікативну традицію єврейських громад. Адже всі зазначені вище аспекти життя євреїв мали вплив на духовне та культурне життя спільноти і відповідно на зміцнення чи послаблення ідентичності. Дослідження правових актів виявляє один з вагомих чинників впливу на трансформаційні процеси, пов'язані з національною ідентичністю євреїв.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Одним із джерел для дослідження правового статусу євреїв є праця юриста Віталія Йосиповича Леванда «Повна хронологічна збірка законів та положень, що стосуються євреїв від наказів царя Олексія Михайловича до теперішнього часу. 1649–1873. Вилучення з повних зборів законів Російської імперії» (1874), створена на замовлення сходовця барона Давида Гораційовича Гінцбург'а. (Леванда, 1874) Основною метою цієї праці – упорядкування та публікація законодавчих актів, з так званого «єврейського питання», оскільки відповідні положення були розпорошені в 88 томах «Полных собраний законов Российской империи». Також роз'яснення щодо правового статусу єврейського населення містяться у роботі М.І. Миш «Керівництво до російських законів про євреїв». (Миш, 1914) На відміну від Леванди В.Й. Михайло Ізрайльович, окрім цитування тексту закону, надає коментарі та власні судження про їх вплив на єврейське культурне та релігійне життя, акцентує увагу на негативних наслідках законів на єврейську спільноту. На сучасному етапі вивчення цієї тематики продовжують такі дослідники як Бородій А. (Бородій, 2009), Кальян О. (Кальян, 2013), Доценко В. (Доценко, 2014) висвітлюючи різні аспекти правового регулювання становища єврейської громади в Російській імперії. Вони розкривають вплив законодавства на економічні, соціальні та культурні практики євреїв, демонструючи багатогранність імперської політики дискримінації та її наслідки для єврейської меншини. Проте, правові акти, в етнологічному контексті щодо єврейського населення, малодосліджені.

Метою дослідження є аналіз правового статусу єврейського населення в Російській імперії в контексті впливу правових актів на принципи розселення, комунікативні зв'язки з адміністрацією, духовне та культурне життя євреїв.

Виклад основного матеріалу. Приєднані землі після другого поділу Речі Посполитої у 1793 році до Російської імперії, а саме землі Брацлавського воєводства, що входили до складу Поділля, були населені значними за чисельністю єврейськими громадами, що викликало необхідність законодавчих актів, для регулювання права та обов'язків єврейського населення відповідно до внутрішньої політики зросійщення. Адже у історіографії період Речі Посполитої часто називають «золотою добою» для єврейських громад. (Дубнов, 1912, с. 116). Зокрема, за часів правління короля Сигізмунда I (1467–1548) євреї мали власну ефективну систему самоврядування у вигляді кагалу (рада общини) у який входили 3 або 4 старшини (роши), почесні особи (туви), судді (даяни), старости різних єврейських закладів (габай). В обов'язки кагалу входило: судочинство її членів за єврейськими законами, збирати податки й підпорядковуватись винятково королівській владі, керували синагогами, кладовищами та закладами освіти (Leszczyński A., 1994). Вже у XVII столітті активно працювали «Ваади», або «Сейм чотирьох земель» основною функцією яких було укріплення єдності серед єврейського населення та збереження власної ідентичності, шляхом створення нових соціокультурних практик. (Leszczyński A., 1994) Такі привілеї сприяли зміцненню єврейської ідентичності та стримували асиміляційні процеси.

На противагу, у Московському царстві євреї були повністю позбавлені прав, а всі закони носили дискримінаційний характер. Відтак, після приєднання нових територій антисемітський вектор внутрішньої політики став домінуючим. У відповідь єврейська громада неодноразово зверталася зі скаргами та петиціями до Сенату і імператора Олександра I, вимагаючи врегулювання свого соціально-правового статусу з урахуванням етноконфесійних особливостей та соціально-економічних потреб. (Леванда, 1874, с. 66)

Як наслідок, 9 грудня 1804 року було ухвалено «Положення про устрій євреїв», яке складалося з шести розділів і 54 пунктів, що регулювали ключові аспекти життя єврейської громади в Російській імперії. Перший розділ стосувався прав євреїв на освіту та мовного питання («про просвітництво»):

Євреї мали право навчатись у закладах освіти тодішньої імперії всіх рівнів (початкові училища, гімназії, професійні училища, університети та академії) зберігаючи право на юдейське віросповідання та не відвідування занять, пов'язаних з вивченням Християнських законів.

Дозвіл носити національні костюми в закладах освіти, окрім гімназії;

Дозвіл на відкриття єврейських навчальних закладів, але за умови введення в освітню програму однієї з мов: російську, німецьку або польську;

Увесь документообіг між євреями повинен був вестись на одній з державних мов: російській, польській, німецькій або мати переклад з івриту (ідишу) на вище зазначені мови. Щодо публічних документів таких як позови до суду, різного виду скарги, прохання та інші звернення до адміністративних установ у положенні зазначено, що з 1 січня 1807 року можливе використання тільки однієї з наявних державних мов.

У побуті та особистому спілкуванні за євреями залишали право використання національної мови (іврит /ідиш). (Леванда, 1874, с. 66.) Вимоги, щодо знання мов державного значення розповсюджувались і на можливість представників єврейської громади приймати участь у роботі магістрату, обіймання посад у Кагалі та Рабинаті. (Леванда, 1874, с.67.)

Хоча євреям було формально дозволено здобувати освіту у всіх закладах імперії, включаючи початкові школи, гімназії, професійні училища, університети та академії, ці права супроводжувалися низкою умов. Можливість зберігати юдейське віросповідання та не відвідувати заняття з вивчення християнських законів створювала видимість релігійної толерантності. Однак дозвіл на носіння національного одягу, обмежений лише певними типами навчальних закладів, підкреслював прагнення до уніфікації зовнішніх проявів культури. Перелічені пункти положення мали активувати процес асиміляції, двома шляхами – активною комунікацією у закладах освіти євреїв з представниками інших етносів та порушенням єврейської мовної традиції завдяки активному застосуванню мов державного значення у більшості сфер життя.

Наступний розділ регламентує види професійної діяльності євреїв та їхній правовий стан. Він містить три підрозділи відповідно до вже існуючої професійної діяльності єврейського населення. Перший підрозділ визначає права євреїв землеробів. (Леванда, 1874, с. 68.) Відповідно до означеного розділу євреї мали наступні права:

Право вільно розпоряджатися придбаними незаселеними земельними ділянками у Литовській, Білоруській, Малоросійській, Київській, Мінській, Волинській, Подільській, Астраханській, Кавказькій, Катеринославській, Херсонській, Таврійській губерніях;

На євреїв-землеробів не розповсюджувалось кріпосне право;

Євреї мали право винаймати працівників для обробки землі, заключаючи з ними контракти;

Дозволялось відкривати питні заклади за умови створення нового поселення, не менше ніж 30 будинків, з найманих працівників;

Дозволялось брати в оренду землі у поміщиків за договором та умовою заборони продажу вина у володіннях орендодавця. Євреї, що селилися на землях поміщика, звільнялися від всіх податків на 5 років. Ці пільгові умови стосувалися лише тих представників єврейської громади, що які селилися відокремлено від іншого населення у володіннях поміщиків.

Ті, хто не виконував вище зазначені пункти, мали право селитись на державних землях у межі осілости, на це було виділено 30 000 десятин, тобто на 327,8 км², відповідно на кожну губернію відводилось 32,8 км², в той час коли загальна площа Подільської губернії складала 42400 км²;

Переселення не було обов'язковим, але ті хто переселявся звільнювались на 10 років від всіх податків, окрім земського та їх права прирівнювались до прав іноземців колоністів. Перехід євреїв у стан землеробів надавав можливість поселитись за межами межі осілости.

Зазначені положення свідчать про намагання російського уряду збільшити кількість євреїв-землеробів, тим самим змінити традиційну професійну діяльність та порушити побутовий устрій. Також необхідно звернути увагу на активізацію міграційних процесів, з метою створення умов для асиміляції, шляхом добровільного переселення євреїв у місця неєврейського середовища. Адже в таких умовах підтримання власної ідентичності майже неможливе. Також у положенні розглядаються права фабрикантів та ремісників, адже для більшості єврейського населення ця професійна діяльність була достатньо поширеною. (Леванда, 1874, с. 69). Так у шести пунктах зазначаються наступні права:

Євреї мають права засновувати фабрики в межі осілости на тих самих правах, що і інші піддані імперії;

Для реалізації суконного, шкіряного виробництва представникам єврейської громади надавалась земля та грошова позика у розмірі 20000 карбованців на губернію. Також дозволяється відкривати фабрики на поміщицьких землях;

Ремісники мають право безперешкодно займатися своєю справою на території губерній, межах осілости та звільняються від подвійного оподаткування;

Якщо ремісник не може реалізувати свою професійну діяльність у землях, що були приєднані внаслідок поділу Польщі, то він має право через подання прохання до губернатора поселитись у менш населені губернії такі як: Катеринославську, Херсонську, Таврійську, Астраханську та Казанську.

Вище зазначені пункти мали позитивний вплив на ідентичність представників єврейської громади, адже розвиток економічного потенціалу позитивно впливав на духовне та культурне життя громади шляхом будівництва релігійних установ та освітніх закладів, що формували та підтримували ідентичність.

Для таких соціальних станів як купців та міщан було розроблено чотири пункти, що містили наступні права та обов'язки: торгівельна діяльність всіх типів дозволялась в межах осілости; промисли, роздрібна та оптова торгівля, а також реалізація винно-спиртових продуктів дозволялась за умови заключення контракту з власниками населених пунктів. Євреї мали право виїжджати на короткий строк за межі осілости по професійним справам виключно з наявним дозволом від губернаторів у вигляді паспорта. Під час перебування у непостійному місці проживання, євреї та члени родини повинні були носити тільки німецький одяг. Порушення цієї вимоги передбачало негайне виселення у межу осілости. За умови виконання вищезазначених пунктів, євреї мали право сплачувати податки нарівні з іншим населенням. (Леванда, 1874, с. 70) Дані параграфи ілюструють намагання царату порушити традицію національного строю, що мало відобразитись на єврейській ідентичності у негативному руслі у вигляді активації асиміляційних процесів. Адже елементи єврейського національного костюму, такі як кіпа або ярмулка, таліт та цицит є релігійними елементами, що слугують нагадуванням про приналежність до єврейського народу. Також важливо зазначити і економічний важіль з боку уряду у вигляді ототожнення правового статусу євреїв з іншим населенням імперії, за умови виконання пунктів даного розділу, що повинно було зміцнити контроль над єврейською спільнотою та збільшити приріст «вихристів». Адже державний тиск на єврейські громади у формі обмеження доступу до задоволення базових потреб слугував каталізатором асиміляційних процесів.

У положенні, виділені обов'язки євреїв відповідно до вище зазначених станів (пунктів). (Леванда, 1874, с. 70-72) В цьому підрозділі, євреї мали офіційно зареєструвати свій соціальний стан та професійну діяльність, невиконання цього обов'язку прирівнювала єврея до безхатченка. Також у вищезазначеному підпункту зазначається система санкції, щодо розповсюдження алкогольних напоїв, створення питних закладів, метою яких було обмеження монополії єврейського населення в цій економічній сфері. Наступні економічні обмеження стосувались фінансових послуг, які надавались представниками єврейського населення, а саме списання боргів з неєврейського населення, що негативно впливало на економічний стан Кагалів. Визначені обов'язки посилювали контроль над життям єврейської громади та провокували внутрішньообщинну економічну кризу, що негативно впливала на розвиток культурного життя євреїв. Адже єврейські освітні установи, релігійні інституції утримувались винятково за кошти Кагалу.

Окрему увагу в положенні приділили правам рабинів та Кагалу, що опосередковано свідчить про їх значимість у підтримці єврейської ідентичності. Обов'язки та права рабинів зафіксовані у трьох пунктах, зміст яких передбачав певні обмеження у посадових обов'язках. Так, за цим параграфом передбачалось, що повноваження рабинів обмежувались лише контролем регламентного виконання обрядів у єврейських громадах. Також судова функція звужувалася до вирішення суперечок та порушень у громаді лише релігійного характеру та без застосування фізичного покарання. Порушення з боку рабинів у вигляді перевищення посадових обов'язків каралось шляхом стягнення штрафу у розмірі 50 карбованців, за умови першого прецеденту в професійній діяльності останнього. За друге порушення, також характеру, призначався штраф у розмірі 100 карбованців і відповідно за третій рецидив застосовувалось покарання у вигляді заслання на поселення до Сибіру. (Леванда, 1874, с. 73.). Наступний параграф регламентував дохід рабинів та передбачав заборону отримувати кошти за послуги, надані під час виконання обрядових дій та інших послуг, що передбачено у посадових обов'язках. Відповідно заробітна плата рабинів мала складатись тільки з загальних коштів Кагалу. (Леванда, 1874, с. 73) Також важливо зазначити наявність параграфу, що дозволяє відкриття декілька синагог в одній громаді на підставі появи нових релігійних течій (сект). Цей пункт ілюструє сприяння російським урядом появи внутрішньої роздробленості серед єврейських громад імперії, що мало негативно впливати на протидію русифікації єврейського населення. Функції та обов'язки Кагалу зводились лише до збору податків з єврейських громад, з подальшою звітністю, як перед безпосередньо платниками податків, так і у відповідні державні органи імперії.

Висновки. Отже, розроблене російським імперським урядом,

положення стосовно устрою євреїв у Російській імперії, мало одночасно активувати трансформаційні процеси у деяких націєтворчих компонентах єврейської самосвідомості. А саме, порушенням мовної традиції, шляхом регламентації форм документообігу та примусове вивчення однієї з мов державного рівня для отримання посад у органах управління. Обмеження, щодо носіння національного костюму за межами межі осілості, особам, що працюють у адміністративних органах та навчаються у інших навчальних закладах, також впливало на самосвідомість. Адже елементи традиційного вбрання мали етноконфесійний характер та опосередковано виконували функцію націєтворчого компоненту. Не менш деструктивно на єврейську ідентичність впливав контроль з боку держави на професійну діяльність єврейських громад, що негативно впливали на культурний та духовний розвиток суспільства.

Джерела та література:

- Leszczyński, A.** (1994). Sejm Żydów Korony 1623-1764, Warszawa, 184 s.
- Бородій, А.** (2009) Правове забезпечення участі євреїв в аграрних відносинах на території правобережжя у XIX – на початку XX ст. *Український історичний збірник*. 12, 118-123.
- Гульдман, В.К. (1889).** Подольская губерния. Опыт географическо статистического описания. Каменец-Подольский, 548 с.
- Дубнов, С.М.** (1912) Краткая истори евреев, 158 с.
- Доценко, В.** (2014) Російське законодавство щодо євреїв другої половини XIX-початку XX століття. *Історична думка*, 389-396.
- Леванда, В.О.** (1874) Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев: от Уложения Царя Алексѣя Михайловича до настоящего времени, от 1649-1873 г , 1158 с. URL: <http://surl.li/rttyzo>
- Кальян, О.** (2013) Загальна характеристика актів правового регулювання російського самодержавства щодо єврейської національної меншини в Україні (XIX ст.). *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Соціальні науки та суспільне здоров'я: теоретичні підходи, емпіричні дослідження, практичні рішення»*. (25-26 березня 2013 року). Полтава: ПІЕП, 183-187.
- Мыш, М.И.** (1914). Руководство к русским законам о евреяхъ. С-П: Типография А. Бенке. 652 с. URL: <http://surl.li/gevrt>

References:

- Leszczyński, A.** (1994) Sejm Żydów Korony 1623-1764, Warszawa, 184 s.[in Poland]
- Borodii, A.** (2009) Pravove zabezpechennia uchasti yevreiv v ahrarykh vidnosynakh na terytorii pravoberezhzhia u XIX – na pochatku XX st.[Legal support for the participation of Jews in agrarian relations on the territory of the Right Bank in the 19th and early 20th centuries.]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*. 12. - S. 118-123.[in Ukrainian]
- Huldman, V.K.** (1889). Podolskaia hubernyia. Oput heohrafychesko-statystycheskoho opysanyia.[Podolsk province. Experience of geographical and statistical description.] Kamenets-Podolskyi, 548 s.[in Ukrainian]
- Dubnov, S.M.** (1912) Kratkaya istoria yevreev [A Brief History of the Jews], 158 s.[in Russian]
- Dotsenko, V.** (2014) Rosiiske zakonodavstvo shchodo yevreiv druhoi polovyny XIX-pochatku XX stolittia.[Russian legislation regarding Jews in the second half of the 19th and early 20th centuries.]. *Istorychna dumka*, 389-396. [in Ukrainian]
- Levanda, V.O.** (1874) Polnii khronologicheskii sbornik zakonov i polozhenii, kasayushchikhsya yevreev: ot Ulozheniya Tsarya Alekseyia Mikhailovicha do nastoyashchago vremeni, ot 1649-1873 g , [A complete chronological collection of laws and regulations concerning Jews: from the Code of Tsar Alexei Mikhailovich to the present time, from 1649-1873]1158 s.: URL: <http://surl.li/rttyzo> . [in Russian].
- Kalian, O.** (2013) Zahalna kharakterystyka aktiv pravovoho rehuliuвання rosiiskoho samoderzhavstva shchodo yevreiskoi natsionalnoi menshyny v Ukraini (XIX st.)[General characteristics of the legal regulations of the Russian autocracy regarding the Jewish national minority in Ukraine (19th century)]., *Materialy Vseukrainskoi naukovopraktychnoi konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu «Sotsialni nauky ta suspilne zdorovia: teoretychni pidkhody, empyrchni doslidzhennia, praktychni rishennia»*. (25-26 berezhnia 2013 roku). Poltava: PIEP. S. 183-187. [in Ukraine].
- Mish, M.I.** (1914). Rukovodstvo k russkim zakonom o yevreyakh. [A guide to Russian laws concerning Jews.]S-P: Tipografiya A. Benke. 652 s. URL: <http://surl.li/gevrt>

The Leningrad nuclear power plant Accident (1975) in the context of the Chernobyl preconditions

Svyatoslav L. Yusov

Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine
Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher (Ukraine)
email: yusov.sv@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-9534-636X>

ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/LTD-4135-2024>

Valeriy M. Sheretyuk

Rivne State Humanitarian University
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Ukraine)
email: v.sheretiuk@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3280-7744>

Tetyana O. Karpukhina

Rivne State Humanitarian University
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Ukraine)
email: tetiana.karpukhina@rshu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0387-1971>

Abstract.

The purpose of the study is to reconstruct and analyze a set of issues related to the accident at the Leningrad NPP in the context of clarifying the prerequisites of the Chernobyl disaster. Our study examines issues related to the accident at Unit 1 of the Leningrad NPP (LNPP) in 1975. This is the largest accident in the «pre-Chernobyl» period, a precursor to Chernobyl. This topic remains ignored in domestic historical scientific literature. The article by the co-authors, based on published sources, mostly memoirs, attempts to highlight a number of aspects related to the accident at the Leningrad NPP. **The research methodology** is based on a combination of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special historical (historical-genetic, historical-typological, historical-comparative) methods with the principles of historicism, systematicity, scientificity and verification. **The scientific novelty** of the work lies in the fact that the development of aspects related to the problems of the history of nuclear energy in the USSR is almost not studied in domestic historical science. In this regard, in particular, the study of the prehistory and prerequisites of the Chernobyl disaster is important. **Conclusions.** It was established that the design of the RBMK-1000 reactor and other technological systems of the power unit were far from perfect. It has been established that the design of the RBMK-1000 reactor and other technological systems of the power unit were far from perfect. It is shown that the process of improving the reactor installation took place during installation and operation, including through various experiments. The available sources to a certain extent make it possible to reconstruct the causes, prerequisites, nature and circumstances of this accident. First of all, it is found that the accident revealed serious shortcomings of the RBMK-1000 reactor. The article highlights the socio-economic and human factors of the accident. In particular, it is shown that at Soviet nuclear power plants the policy of prioritizing the plan for generating electricity over the requirements of regulatory documents for the safe operation of the reactor dominated. A similar phenomenon occurred at the Chernobyl Nuclear Power Plant (ChNPP). Based on the sources, it was possible to clarify the key role in creating the accident of a certain person, namely the senior reactor control engineer Mikhail Karrask. Our study also pays attention to covering the work of the special commission to investigate the accident. In this regard, it was particularly important to understand whether information about the nature of the accident and the commission's recommendations on improving the operation of the RBMK-1000 reactor reached the attention of the personnel of other nuclear power plants, primarily the Chernobyl NPP.

Keywords: nuclear accident, Chernobyl prerequisites, Leningrad NPP, RBMK-1000.

Аварія на Ленінградській АЕС (1975) у контексті передумов Чорнобиля**Святослав Юсов**

Інститут історії України НАН України
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник (Україна)
e-mail: yusov.sv@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-9534-636X>
ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/LTD-4135-2024>

Валерій Шеретюк

Рівненський державний гуманітарний університет
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: v.sheretiuk@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3280-7744>
ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/LUY-4708-2024>

Тетяна Карпукхіна

Рівненський державний гуманітарний університет
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: tetiana.karpukhina@rshu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0387-1971>
ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/LUY-4636-2024>

Анотація.

Мета дослідження є реконструкція й аналіз комплексу питань, що пов'язані з аварією на ЛАЕС у контексті з'ясування передумов чорнобильської катастрофи. В нашому дослідженні розглядаються питання, що пов'язані з аварією на 1-му енергоблоці Ленінградській АЕС (ЛАЕС) 1975 р. Це найбільша аварія в «дочорнобильський» період, провісник Чорнобиля. У вітчизняній історичній науковій літературі ця тема залишається поза увагою. В статті співавторів на основі опублікованих джерел, здебільшого мемуарного характеру, робиться спроба висвітлити низку аспектів, що стосуються аварії на ЛАЕС. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (аналізу, синтезу, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-генетичного, історико-типологічного, історико-порівняльного) методів з принципами історизму, системності, науковості та верифікації. **Наукова новизна** роботи полягає в тому, що розробка аспектів, які пов'язані з проблематикою історії атомної енергетики СРСР у вітчизняній історичній науці майже не досліджуються. У цьому зв'язку, зокрема, важливим є вивчення передісторії та передумов Чорнобильської катастрофи. **Висновки.** Встановлено, що проєкт реактора РВПК-1000 та інших технологічних систем енергоблока були значно далекі від досконалості. Показано, що процес покращення реакторної установки відбувався під час монтажу й експлуатації, в тому числі за допомогою різних експериментів. Наявні джерела до певної міри дають можливість реконструювати причини, передумови, характер та обставини цієї аварії. Насамперед з'ясовано, що аварія виявила серйозні недоліки реактора РВПК-1000. У статті виокремлено соціально-економічні та людські чинники аварії. Зокрема показано, що на радянських АЕС домінувала політика пріоритету плану з вироблення електроенергії над вимогами нормативних документів щодо безпечної роботи реактора. Подібне явище відбувалося й на Чорнобильській АЕС (ЧАЕС). На основі джерел вдалося з'ясувати ключову роль у створенні аварії певної особи, а саме старшого інженера управління реактором Михайла Карраска. В нашому дослідженні також приділена увага висвітленню роботи спеціальної комісії з розслідування аварії. В цій площині, зокрема, було важливим зрозуміти, чи інформація про характер аварії й рекомендації комісії стосовно вдосконалення роботи реактора РВПК-1000 дійшли до відома персоналу інших атомних станцій, передусім ЧАЕС.

Ключові слова: ядерна аварія, передумови Чорнобиля, Ленінградська АЕС, реактор РВПК-1000

Постановка проблеми. У сучасних умовах розробка питань історичного минулого, що пов'язані з (не)безпечним функціонуванням АЕС набуває неабияку актуальність. Залишається також малодослідженим комплекс передумов чорнобильської трагедії. В цьому сенсі продуктивним є вивчення впливу різних факторів, зокрема людських та соціально-економічних, які призводили до виникнення тих чи інших аварійних інцидентів на тогочасних ядерних енергоблоках. Адже ці фактори мають прямий стосунок до причин, що призвели до однієї з найбільших технологічних катастроф ХХ ст. (Юсов, 2022, с. 700). Професор історії

Альбертського університету та директор програми вивчення сучасної України ім. Стасюка Канадського інституту українських студій Девід Марпл ще в далекому 1986 р. у своїй монографії справедливо зазначав, що аварію на Чорнобильській АЕС (ЧАЕС) неможливо адекватно проаналізувати без знання найближчої передісторії радянської атомної енергетики (Marples, p. 34).

У СРСР з початку 1970-х рр. із масовим будівництвом та пуском енергоблоків на цивільних АЕС починають відбуватися аварійні інциденти. Найбільшою аварією в «дочорнобильський» період стала аварія на Ленінградській АЕС (ЛАЕС). За міжнародною шкалою ядерних подій вона отримала третій рівень (аварія на ЧАЕС – 7 рівень). Варто зауважити, що аварія на ЛАЕС розглядається спеціалістами як провісник Чорнобильської катастрофи (Чернобыльская авария, 1993, 88), її «репетицією» (Кузнецов, 2006, 487) або «мікрочорнобилем» (Баранцев, 1998, 348).

Аналіз джерел та останніх досліджень. Тема аварійних інцидентів на ЛАЕС у контексті передісторії та передумов чорнобильської катастрофи у вітчизняних історичних та в інших наукових дослідженнях майже не розглядалась. Опублікованих документів, що стосуються аварії та її передісторії обмаль. Відтак, важливе джерельне значення має збірник спогадів і статей співробітників ЛАЕС видання 1998 р. (Ленинградская АЭС, 1998). Значну допомогу для історика нашої проблематики дають фахові аналітичні та джерельні матеріали, котрі розміщено на персональному сайті авторитетного фізика-науковця Віктора Дмитрієва¹ серед них є праці, як власника сайту, так й інших авторів).

Серед англо-американських дослідників (але, також не істориків) цією темою, принагідно, займалися британець Ендрю Ливербарроу (Ливербарроу, 2019) та американець Адам Гігґінботам (Гігґінботам, 2021). Хоча названі автори не професійні історики, але їх праці вповні відповідають вимогам наукового дослідження (особливо праця А. Гігґінботама). Е. Ливербарроу при висвітленні обставин аварії спирається на частину матеріалів із сайту В. Дмитрієва, а також і на спогади Віталія Борця². Останній автор у той час проходив стажування на ленінградській станції як представник від ЧАЕС (Ливербарроу, 2019, с. 24–25). Проте, зауважимо, що В. Борець, окрім того, що фактично був стороннім спостерігачем на станції, ще й саму аварію не бачив (Борець, 2009).

Доступно й інформативно висвітлює передумови, причини та обставини аварії А. Гігґінботам (Гігґінботам, 2021, с. 42–44). Висвітлюючи обставини аварії, він передусім, спирається на інтернет-статтю (аналітичні спогади-коментар) Віктора Абакумова³ (Абакумов, 2013). Утім, американський автор не використав інші окремі коментарі В. Абакумова до некрологу та спогадів інженера-енергетика Михайла Карасска⁴, що додатково допомагають розкрити певні обставини та наслідки аварії (Абакумов, 2019; Абакумов, 2020а; Абакумов, 2020b; Абакумов, 2024а, Абакумов, 2024b, Абакумов, 2024с). А. Гігґінботам випустив з уваги також і важливі спогади членів комісії з розслідування аварії — представників Науково-дослідного та Конструкторського інституту енерготехніки (НИКИЕТ). Щоправда, останні не оформлені в окрему публікацію, а використані, поміж іншого, в статті головного конструктора НИКИЕТ Ю. Черкашова (Черкашов, 1998). З поля зору американського дослідника «випали» й мемуари згаданого М. Карасска (Карасск, 2014; Карасск, 2020), ім'я якого в середовищі ядерних енергетиків на пряму пов'язано з аварією 1975 р. (Культ правды, 2024) тощо.

У нашому дослідженні, спираючись на наявні джерела, спробуємо висвітлити причини, передумови, обставини й наслідки аварії на 1-му енергоблоці ЛАЕС. Як для істориків, нам було важливо виокремити соціально-економічні та людські чинники аварії. Зокрема цінним є з'ясування ролі в аварії певних осіб («роль особи в історії»). Ще одним немаловажним завданням, що ставимо перед собою в нашому дослідженні, є висвітлення питання стосовно рівня «культури безпеки» на радянських АЕС, зокрема в частині дотримання вимог Технологічного регламенту (ТР) та інших експлуатаційних документів.

¹ Дмитрієв Віктор Маркович (нар. 1933) – радянський і російський вчений у галузі забезпечення безпеки атомних об'єктів.

² Борець Віталій Іванович – радянський і український інженер-фізик. У 1970-х – на початку 1980-х рр. працював начальником зміни, замначальника цеху налагодження та випробувань на ЧАЕС.

³ Абакумов Віталій Якович – радянський і російський інженер-фізик. Працював на ЛАЕС, Ігналінській АЕС тощо. Згодом професійно займався питаннями ядерної безпеки АЕС. У 1975 р. під час аварії на ЛАЕС працював в оперативній зміні на посаді ІУРа – інженера управління реактором.

⁴ Карраск Михайло Павлович (1941–2024 рр.) – радянський і російський інженер-енергетик. Працював на військово-промислових ядерних об'єктах в Сибіру, на ЛАЕС та ЧАЕС. З 1973 р по 1989 р. – старший інженер управління реактором (СІУР), начальник зміни ЛАЕС. Під час аварії 1975 р. працював в оперативній зміні на посаді СІУРа.

Мета дослідження – реконструкція й аналіз комплексу питань, що пов'язані з аварією на ЛАЕС у контексті з'ясування передумов чорнобильської катастрофи.

Виклад основного матеріалу. У середині 1960-х рр. урядом СРСР була розроблена масштабна енергетична програма, що мала базуватися на ядерній галузі енергетики. Згідно з програмою передбачалося впродовж кількох п'ятирічок спорудити низку цивільних АЕС із загальною настановною потужністю 100 млн кВт! Здійснити це грандіозне завдання, орієнтуючись лише на водно-водяні енергетичні реактори¹, які мали невелику потужність, було неможливо. Ця обставина стала однією з причин для створення реакторів типу РВПК-1000².

На базі реакторів РВПК проектувалася ціла серія великих атомних електростанцій. Головною з них стала ЛАЕС (Бабенко, 1998, с. 498–499). Вона була побудована за 70 км від історичного центру Ленінграда поруч з містечком Сосновий Бір. На вибір розташування станції вплинули мала населеність місцевості, близькість Фінської затоки, вода якої була потрібна для охолодження реакторів, а також наявність розвинених залізничних та автомобільних шляхів сполучення (Ленинградская АЭС, б/р.).

Першим директором ЛАЕС став В. Муравйов. Він мав великий досвід організаторської роботи, зокрема в будівництві та введенні до експлуатації ядерних об'єктів Мінсередмашу, які розташовано на Уралі та в Сибіру. Звідти він підтягнув на ЛАЕС основні професійні кадри. Всі, хто його знав як спеціаліста й людину, відгукуються про нього напрочуд позитивно (Кулов, 1998, с. 191; Секач, 1998, с. 485; Зинченко, 1998, с. 375). Також досвідченим спеціалістом і організатором був А. Єперін, якого було призначено головним інженером станції в 1971 р. Він був з-поміж спеціалістів, які працювали з В. Муравйовим в східних регіонах СРСР (Кулов, 1998, с. 191). А. Єперін, зокрема, тривалий час працював на ядерних енергетичних реакторах у Томської області, де вперше у світі було збудовано та введено в дію промислову атомну електростанцію (Зинченко, 1998, с. 375). За спогадами підлеглих головний інженер стосовно виконання професійних обов'язків був нещадним до себе і до людей (Белянин, 1998, с. 230).

На 1973 р., коли було запущено енергоблок №1, АЕС являла собою взірць новітніх технологій СРСР. Зокрема тут було впроваджено нові системи управління та захисту, безпеки, вимірювальні прилади тощо (Баранцев, 1998, с. 347). Як свідчить у спогадах Є. Кулов (на той час заступник начальника Главатоменерго), на ЛАЕС багато робилося вперше у світовій практиці (Кулов, 1998, с. 191). Вперше приймалося й впроваджувалося багато технічних рішень – передусім стосовно пускових та налагоджувальних робіт, які випробувалися на системах та об'єктах ЛАЕС (Тверье, 1998, с. 342). В цілому перший та другий енергоблоки стали експериментальними (Белянин, 1998, с. 196, с. 214). Особливо своєрідним випробувальним стендом став 1-й енергоблок, на якому відпрацьовувалися та вдосконалювалися системи управління та безпеки для інших енергоблоків подібного типу (Бабенко, 1998, с. 498). В 1972 р. з цього приводу науковий керівник проекту ЛАЕС, академік А. Александров, звертаючись до учасників спорудження станції заявив: «Нам потрібно якнайшвидше введення станції до роботи, щоб перевірити правильність наших фізичних розрахунків, конструкторських та проектних рішень, виправити та врахувати всі недоліки у наміченій широкій програмі будівництва атомних електростанцій з урахуванням РВПК. Досвід роботи 1-го блоку потрібен для якнайшвидшої перевірки, чи піде у нас ця справа, щоб ухвалити важливе державне рішення» (Белянин, 1998, с. 196–197). Передусім результатом успішної експлуатації цього енергоблоку мав бути запуск у серію енергоблоків з реакторами РВПК (Черкашов, 1998, с. 78).

Працівники ЛАЕС згадують, що на станції постійно проводилися програмні експерименти (Шевченко, 1998), зокрема з вивчення поведінки активної зони реактора (Белянин, 1998, с. 218–219). Персонал, який мав експлуатувати головний енергоблок з реактором РВПК, перевіряв практично всі рішення, закладені в проектному завданні (Лемберг, 1998, с. 326). Головний конструктор М. Доллежалъ визнавав: «Фахівці-експлуатаційники допомогли внести корективи до багатьох технологічних систем Ленінградської АЕС. [...] Багато чого з того, що було ними підказано конструкторам та проектантам, увійшло і до проектів наступних енергоблоків ЛАЕС та інших станцій, які були оснащено реакторами РВПК» (Рендель, 1998, с. 38).

Один з перших начальників зміни станції (НЗС) Л. Белянін свідчить: «У ході будівництва, монтажу, налагодження ухвалили 2500 технічних рішень, що змінили початкові задуми Головного проектанта, Головного конструктора та Наукового керівника» (Белянин, 1998, с. 239). Інший НЗС і голова технологічної групи О. Карпов доповнює цю інформацію ще й іншими

¹ Водно-водяний енергетичний реактор (ВВЕР) – водно-водяний корпусний енергетичний ядерний реактор з водою під тиском, представник однієї з найбільш вдалих гілок розвитку ядерних енергетичних установок, що набули широкого поширення у світі.

² РВПК-1000 (реактор великої потужності канальний) – уран-графітовий ядерний реактор канального типу на теплових нейтронах потужністю 1 тисяча МВт. Теплоносій – кипляча вода.

..... фактами. Так, він уточнює, що з 250 систем які довелося переробляти на стадіях проектування, виготовлення, будівництва та монтажу зазнали певного удосконалення практично всі (Карпов, 1998, с. 305–306). Врешті, конструктор і фізик-програміст НІКІЕТ О. Румянцев у своїх спогадах стверджує, що у 1972–1974 рр. на ЛАЕС було прораховано також і багато сценаріїв поведінки реактора для різних рівнів потужності та різних складів активних зон (Румянцев, 2009). Була навіть створена спеціальна «аварійна» комісія. Інженери, які входили до її складу, як згадує той же О. Карпов, розглядали всі можливі ситуації, що могли виникнути під час експлуатації й спільно шукали, як уникнути цих ситуацій (Карпов, 1998, с. 310–311). Дуже важливою справою було створення головного документу станції – ТР з експлуатації енергоблока. Для його розробки також була створена спеціальна робоча група. Її очолив, згаданий вище, О. Карпов (Черкашов, 1998, с. 114).

Проте, радянські експерти, які підготували у 1991 р. доповідь Міжнародної консультативної групи з ядерної безпеки, вказували, що серйозні конструкторські недоробки переслідували РВПК із самого початку (Чернобыльская авария, 1993, с. 37–38). Наприклад, член спеціальної комісії з розслідування (СКР) причин й обставин аварії на ЛАЕС у 1975 р., теплофізик з Інституту атомної енергетики ім. І. Курчатова В. Федуленко, значно пізніше зазначав, що ще до самої аварії під час різних експериментів виявилось таке потенційно аварійне явище: «[...] у перехідних режимах при виході на потужність, близьку до номінальної, чітко фіксувалася ксенонова нестійкість поля енерговиділення по висоті активної зони, яке з періодом 23-25 годин перекошувалося зверху вниз і назад» (Федуленко, 2021). До всього цього потенційна можливість аварії посилювалася ще й *соціально-економічними та людськими чинниками*¹.

Суттєвим у світлі аварії 1975 р. є факт, що до початку пуску першого енергоблоку, за свідченням завкадрів ЛАЕС М. Зинченка, персонал станції на три чверті становили досвідчені професіонали. Навіть керівництво Міністерства середнього машинобудування СРСР (МСМ, Мінсередмаш) зазначало, що до цього жоден пусковий об'єкт у його системі не мав такого високого про шарку досвідчених фахівців (Зинченко, 1998, с. 377–378). А, від професійних якостей персоналу, зокрема, оперативної зміни, що управляла реакторною установкою, залежала й коректна робота реактора.

Л. Белянін справедливо стверджував, що чергова оперативна зміна – повновладний технологічний господар станції. Автоматичні системи були тоді ще не відпрацьовані й не налаштовані як слід, й тому від вміння персоналу залежало чимало. Але, за його свідченням, інженери, які стояли за пультом БЩУ², не в змозі були «перетравити» величезну кількість інформації, що поступала від різних систем, а отже, і прийняти правильне рішення. Особливо це важко було зробити під час перехідних режимів при пуску й зупинці (Белянин, 1998, с. 229). Тоді реактор працював на малій потужності й системи, призначені для виявлення реактивності активної зони, виявилися ненадійними. Оператори ставали майже сліпими до того, що відбувається в активній зоні й визначали рівень реактивності за допомогою «досвіду та інтуїції» (Гіг'інботам, 2021, с. 42–43).

Відтак, «[...] настала серія відмов у роботі обладнання, нещасні випадки, зупинки, ядерно-небезпечні ситуації, які вони не в змозі були передбачати» (Белянин, 1998, с. 229). На думку спеціалістів виняткова складність управління РВПК і стала однією з причин аварії 3-го рівня за міжнародною шкалою ядерних подій (Кузнецов, 2006, с. 487). Утім деякі експерти, зокрема В. Абакумов, стверджують, що якби персонал станції строго дотримувався вимог ТР, то ніяких серйозних аварій не було б. Адже, саме під час такого чергового порушення й сталася аварія (Абакумов, 2013).

Отже, на момент аварії фактично ще йшли натурні випробування реактора (Старостин, 2021). Сама аварія сталася у ніч проти 30 листопада 1975 р. Оперативна зміна БЩУ займалася виведенням у ремонт однієї з двох турбін 1-го енергоблока ЛАЕС. Кількісно на БЩУ було тоді 5 операторів (згідно з В. Абакумовим): заступник начальника зміни станції (ЗНЗС), старший інженер управління ректором (СІУР)³, старший інженер управління турбіною (СІУТ), старший інженер управління реактором та турбіною (СІУРТ) й інженер управління реактором (ІУР). Співробітники зміни поступово розвантажили турбіну до нульової потужності. Потужність реактора знизили до 50% від номіналу. Далі необхідно було відключати турбогенератор (ТГ) від мережі. Але СІУТ помилився і відключив не розвантажений генератор, а той, що працював на

¹ Тут і далі, як в нашому тексті, так і в цитатах, *курсив* авторів статті.

² Блоковий щит управління реактором (БЩУ) – центр управління енергоблоком АЕС – основний пост, призначений для оперативного управління енергоблоком у всіх режимах його роботи (пуску, роботи на потужності, зупину, аварійних режимах). На ньому розміщені робочі місця операторів блоку.

³ Старший інженер управління реактором (СІУР) – особа, що безпосередньо відповідає за активну зону реактора та режим його роботи.

повній потужності. Спрацював захист турбіни, а слідом і аварійний захист реактора 5-го роду¹ (АЗ-5). Реактор було заглушено (Карраск, 2020, с. 92). Почалося отруєння реактора ксеноном² й оператори стали перед вибором: або виводити реактор на повну потужність, або дозволити йому зупинитися повністю (Ливербарроу, 2019, с. 24).

Далі опис аварії викладаємо за публікаціями В. Абакумова, який в цій зміні виконував роботу ІУР. Усвідомивши помилку та провину персоналу, ЗНЗС дав команду якнайшвидше повернути до роботи помилково відключений ТГ. Попри всі зусилля персоналу зміни до моменту, коли було розпочато виведення реактора на мінімально контрольований рівень потужності (МКУ) та наступний набір потужності для навантаження ТГ, отруєння реактора досягає неприпустимої величини. Окрім того, оперативний запас реактивності³ (ОЗР) знижується нижче встановленої регламентом величини, тобто – менше ніж 8 стрижнів ручного регулювання (РР) на мінімально контрольованому рівні потужності, тому при виході на цей рівень потужності треба було витягти з реактора практично всі стрижні РР.

ЗНЗС і СІУР без вагань йдуть на порушення ТР, прагнучи мінімізувати наслідки помилки оператора та *відпрацювати домінуючу установку того часу на пріоритет плану з вироблення електроенергії* (Абакумов, 2013). Зауважимо, що за свідченням тогочасних фахівців атомної енергетики зупинка станції через аварію, скажімо, на дві години могла обернутися втратою понад мільйон кВт-год електроенергії (Киселев, 2003, с. 86). Відтак, не дивно, що подібні порушення були на ЛАЕС звичною практикою. Специфічність поточної ситуації полягала у майже повній відсутності ОЗР та, відповідно, органів регулювання енергорозподільною системою реактора під час МКУ та вище (Абакумов, 2013).

М. Карраск (а саме він був цим СІУРом) із 2-ї спроби запускає ТГ. Однак, при тотальному отруєнні активної зони реактора та відсутності засобів впливу на реактивність (адже всі стрижні вилучені), СІУР вдалося вивести реактор на МКУ не загалом, але тільки обмеженою (локальною) областю, що буда дотична до технологічного каналу⁴ (ТК) за номером 13-33. Поза цією областю активна зона залишалася «отруєною». Подальше швидке енергетичне навантаження цієї локальної області та непередбачуване протікання процесів роз-отруєння, й призвело до ядерної аварії внаслідок масового руйнування оболонок тепловидільних елементів⁵ (ТВЕЛ) за фактом досягнення пограничних лінійних навантажень. У районі зруйнованого ТК 13-33 спрацювала сигналізація вологості графітової кладки реактора. Тоді М. Карраск негайно зупинив реактор за допомогою АЗ-5 (Абакумов, 2013).

Внаслідок аварії луснула труба ТК 13-33 і під сотню тепловидільних збірок⁶ (ТВЗ) із цього району було вивантажено через негерметичність. Через пошкодження в трубі ТК 13-33 брудна контурна вода ринула в графітову кладку реактора, осаджуючи і накопичуючи в ній високоактивні фрагменти опроміненого ядерного палива (Абакумов, 2024а). У результаті на навколишню територію, на місто і населення без будь-якого повідомлення була скинута значна маса радіонуклідів (Абакумов, 2013). Забруднення торкнулося Ленінградської області й країн Скандинавського п-ва. Оцінки загальної радіоактивності є дискусійними. Згідно з дослідником цього питання О. Старостіним вони коливаються в діапазоні від 137 тис. до 1,5 мл. Кюри (Старостин, 2009).

Підкреслюючи особистий людський фактор в аварії В. Абакумов вказує, що до аварії і після неї СІУРи найрізноманітнішої кваліфікації багато разів виводили, навантажували, розвантажували той самий реактор, працювали на малих рівнях потужності, але аварій не було. Відзначився лише М. Карраск. Згідно В. Абакумову він «[...] надто швидко виводив отруєний «кривий» реактор на МКУ та брав навантаження. Система захисту від перекосів радіального

¹ Аварійний захист п'ятого роду (АЗ-5) – скидання всіх стрижнів управління, зупинка ланцюгової реакції.

² Ксенонове отруєння реактора або йодна яма – це стан, при якому в реакторі у великих кількостях утворюється йод-135 або ксенон-135, у результаті чого оператори змушені знижувати ОЗР (тобто збільшувати кількість вилучених стрижнів) для підтримки реакції, і вихід реактора на проєктну потужність протягом 1-2 діб стає практично неможливим.

³ Оперативний запас реактивності (ОЗР) – число стрижнів, що знаходяться в межах активної зони реактора під час його роботи.

⁴ Технологічний канал (ТК) – основний вузол активної зони реактора РВПК. ТК призначений для організації потоку пароводяної суміші – теплоносія в реакторі, і для розміщення в них ТВЗ з ТВЕЛами.

⁵ Тепловиділяючі елементи (ТВЕЛ) – головний конструктивний елемент активної зони ядерного реактора, в якому знаходиться ядерне паливо. Для зручності обслуговування та заміни, ТВЕЛ зібрані у ТВЗи.

⁶ Тепловидільна збірка (ТВЗ) – збірка, набір ТВЕЛів, зібраних в організовану пачку для спрощення обліку та переміщення атомного палива в реакторі.

.....
поля енерговиділення не давала підняти потужність і він обдував її скрутивши коректорами струми бічних іонізаційних камер» (Абакумов, 2020b). За словами досвідчених НЗС, М. Карраск занадто швидко «тягнув» електроенергію (Абакумов, 2013). «Трюк» СІУРа з іонізаційними камерами згодом виявили члени спеціальної комісії МСМ з розслідування аварії. Це були співробітники НІКІЕТ – Анатолій Петров, Володимир Борщев та Вячеслав Василевський. У своїх спогадах вони вказують на ці «рукотворні» обставини аварії, хоча по іменах нікого не називають (Черкашин, 1998, с. 130–131).

Згідно аналізу В. Абакумова, саме М. Карраск «[...] своїми діями увігнав реактор у неприпустимий, ніким і ніколи не прорахований та недокументований режим енергетичної роботи великого отруєного реактора» (Абакумов, 2020b). В цьому провина також лежить і на ЗНСС, який командував СІУР-ом. Вони порушили основні вимоги ТР. Загалом, вся оперативна зміна БЦУ, «[...] щоб не втратити премію, стала колективно порушувати регламент і «геройно» "витягувати" апарат на потужність [...]» (Абакумов, 2019).

Утім, не лише особистий чинник грав роль в аварії, але, як уже зазначалося, й соціально-економічний. Радянські експерти-ядерники в 1991 р. стверджували: *«Пріоритет економічних факторів та виробництва електроенергії на практиці був і досі є визначальним принципом діяльності атомної енергетики. Виходячи саме з цього принципу, сформульовано чинну досі на більшості АЕС таку систему стимулів і покарань експлуатаційного персоналу, яка при виникненні розбіжностей між економікою (планом) та безпекою спонукає експлуатаційний персонал вирішувати його не на користь останньої»* (Чернобыльская авария, 1993, с. 102). За спогадами одного із тодішніх співробітників ЛАЕС, М. Карраск та інші оперативники зміни боялися начальства, яке покарало б їх за те, що вони відключили реактор. Відтак, вони «намагалися вислужитися» (Гость, 2019).

За свідченням В. Абакумова, саме головний інженер ЛАЕС А. Єперін сформував на станції робочу атмосферу пріоритету плану, за рахунок прийнятих, як тоді здавалося, порушень вимог ТР. Втім, А. Єперін звичайно не був ініціатором гонитви за кВт-год. Він так само виконував вказівки зверху. Адже, подібна політика, як зазначалось вище, проводилась на всіх радянських АЕС. Відтак, СІУР «сумлінно та майстерно» виконав дані вказівки (Абакумов, 2013). Звернемо увагу на одне важливе спостереження В. Абакумова стосовно майстерності М. Карраска: *«Хоч як це парадоксально, але саме майстерність М. П. Караска, як оператора, і призвела до ядерної аварії, адже інші СІУРи, вважаю, просто не змогли б вивести реактор на МКУ за практично повної відсутності засобів впливу на реактивність»* (Абакумов, 2013). Це спостереження підкреслює ключову роль цього СІУРа в цій історії, а в перспективі – і в передісторії Чорнобиля.

У середовищі відповідних експертів вже давно панує думка, що прямі причини аварій/аварійних ситуацій на радянських АЕС детерміновані низькою «культури безпеки». Це виявилось і на стадії експлуатації, і на стадії розробки, і сфері адміністративного управління (Сидоренко, 2002, с. 11) тощо. Одним з ключових факторів у площині низької «культури безпеки» на етапі експлуатації є порушення персоналом певної АЕС технологічного регламенту та інших інструкцій. У ситуаціях з недосконалим реактором РВПК потрібно було строго дотримуватися вимог ТР, щоб уникнути потенційного створення аварійної ситуації. Зауважимо, у зв'язку з цим, що одна з причин аварії на ЧАЕС – це саме порушення ТР.

Дуже досвідчений спеціаліст у галузі атомної енергетики, заступник міністра МСМ О. Мешков у телефонічній розмові (відбувалася у вечері 26 квітня 1986 р.) з тодішнім директором ЛАЕС М. Луконіним, перше, що сказав своєму візаві: *«Дотримуйтесь Технологічного регламенту. Вся річ у цьому»* (Козлова, 2013, с. 97). До речі, сам М. Луконін, який в 1976 р. заступив на посаді директора ЛАЕС В. Муравйова, висловлювався стосовно важливості дотримання норм ТР так: *«[...] інженери реакторів кажуть, що кожен пункт цього Регламенту був написаний кров'ю»* (Козлова, 2013, с. 97). Загалом за спостереженнями експертів «культура безпеки» тоді ще перебувала у зародковому стані. У більш-менш закінченому вигляді вона оформилася значно пізніше, як результат здобуття уроків Чорнобиля (Абакумов, 2024с).

Після аварії 1975 р. Мінсередмашем було створено спеціальну комісію з розслідування причин та обставин події. Важливий свідок роботи комісії, який поки що залишається анонімним стверджує, що *багато важливих нюансів роботи реактора до аварії приховалися від СКР* (Гость, 2019). Відтак можемо припустити, що висновки комісії за результатами розслідування були не зовсім адекватні проблемам аварійності реактора.

Зловісна подія 1975 р. сталася в епоху суворой закритості стосовно розголошення подібних інцидентів. До того ж ЛАЕС, на відміну від інших станцій, перебувала у віданні МСМ, а не Міненерго. Мінсередмаш відповідало за програму ядерних озброєнь і було настільки секретне, що сама його назва була скорочена, зашифрована, щоб стримати непотрібну цікавість (Сидоренко, 2002, с. 219). Майже у всіх випадках факти аварій чи аварійних ситуацій не

ставали відомими широкому загалу та ЗМІ. Як правило, про них знало вузьке коло осіб: посвячені з владних інстанцій та працівники певної станції, де сталася подія (Есаулов, 2004).

Відтак розслідування комісією МСМ відбувалося як внутрішньовідомче. А це не передбачало доведення інформації про причини та пропонувані заходи щодо запобігання аналогічним ситуаціям до широкого кола фахівців. Представники Міністерства енергетики, які вже готувалися до початку експлуатації таких же реакторів на Курській АЕС та ЧАЕС, не були допущені не те що до участі в розслідуванні, але навіть до ознайомлення з матеріалами розслідування (Дмитриев, б/р). Прикметно, що коли відразу після аварії (наступного дня) стажист з ЧАЕС В. Борець прийшов на БЦУ, то він не зміг ознайомитися із записами в оперативному журналі НЗС щодо обставин аварії. Причиною була заборона директора ЛАЕС ділитися такою інформацією з працівниками Міністерства енергетики (Борець, 2009). Згідно з дослідженням А. Гігінботама, аварію на ЛАЕС сховали, а співробітникам інших АЕС не повідомили про її справжні причини (Гігінботам, 2021, с. 43).

Фактом є те, що якби з аварії на ЛАЕС 1975 р. були зроблені правильні висновки й все було б відкрито, то трагедії Чорнобиля, можливо, не сталося б (Культ правди, 2024). Прикметно, що висновки СКР дотепер не оприлюднено, а в фаховій літературі подаються лише перекази рекомендацій комісії стосовно удосконалення РВПК, та й то в інваріантах. Офіційною причиною СКР оголосило руйнування ТК через нібито заводський дефект (Аварія на блоке №1, б/р). Згідно з дослідженням О. Старостіна, за підсумками розслідування аварії було проведено серйозну модернізацію початкового проекту реактора РВПК – збільшено кількість стрижнів РР системи управління і захисту (СУЗ), введено системи локального автоматичного регулювання та локального автоматичного захисту, обмежено мінімальний ОЗР 15 стрижнями тощо. Все це було закріплено в ТР (Старостин, 2009).

Стосовно помилок персоналу 1-го енергоблоку ЛАЕС зазначимо, що як і у випадку з Чорнобилем, вина експлуатаційників була очевидна. Однак, на відміну від ЧАЕС, оперативники «аварійної» зміни ЛАЕС серйозно не були покарані. За результатами розслідування цієї аварії експлуатаційний персонал, згідно з В. Дмитрієвим був визнано невинним, а про провину головного конструктора ніхто навіть не заїкався (Дмитриев, б/р). М. Луконін зауважував, що «[...] інженерів, які, припустимо, спалили технологічний канал [...] ніколи не звільняли, бо, як то кажуть, за битого двох небитих дають» (Козлова, 2013, с. 124). Щоправда догани оголосили В. Муравйову, А. Єперіну, керівникам проєктних інститутів та персоналу оперативної зміни БЦУ. М. Карраск у спогадах жаліється, що замість нагород (адже, на його думку, *персонал врятував країну від технологічної катастрофи типу Чорнобиля*) вони отримали догани. Далі він похваляється: «Так, ми спалили канал 13-33, але не влаштували «Соснобиль»» (Карраск, 2014). На кваліфіковану думку В. Абакумова великої аварії все ж таки не мусило статися. Й зовсім не завдяки діям персоналу, а завдяки фізиці реактора: «[...] оскільки, на відміну від Чорнобиля, прояв К-ефекту (*тобто, кінцевого ефекту*) на 1-му блоці ЛАЕС не міг викликати досить великого парового ефекту реактивності» (Абакумов, 2013).

Не дивлячись на аварію, через день після неї, коли ще навіть не була створена СКР, уряд СРСР остаточно схвалив будівництво другої пари реакторів РВПК-1000 для ЧАЕС. Загалом названі реактори пішли в серійне виробництво.

Висновки. Таким чином, з метою виконання масштабної програми забезпечення запитів економіки СРСР дешевою електроенергією була побудована під Ленінградом цивільна АЕС з потужними реакторами типу РВПК-1000. Перший енергоблок з цим реактором (власне, як і сама станція загалом) став головним у серії інших. А відтак він став експериментальним. Проєкт реактора та інших технологічних систем енергоблоку були далекі від досконалості. Процес позбавлення реактора від недоліків, його вдосконалення відбувався під час монтажу й експлуатації, в тому числі за допомогою різних експериментів. На енергоблоці №1 зокрема відпрацьовувалися та вдосконалювалися системи управління та безпеки не лише для ЛАЕС, але і для інших станцій з енергоблоками подібного типу.

Хоча АЕС являла собою взірць новітніх технологій СРСР і на ній було зосереджено найкращі професійні кадри атомної енергетики, але, все ж таки сталася досить серйозна аварія. Згідно з аналізом обставин аварії, що розглянуто нами через призму фахової думки експертів-ядерників, спроба запустити реактор після планового технічного обслуговування закінчилася тим, що він почав виходити з-під контролю. Система захисту АЗ-5 спрацювала, але не встигла припинити ланцюгову реакцію. Результатом стало розплавлення ТК, а відтак зруйнування або пошкодження майже сотні ТВЗ і викид радіації в атмосферу.

Передання правдивої інформації щодо аварії й висновків СКР персоналу інших атомних станцій, які були підпорядковані Міністерству енергетики, «вперлося в стіну» закритості «імперії» МСМ. Своєю чергою це стало одним з опосередкованих факторів аварії на ЧАЕС.

Аварія на ЛАЕС 1975 р. виявила серйозні недоліки як реактора РВПК-1000, так і 1-го енергоблоку загалом. Утім головну роль у зловісній події відіграв симбіоз соціально-економічних

.....
та людських чинників. Вони й обумовили виникнення аварії. В першу чергу, чинник який призвів до аварії це системна політика керівництва ЛАЕС і вищих інстанцій щодо вироблення найбільшої кількості електроенергії, нехтуючи правилами безпеки. Саме виконуючи цю домінуючу установку оператори 1-го енергоблока пішли на чергове порушення експлуатаційних інструкцій, зокрема ТР, що врешті й призвело до аварії. Парадоксальним ключовим людським фактором у створенні аварії була майстерність СІУРа М. Карраска, адже інші інженери просто не в змозі були створити аварію, навіть порушуючи інструкції.

Для співробітників ЛАЕС пріоритет плану з вироблення електроенергії узяв верх над ТР і над безпечною роботою реактора. Взагалі на прикладі цієї аварії можна підтвердити розповсюджений у фаховій літературі висновок щодо низького рівня «культури безпеки» на радянських АЕС. Таке системне відношення до вимог ТР і нормативної безпеки загалом урешті й привело радянську атомну енергетику до Чорнобильської катастрофи. Хоча наслідки ядерної аварії 30 листопада 1975 р. для населення і природного середовища були незначними, проте, аварія як відображення системних проблем атомної енергетики СРСР була провісником Чорнобиля й має вагоме значення для розуміння його передумов.

У перспективі досліджень важливо було б реконструювати роботу СКР, зокрема з'ясувати її персональний склад, розкрити питання стосовно обставин роботи комісії й зовнішніх впливів на неї тощо.

Подяка. Висловлюємо щирі вдячності за сприятливі умови для виконання нашого дослідження керівництву Інституту історії України НАН України.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- [Гость]. (2019). Комментарий от 28/12/2019. Карасск М. П. Инцидент на Ленинградской атомной электростанции в 1975 году. [10/12/2019]. Агентство «ПРОАтом». URL: https://www.proatom.ru/modules.php?name=News&file=article&sid=8916#_ftn2
- Marples, David R. (1986). Chernobyl and Nuclear Power in the USSR. New York: St. Martin's Press, 228 p.
- Абакумов, В. (2019). Комментарий от 12/12/2019. Карасск М. П. Инцидент на Ленинградской атомной электростанции в 1975 году. [10/12/2019]. Агентство «ПРОАтом». URL: https://www.proatom.ru/modules.php?name=News&file=article&sid=8916#_ftn2
- Абакумов, В. (2020a). Комментарий от 03/06/2020. Карасск М. П. Инцидент на Ленинградской атомной электростанции в 1975 году. [10/12/2019]. Агентство «ПРОАтом». URL.: https://www.proatom.ru/modules.php?name=News&file=article&sid=8916#_ftn2
- Абакумов, В. (2020b). Комментарий от 04/06/2020. Карасск М. П. Инцидент на Ленинградской атомной электростанции в 1975 году. [10/12/2019]. Агентство «ПРОАтом». URL: https://www.proatom.ru/modules.php?name=News&file=article&sid=8916#_ftn2
- Абакумов, В. А. (2013). Анализ причин и обстоятельств аварии 1975 года на 1-м блоке ЛАЭС (комментарий инженера-физика, участника и очевидца события от 10/04/2013). Сайт В. М. Дмитриева «Причины Чернобыльской аварии известны». URL: <http://accident.ru/Accid75.html>
- Абакумов, В. А. (2024a). Комментарий от 15/08/2024. Ушел из жизни ликвидатор и атомщик Михаил Павлович Карраск [Некролог. 01/08/2024]. Агентство «ПРОАтом». URL: <https://www.proatom.ru/modules.php?name=News&file=article&thold=-1&mode=flat&order=1&sid=11076#215503>
- Абакумов, В. А. (2024b). Комментарий от 02/09/2024. Ушел из жизни ликвидатор и атомщик Михаил Павлович Карраск [Некролог. 01/08/2024]. Агентство «ПРОАтом». URL: <https://www.proatom.ru/modules.php?name=News&file=article&thold=-1&mode=flat&order=1&sid=11076#215503>
- Абакумов, В. А. (2024c). Комментарий от 04/09/2024. Ушел из жизни ликвидатор и атомщик Михаил Павлович Карраск [Некролог. 01/08/2024]. Агентство «ПРОАтом». URL: <https://www.proatom.ru/modules.php?name=News&file=article&thold=-1&mode=flat&order=1&sid=11076#215503>
- Авария на блоке №1 Ленинградской АЭС (СССР), связанная с разрушением технологического канала. Информ. портал «Радиационная безопасность населения РФ». URL: http://rb.mchs.gov.ru/mchs/radiation_accidents/m_other_accidents/1975_god/Avarija_na_bloke_1_Leningradskoj_AJES_SS

- Бабенко, Н.А.** (1998). Четверть века на службе отечеству. *Ленинградская АЭС. Годы, события, люди: сб. ст.* Москва: Энергоатомиздат, 498–508.
- Баранцев, А. Н.** (1998). Начало. Как это было. *Ленинградская АЭС. Годы, события, люди: сб. ст.* Москва: Энергоатомиздат, 345–370.
- Белянин, Л. В.** (1998). 1973 год, день за днем. *Ленинградская АЭС. Годы, события, люди: сб. ст.* Москва: Энергоатомиздат, 95–243.
- Борець, В. И.** (2009). Как готовился взрыв Чернобыля [Воспоминания]. *FX-платформа: Истина рядом*. Реж. дост.: <https://avtolik.at.ua/publ/11-1-0-32>
- Гігінботам, А.** (2021). *Опівночі в Чорнобилі: історія катастрофи*: пер. з англ. (Г. Стативка (пер.); В. Чебанова (ред.)). Київ: Альпіна Паблішер, 564 с.
- Дмитриев, В. М.** Авария на ЛАЭС 75 г. *Сайт В.М. Дмитриева «Причины Чернобыльской аварии известны»*. URL: <http://accident.ru/LAES75.html>
- Зинченко, Н. Г.** (1998). Кадры решают все! *Ленинградская АЭС. Годы, события, люди: сб. ст.* Москва: Энергоатомиздат, 375–380.
- Карпов, О. В.** (1998). Творение из стали и бетона. *Ленинградская АЭС. Годы, события, люди: сб. ст.* Москва: Энергоатомиздат, 304–311.
- Карраск, М.П.** (2014). Сибиряки и атомная энергетика. [Воспоминания]. «История Росатома». *Информ. портал*. URL: https://memory.biblioatom.ru/persons/karrask_m_p/karrask/
- Карраск, М.П.** (2020). Инцидент на Ленинградской атомной электростанции в 1975 году. *Валерий Легасов: Высвечено Чернобылем*. Авт. – сост. Соловьев С. М. и др. Москва: АСТ, 92–93.
- Киселев, А. А.** (2003). *Кольской атомной – 30. Страницы истории*. Мурманск: Рекламная полиграфия, 313 с.
- Козлова, Е.А.** (2013). *Николай Федорович Луконин. На службе у атома*. Москва: ИздАт, 208 с.
- Кузнецов, В. М.** (2006). Исторические уроки радиационной катастрофы на Чернобыльской АЭС. *К 20-летию чернобыльской катастрофы: мат-лы круглого стола. Институт истории естествознания и техники им. С. И. Вавилова. Год. науч. конф-ция, 2006*. Москва: Анонс Медиа, 486–488.
- Кулов, Е. В.** (1998). Жаркий месяц сентябрь. *Ленинградская АЭС. Годы, события, люди: сб. ст.* Москва: Энергоатомиздат, 191–193.
- Куль правды** (2024). Культ правды. ЛАЭС, БЩУ 1 блока. 30 ноября 1975 г. (От редакции www.proatom.ru). *Агентство «ПРОАтом»*. URL: <https://www.proatom.ru/files/as213.pdf>
- Лебедев, В. И. (ред.), Белянин Л. А. (сост.)**. (1998). *Ленинградская АЭС. Годы, события, люди: сб. ст.* Москва: Энергоатомиздат, 624 с.
- Лемберг, О. М.** (1998). О том, что не забыть... *Ленинградская АЭС. Годы, события, люди: сб. ст.* Москва: Энергоатомиздат, 325–332.
- Ленинградская АЭС. «История Росатома». Информ. портал.** URL: <https://www.biblioatom.ru/core-systems/nuclear-power-plants/leningradskaya-aes/>
- Ливербарроу, Э.** (2019). Чернобыль. 01:23:40: пер. с англ. (Г. Л. Григорьев (пер.)). Москва: Издательство АСТ. 224 с.
- Рендель К. (сост.)**. (1998). Первым всегда труднее. Интервью с Н. А. Доллежалъ. *Ленинградская АЭС. Годы, события, люди: сб. ст.* Москва: Энергоатомиздат, 31–43.
- Румянцев, А. Н.** (2009). Чернобыль в 2009 году. *Сайт В.М. Дмитриева «Причины Чернобыльской аварии известны»*. Реж. дост.: <http://accident.ru/memo/Rumjantsev.html>
- Секач, А. Е.** (1998). Гимн металлу. *Ленинградская АЭС. Годы, события, люди: сб. ст.* Москва: Энергоатомиздат, 485–488.
- Сидоренко, В. А. (ред.)**. (2002). *История атомной энергетики Советского Союза и России. Вып. 4: Уроки аварии на Чернобыльской АЭС*. Москва: ИздАТ, 544 с.
- Старостин, А.** (2021). Чернобыль. Ч.3. Терминологическая справка и суть рокового эксперимента. *Информ. портал «Хабр»*. URL: <https://habr.com/ru/articles/556196/>
- Тверье, В. М.** (1998). Участники тех далеких событий. *Ленинградская АЭС. Годы, события, люди: сб. ст.* Москва: Энергоатомиздат, 341–343.
- Федуленко, В.М.** (2021). Чернобыль: трагедия, фарс и урок. *Сайт «Teletype»*: @chernobyl_archive. URL: https://teletype.in/@chernobyl_archive/fedulenko#Uxv2
- Черкашов, Ю. М.** (1998). Разработка проекта реактора РБМК-1000 и его создание. *Ленинградская АЭС. Годы, события, люди: сб. ст.* Москва: Энергоатомиздат, 44–138.
- Чернобыльская авария** (1993). *Чернобыльская авария: Дополнение к INSAG-1: INSAG-7. Доклад Международной консультативной группы по ядерной безопасности*. Вена: МАГАТЭ, 148 с.

- Шевченко, В. Г. (1998). Соло с большим оркестром эксплуатационников. *Ленинградская АЭС. Годы, события, люди: сб. ст.* Москва: Энергоатомиздат, 425–434.
- Эсаулов, А. (2004). Это горькое слово Чернобыль. (Записки зампреда из города, которого нет). *Портал Проза. ру*. Реж. дост.: <https://proza.ru/2004/06/10-114>
- Юсов, С. (2022). Чорнобильська АЕС: програмування катастрофи. *Українське суспільство в 1960–1980-х рр. Істор. нариси*. Відп. ред. В. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України, 684–706.

References:

- Abakumov, V. A. (2013). Analiz prichin i obstojatel'stv avarii 1975 goda na 1-m bloke LAJeS (kommentarij inzhenera-fizika, uchastnika i ochevidca sobytija). [Analysis of the causes and circumstances of the 1975 accident at the 1st unit of the Leningrad Nuclear Power Plant (commentary by an engineer-physicist, participant and eyewitness of the event from)]. *Prichiny Chernobyl'skoj avarii izvestny. [The causes of Chernobyl accident are know]*. Retrieved from: <http://accidont.ru/Accid75.html> [in Russian].
- Abakumov, V. (03/06/2020). Kommentarij. [Comment]. *Karassk M. P. Incident na Leningradskoj atomnoj jelektrostantsii v 1975 godu. Agentstvo «PRoAtom»*. Retrieved from: https://www.proatom.ru/modules.php?name=News&file=article&sid=8916#_ftn2 [in Russian].
- Abakumov, V. (04/06/2020). Kommentarij. [Comment]. *Karassk M. P. Incident na Leningradskoj atomnoj jelektrostantsii v 1975 godu. Agentstvo «PRoAtom»*. Retrieved from: https://www.proatom.ru/modules.php?name=News&file=article&sid=8916#_ftn2 [in Russian].
- Abakumov, V. (12/12/2019). Kommentarij. [Comment]. *Karassk M. P. Incident na Leningradskoj atomnoj jelektrostantsii v 1975 godu. [10/12/2019]. Agentstvo «PRoAtom»*. Retrieved from: https://www.proatom.ru/modules.php?name=News&file=article&sid=8916#_ftn2 [in Russian].
- Abakumov, V. A. (02/09/2024). Kommentarij. [Comment]. *Ushel iz zhizni likvidator i atomshhik Mihail Pavlovich Karrask. Agentstvo «PRoAtom»*. Retrieved from: <https://www.proatom.ru/modules.php?name=News&file=article&thold=-1&mode=flat&order=1&sid=11076#215503> [in Russian].
- Abakumov, V. A. (04/09/2024). Kommentarij. [Comment]. *Ushel iz zhizni likvidator i atomshhik Mihail Pavlovich Karrask. Agentstvo «PRoAtom»*. Retrieved from: <https://www.proatom.ru/modules.php?name=News&file=article&thold=-1&mode=flat&order=1&sid=11076#215503> [in Russian].
- Abakumov, V. A. (15/08/2024). Kommentarij. [Comment]. *Ushel iz zhizni likvidator i atomshhik Mihail Pavlovich Karrask. Agentstvo «PRoAtom»*. Retrieved from:
- Avarija na bloke №1 Leningradskoj AJeS (SSSR), svjazannaja s razrusheniem tehnologicheskogo kanala. [Accident at Unit 1 of the Leningrad Nuclear Power Plant (USSR) associated with the destruction of a technological channel]. *Inform. portal «Radiacionnaja bezopasnost' naselenija Rossijskoj Federacii»*. Retrieved from: http://rb.mchs.gov.ru/mchs/radiation_accidents/m_other_accidents/1975_god/Avarija_na_bloke_1_Leningradskoj_AJES_SS [in Russian].
- Babenko, N.A. (1998). Chetvert' veka na sluzhbe otechestvu. [A quarter of a century in the service of the fatherland]. *Leningradskaja AJeS. Gody, sobytija, ljudi*. 498–508. Moscow: Jenergoatomizdat. [in Russian].
- Barancev, A.N. (1998). Nachalo. Kak jeto bylo. [The Beginning. How it was]. *Leningradskaja AJeS. Gody, sobytija, ljudi*. 345–370. Moscow: Jenergoatomizdat. [in Russian].
- Beljanin, L.V. (1998). 1973 god, den' za dnev. [1973, day by day]. *Leningradskaja AJeS. Gody, sobytija, ljudi*. 195–243. Moscow: Jenergoatomizdat. [in Russian].
- Borec, V. I. (2019). Kak gotovilsja vzryv Chernobylja. [How the Chernobyl explosion was prepared]. *FX-platforma: Istina rjedom*. Retrieved from: <https://avtolik.at.ua/publ/11-1-0-32>
- Cherkashov, Ju. M. (1998). Razrabotka proekta reaktora RBMK-1000 i ego sozdanie. [Development of the RBMK-1000 reactor design and its creation]. *Leningradskaja AJeS. Gody, sobytija, ljudi*. 44–138. Moscow: Jenergoatomizdat. [in Russian].
- Chernobyl'skaja avarija (1993). *Chernobyl'skaja avarija: Dopolnenie k INSAG-1: INSAG-7. Doklad Mezhdunarodnoj konsul'tativnoj grupy po jadernoj bezopasnosti. [The Chernobyl Accident: Supplement to INSAG-1: INSAG-7. Report of the International Nuclear Safety Advisory Group]*. Vena: IAEA, 148 p. [in Russian].
- Dmitriev, V. M. Avarija na LAJeS 75 g. [Accident at the Leningrad NPP (LNPP) in 1975.] *Prichiny Chernobyl'skoj avarii izvestny. [The causes of Chernobyl accident are know]*. Retrieved from: <http://accidont.ru/LAES75.html> [in Russian].

- Fedulenko, V. M.** (2021). Chernobyl': tragedija, fars i urok. [Chernobyl: Tragedy, Farce and Lesson]. Teletype: @chernobyl_archive. Retrieved from: https://teletype.in/@chernobyl_archive/fedulenko#Uxv2 [in Russian].
- Gost'.** (28/12/2019). Kommentarij. [Comment]. Karassk M. P. Incident na Leningradskoj atomnoj jelektrostantsii v 1975 godu. Agentstvo «PRoAtom». Retrieved from: https://www.proatom.ru/modules.php?name=News&file=article&sid=8916#_ftn2 [in Russian].
- Higginbotam, A.** (2021). Opivnochi v Chornobyli: istoriia katastrofy: per. s angl. (H. Statyvk, trans.; V. Chebanova, ed). [Midnight in Chernobyl: The Untold Story of the Worlds Greatest Nuclear Disaster]. Kyiv: Al'pina Pablishe, 564 p. [in Ukrainian].
- Jesaulov, A.** (2004). Jeto gor'koe slovo Chernobyl'. (Zapiski zampreda iz goroda, kotorogo net). [This bitter word Chernobyl. (Notes of the deputy chairman from the city that does not exist)]. Portal Proza. ru. Retrieved from: <https://proza.ru/2004/06/10-114> [in Russian].
- Karpov, O. V.** Tvorenie iz stali i betona. [A creation of steel and concrete]. Leningradskaja AJeS. Gody, sobytija, ljudi. (304–311). Moscow: Jenergoatomizdat. [in Russian].
- Karrask, M. P.** (2014). Sibirjaki i atomnaja jenergetikaю. [Siberians and Nuclear Energy]. Istorija Rosatoma. Inform. portal. Retrieved from: https://memory.biblioatom.ru/persons/karrask_m_p/karrask/ [in Russian].
- Karrask, M. P.** (2020). Incident na Leningradskoj atomnoj jelektrostantsii v 1975 godu. [The 1975 Leningrad Nuclear Power Plant Incident]. Valerij Legasov: Vysvecheno Chernobylem. 92–93. Moscow: AST. [in Russian].
- Kiselev, A. A.** (2003). Kol'skoj atomnoj — 30. Stranicy istorii. [Kola Nuclear Power Plant – 30. Pages of History]. Murmansk: Reklamnaja poligrafija, 313 p. [in Russian].
- Kozlova, E. A.** (2013). Nikolaj Fedorovich Lukonin. Na sluzhbe u atoma. [Nikolay Fedorovich Lukonin. In the service of the atom]. Moscow: Izdat, 208 p. [in Russian].
- Kulov, E. V.** (1998). Zharkij mesjac sentjabr'. [Hot month of September]. Leningradskaja AJeS. Gody, sobytija, ljudi. 191–193. Moscow: Jenergoatomizdat. [in Russian].
- Kul't pravdy.** (2024). Kul't pravdy. LAJeS, BShhU 1 bloka. 30 nojabrja 1975 g. (Ot redakcii www.proatom.ru). [The Cult of Truth. LNPP, Block 1 Control Room. November 30, 1975 (From the editors www.proatom.ru). Agentstvo «PRoAtom». Retrieved from: <https://www.proatom.ru/files/as213.pdf> [in Russian].
- Kuznecov, V. M.** (2006) Istoricheskie uroki radiacionnoj katastrofy na Chernobyl'skoj AJeS. [Historical lessons of the radiation disaster at the Chernobyl NPP]. K 20-letiju chernobyl'skoj katastrofy: mat-ly kruglogo stola: Institut istorii estestvoznaniya i tehniki im. S. I. Vavilova. God. nauch. konf-cija. 486–488. Moscow: Anons Media. [in Russian].
- Lebedeva, V. I. (ed.), Beljanin, L. A. (comps.)** (1998). Leningradskaja AJeS. Gody, sobytija, ljudi. [Leningrad NPP. Years, events, people]. Moscow: Jenergoatomizdat, 624 p. [in Russian].
- Lemberg, O. M.** (1998). O tom, chto ne zabyt'... [About what not to forget...]. Leningradskaja AJeS. Gody, sobytija, ljudi. 325–332. Moscow: Jenergoatomizdat. [in Russian].
- Leningradskaja AJeS.** (n. d.). Leningradskaja AJeS. [Leningrad NPP]. Istorija Rosatoma. Inform. portal. Retrieved from: <https://www.biblioatom.ru/core-systems/nuclear-power-plants/leningradskaya-aes/> [in Russian].
- Liverbarrou, Je.** (2019). Chernobyl'. 01:23:40.: per. s angl. (G. L. Grigor'ev, trans.). [Chernobyl. 01:23:40]. Moscow: Izdatel'stvo AST. [in Russian].
- Marples, David R.** (1986). Chernobyl and Nuclear Power in the USSR. New York: St. Martin's Press, 228 p. [in English].
- Rendel', K.** (1998). Pervym vseгда trudnee. Interv'ju s N. A. Dollezhal'. [It's always harder for the first ones. Interview with N. A. Dollezhal']. Leningradskaja AJeS. Gody, sobytija, ljudi. 31–43. Moscow: Jenergoatomizdat. [in Russian].
- Rumjancev, A. N.** (2011). Chernobyl' v 2009 godu. [Chernobyl in 2009]. Prichiny Chernobyl'skoj avarii izvestny. [The causes of Chernobyl accident are know]. Retrieved from: <http://accident.ru/memo/Rumjantsev.html> [in Russian].
- Sekach, A. E.** (1998). Gimn metallu. [Hymn to Metal]. Leningradskaja AJeS. Gody, sobytija, ljudi. 485–488. Moscow: Jenergoatomizdat. [in Russian].
- Shevchenko, V. G.** (1998). Solo s bol'shim orkestrom jekspluatacionnikov. [Solo with a large orchestra of exploiters]. Leningradskaja AJeS. Gody, sobytija, ljudi. 425–434. Moscow: Jenergoatomizdat. [in Russian].
- Sidorenko, V. A.** (2002). Istorija atomnoj jenergetiki Sovetskogo Sojuza i Rossii. V. 4: Uroki avarii na Chernobyl'skoj AJeS. (V. 4). [History of Nuclear Energy in the Soviet Union and Russia. V. 4: Lessons from the Chernobyl Accident]. Moscow: AST Izdat, 544 p. [in Russian].
- Starostin, A.** (2021). Chernobyl'. Ch.3. Terminologicheskaja spravka i sut' rokovogo jeksperimenta. [Chernobyl. Part 3. Terminological reference and the essence of the fatal experiment]. Inform. portal «Habr». Retrieved from: <https://habr.com/ru/articles/556196/> [in Russian].

-
- Tver'e, V. M.** (1998). Uchastniki teh dalekih sobytij. [Participants of those distant events]. *Leningradskaia AJeS. Gody, sobytija, ljudi.* (341–343). Moscow: Jenergoatomizdat. [in Russian].
- Yusov, S.** (2022) Chornobil's'ka AES: programuvannja katastrofi. [Chernobyl NPP: Programming Disaster]. *Ukraińs'ke suspil'stvo v 1960–1980-h rr. Istor. narisi. In Danilenko (ed.).* 684–706. Kyiv: Institut istorii Ukraїni NAN Ukraїni. [in Ukrainian].
- Zinchenko, N. G.** (1998). Kadry reshajut vse! [Personnel decides everything!]. *Leningradskaia AJeS. Gody, sobytija, ljudi.* (375–380). Moscow: Jenergoatomizdat. [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 20.10.2024

Схвалено до друку / Accepted: 25.11.2024

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРИОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ

УДК 930.1(477+438)«1939»:355

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-50-149-155>**The Ukrainian front of the undeclosed Soviet-polish war of 1939: the military component of the implementation of the expansionist foreign policy of the USSR in research of modern ukrainian historiography****Andrii Yu. Shcheglov**

Hetman Petro Sahaidachny National Army Academy

Candidate of historical sciences

email: deepinfaith2202@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6484-0864>

ResearcherID: ABF-7217-2020

Abstract.

The purpose of the article is to reveal the modern Ukrainian historians, political scientists and lawyers main researches results on the activities of the Red Army Ukrainian Front against Poland in the process of implementing the expansionist foreign policy of the USSR in the fall of 1939. The article comprehensively analyzes research approaches and topics of domestic historiography studies of the armed intervention of the Red Army into the southeastern voivodships of the Second Polish-Lithuanian Commonwealth in September 1939. Publications of domestic historians and lawyers, in particular the period of large-scale aggression of the Russian Federation against Ukraine, are included in the broad academic discourse. The traditional field of domestic historiography of the events of «Golden September» of 1939 includes military-historical issues related to the formation, combat operations against Polish armed formations, disbandment of the Ukrainian Front of the Red Army in Western Ukraine. The main focus is on the analysis of combat operations during the advance of Soviet troops through the territory of Poland with a dominant Ukrainian ethnic population after September 17, 1939. Separately, critical evaluations of the effectiveness of units of the Red Army are presented, both in clashes with units of the Polish Army and in the occupation of the vast majority of Galicia and Volhynia towns and villages without armed resistance from Polish units, the facts of low training of the personnel of the Ukrainian Front, etc. The basis of article **methodology** is the use of general philosophical, scientific and special methods of scientific knowledge, which are based on the principles systematicity, objectivity, interdisciplinary disclosure of preparation for the creation, course of operations and evaluation of the effectiveness of the Ukrainian Front of the Red Army during the undeclared Soviet-Polish war of 1939. **The scientific novelty** consists in the generalization of the process of deployment and combat operations of the Ukrainian Front during the so-called Liberation campaign. **Conclusions.** The preparation, implementation and consequences of the expansionist foreign policy course of the leadership of the Soviet Union led by Y. Stalin in Western Ukraine in the fall of 1939 were complex in nature, including the direct military power of the newly formed Ukrainian Front of the Red Army, which is shown in detail by modern Ukrainian historians. At the same time, for the Polish command, the appearance of Soviet troops in the southeastern provinces of Eastern Galicia and Western Volhynia came as a complete surprise, which may indicate the low effectiveness of intelligence work against the USSR in conditions when all Polish efforts were directed at fighting the aggression of Nazi Germany. The researchers cite new facts about the disorganization of the Polish state against the entry of the Red Army by issuing orders not to resist, or even considering it as an ally in this war. At the same time, the facts of the unpreparedness of certain parts of the Red Army and many recruits of the Ukrainian Front, even to such an almost unhindered advance the territory of Western Ukraine, as well as chaotic «friendly fire» and shooting on civilian objects in many Galician and Volynian towns and villages. An equally impressive page of the undeclared Soviet-Polish war of 1939 on the part of the Ukrainian Front of the Red Army, which is present in the national historiography, are numerous examples of violence, robbery, shootings of civilians of the western Ukrainian region, who in most cases did not receive adequate punishment, but on the contrary, quite often were encouraged especially for «settling scores» on national and social grounds. Undoubtedly, this behavior of Red Army soldiers and commanders could not only contribute to the widespread support of the so-called «Liberation campaign» on the part of the local population, but also formed the national base of the resistance movement, both Polish and Ukrainian, which may be the subject of further research.

Keywords: Soviet-Polish War of 1939, Red Army, Polish Army, Ukrainian Front, Western Ukraine, combat operations.

Український фронт неоголошеної Радянсько-польської війни 1939 року: військова складова реалізації експансіоністської зовнішньої політики СРСР у дослідженнях сучасної української історіографії

Андрій Щеглов

Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

кандидат історичних наук

email: deepinfaith2202@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6484-0864>

ResearcherID: ABF-7217-2020

Анотація.

Мета статті – розкрити основні результати досліджень сучасних українських істориків, політологів та юристів діяльності Українського фронту Червоної армії проти Польщі в процесі реалізації експансіоністської зовнішньої політики СРСР восени 1939 р. У статті комплексно аналізуються дослідницькі підходи та тематика студій вітчизняною історіографією збройної інтервенції Червоної армії в південно-східні воєводства Другої Речі Посполитої у вересні 1939 р. До широкого академічного дискурсу долучено публікації вітчизняних істориків та юристів, зокрема періоду широкомасштабної агресії Російської Федерації проти України. У традиційне поле дослідження вітчизняною історіографією подій «золотого вересня» 1939 р. військово-історичну проблематику, пов'язану із утворенням, бойовими діями проти польських збройних формувань та розформуванням Українського фронту Червоної армії в Західній Україні. Основну увагу зосереджено на аналізі бойових операцій у процесі просування радянських військ територією Польщі з домінуючим українським етнічним складом населення після 17 вересня 1939 р. Окремо представлено критичні оцінки ефективності частин Червоної армії, як у зіткненнях з підрозділами Війська Польського, так у зайнятті переважної більшості галицьких й волинських міст й сіл без збройного опору з боку польських підрозділів, факти низької підготовки особового складу Українського фронту тощо. В основу **методології** статті покладено використання загальнофілософських, загальнонаукових та спеціальних методів пізнання наукового пізнання, які ґрунтуються на принципах системності, об'єктивності, міждисциплінарності розкриття підготовки створення, перебігу операцій та оцінки результативності Українського фронту Червоної армії у період неоголошеної Радянсько-польської війни 1939 р. **Наукова новизна** полягає в узагальненні процесів розгортання та бойових дій Українського фронту під час т. зв. «визвольного походу». **Висновки.** Підготовка, реалізація та наслідки експансіоністського зовнішньополітичного курсу керівництва Радянського Союзу на чолі з Й. Сталіним на Заході України восени 1939 року носили комплексний характер, включаючи безпосередню військову потугу новоутвореного Українського фронту Червоної армії, яка докладно висвітлюється сучасними українськими істориками. При цьому, для польського командування виступ радянських військ у південно-східних воєводствах Східної Галичини та Західної Волині став повною несподіванкою, що може вказувати на низьку ефективність розвідувальної роботи проти СРСР у умовах, коли усі зусилля Польщі були спрямовані на боротьбу з агресією нацистської Німеччини. Одночасно, дослідники наводять нові факти дезорганізації Польської держави проти вступу Червоної армії через видання наказів про нечинення опору, або навіть розгляд її як союзника у цій війні. Разом з тим, непоодинокі висвітлюються факти невідповідності окремих частин Червоної армії та багатьох солдат-новобранців Українського фронту навіть до такого майже безперешкодного просування територію Західної України, а також хаотичні перестрілки та вогонь по цивільних об'єктах багатьох галицьких й волинських міст та сіл. Не менш вражаючою сторінкою неоголошеної Радянсько-польської війни 1939 року з боку Українського фронту Червоної армії, яка присутня у вітчизняній історіографії, є численні приклади насильства, пограбування, розстрілів мирних мешканців західноукраїнського регіону, котрі у більшості випадків не отримали належного покарання, а навпаки, нерідко заохочувалися особливо для «зведення рахунків» на національному та соціальному ґрунті. Безумовно, що така поведінка бійців та командирів Червоної армії не могла не тільки не сприяти широкій підтримці т. зв. «визвольного походу» з боку місцевого населення, але формувала національну базу руху опору, як польського, так українського, що може бути предметом наступних досліджень.

Ключові слова: Радянсько-польська війна 1939 року, Червона армія, Військо Польське, Український фронт, Західна Україна, бойові дії.

Постановка проблеми. У науково-теоретичному та історико-політологічному контекстах боротьби України із збройною агресією Російської Федерації є актуальним та цінним історіографічний аналіз військової складової загарбницької зовнішньої політики керівництва Радянського Союзу на чолі з Й. Сталіном напередодні та в роки Другої світової війни загалом та особливо щодо Західної України.

Потреба переосмислення попередніх результатів дослідження військової тематики початкового етапу Другої світової війни на західноукраїнських землях крізь призму міждисциплінарної критичної деконструкції та наративів радянської/російської історіографії та введення у науковий обіг нового масиву різнопланових історичних джерел залишається нагальною та потребує окремого розгляду.

У вузькому військового-історичному розумінні, Український фронт 1939 року – це оперативно-стратегічне об'єднання сил Робітниче-селянської Червоної армії (РСЧА) у вересні-листопаді 1939 р., створене на виконання таємних угод між А. Гітлером та Й. Сталіном.

Мета дослідження – розкрити основні результати досліджень сучасних українських істориків, політологів та юристів діяльності Українського фронту Червоної армії проти Польщі в процесі реалізації експансіоністської зовнішньої політики СРСР осінню 1939 р.

Виклад основного матеріалу. Авторитетний дослідник пропонованої тематики київський історик Андрій Руккас на самому початку вказує, що поляки, не очікуючи ворожих дій з боку Радянського Союзу, зосередили усі власні сили на боротьбу з німецькими окупантами. У той же час, значна кількість запасних з'єднань знаходилась у південних та східних регіонах держави – близько 250 тис. резервістів проходили пришвидшену підготовку, в очікуванні відправки на німецький фронт. Бойовий потенціал цих частин був замалий щоби протистояти радянським військам (Руккас, А. 2010, с. 165–166).

Найширший 230-кілометровий фронт наступу мала Північна, Шепетівська армійська група (пізніше 5-а армія, командувач – І. Советніков), до складу якої входили 15-й та 8-й стрілецькі корпуси. 18 вересня лівий фланг групи зайняв м. Рівне, просунувся у напрямі Володимира-Волинського. Правий фланг здійснював наступ на м. Ковель. Після певної затримки у просуванні та подальшого відновлення наступу радянські війська групи прорвали польську оборону на р. Західний Буг поблизу м. Холм. 25-го вересня окупували його. 30-го – увійшли на територію етнічних земель Польської Республіки (Гриневич, В. 2003, с. 346).

Посередині Українського фронту, на ділянці близько 90 км наступала Східна, Волочиська армійська група військ (пізніше 6-а армія, командувач – Ф. Голіков). До її складу входили 17-й стрілецький і 2-й кавалерійський корпуси (2 стрілецькі, 3 кавалерійські дивізії та 3 танкові бригади). Війська армійської групи вночі з 17 на 18 вересня захопили Тернопіль, 18-19 вересня були окуповані Єзерна, Сокаль, Броди, Бібрка та Рогатин (Гриневич, В. 2003, с. 343–344).

За словами львівського військового історика Леоніда Кривизюка, до передмістя Львова – Винник, радянці дісталися 19 вересня – їх передовий загін складався із танкової бригади, двох стрілецьких батальйонів на автомашинах, частин кінноти і артилерії. Загоном командував комбриг Я. Шарабурка. Дійшло до сутички з німецькими військами, яка була швидко залагоджена. Вночі перед 21-м вереснем німецькі війська почали відходити від Львова. Їх позиції займали з'єднання Червоної армії під командування генерала Ф. Голікова – Львів оточили дві стрілецьких, три кінних дивізії і три танкових бригади. В умовах оточення міста генерал В. Лянґнер прийняв рішення розпочати перемовини – спільний протокол був опрацьований вночі перед 22-м вересня, зранку сторони підписали його у містечку Винники. Львів передавався до рук червоноармійців. Польські підрозділи без зброї виходили з міста. Близько 15 тис. солдатів та офіцерів прямували в район села Куровичі (близько 30 км від Львова). Медичний персонал та поранені залишились у міських шпиталях (Кривизюк, Л. 2023, с. 349).

З'єднання 6-ї армії Українського фронту, починаючи з 25 вересня, продовжували наступ у західному напрямку та станом на 28 вересня вийшли до ріки Сян на ділянці між Білгораєм та Перемишлем (Гриневич, В. 2003, с. 344).

До складу Українського фронту входили три армійські групи. Третя – Кам'янець-Подільська, Південна (пізніше 12-а армія, командувач – командарм 2-го рангу І. Тюленев) складалася із 4-го та 5-го кавалерійського, 25-го танкового, 31-го стрілецького корпусів, 23-ї та 26-ї танкових бригад. Наступальна операція складалася з двох етапів. На першому етапі (тривав з 17 по 20 вересня 1939 р.) Південна група заволоділа містами Коломия (18 вересня), Станіславом (19 вересня) та вела бойові дії поблизу Галича. В подальшому вийшла до ріки Стрий, де відбулася зустріч з німецькими частинами. Під час другого етапу, з метою перекриття кордонів Польської Республіки з Угорщиною та Румунією та недопущення їх перетину польськими військами, армійська група вийшла до ріки Сян. Одночасно розпочалося передавання контролю від німецьких до радянських військ над окупованими раніше містами – стрий перейшов до рук червоноармійців 22 вересня, а Дрогобич – 24-го (Гриневич, В. 2003, с. 344).

Польські війська планували затримати німецький наступ на «румунському плацдармі». Ці плани перекреслило радянське вторгнення, яке стало цілковитою раптовістю для поляків. В таких умовах, головнокомандувач Польського Війська маршал Ридз-Смігли, ухвалив рішення виводити війська на територію держав-сусідів, задля їх збереження та застосування у подальших бойових діях спільно з союзниками (Руккас, А. 2010, с. 171).

Командувач VI-го корпусу Війська Польського отримав телефонограмою з генерального штабу інформацію про наближення радянців та інструкції щодо дій: *“Воюємо тільки з Німеччиною. З більшовиками війни не ведемо. У них не стріляти, хіба що атакуватимуть.* Мешканці Львова дізнались про наступ Червоної армії з повідомлень місцевого радіо, 18-19 вересня про це написали й газети (Мрака, І. 2016, с. 98-99).

Українські дослідники доходять висновку, що польські командири були дезорганізовані наступом військ Українського фронту. Для прикладу, генерал Ю. Руммель, що здійснював командування армією «Варшава» у своїй директиві наказував трактувати війська Червоної армії як союзників, командувач II-м корпусним округом генерал М. Сморовінський на Волині видав наказ не здійснювати їм збройного супротиву (Руккас, А. 2010, с. 169). В загальному, польським військовикам було віддано наказ не чинити опору радянським військам, тому великої кількості боїв між частинами Військо Польського та Червоної армії не було (Кучерепа, М. & Вісин, В. 2005, с. 32). До бойових дій можемо віднести опір польських прикордонників та бої біля Самбора, Кобрина, Шльонська, загалом до 40 бойових зіткнень (Дмитрук, В. 1998, с. 71).

Радянському військово-політичному керівництву вдалося ввести в оману не лише поляків, але й свого німецького союзника щодо своїх правдивих намірів. Перед вступом Червоної армії до Польщі такі дії – тобто спільні з німецькими військами, погоджені не були. Генерал А. Йодль, тогочасний керівник штабу оперативного управління ОКВ, після отримання повідомлення про вступ радянських військ до Польщі запитав: *«Проти кого?»*. Двома днями раніше, телеграфна агенція ТАСС представила офіційне повідомлення *«Про порушення кордону СРСР німецьким літаком»* під м. Олевськом (тогочасна УРСР) – літак зазнав ураження кулеметним вогнем, був взятий під охорону, екіпаж доставляється до Києва (Макарчук, В. 2019, с. 90).

Дещо іншої точки зору дотримується вітчизняний дослідник початкового етапу Другої світової війни Микола Литвин. Він окреслює військову співпрацю Вермахту і Червоної армії переважно як взаємне інформування щодо перебування та позицій польських військ, а також їх спільне знищення. У якості доказів історик наводить факти неодноразового відбиття частинами Війська Польського ударів з обох фронтів (Литвин, М. 2009 с. 192).

Бойові дії відбувалися також у прикордонні. Там 12-а армія РСЧА боролася із окремими польськими підрозділами, які прямували на територію держав-сусідів – до Румунії та Угорщини із захоплених німцями та радянцями теренів Другої Речі Посполитої. Одним з найбільших боїв був розгром (спільними діями радянців та німців) 4-х тисячної кінної групи поляків поблизу села Журавинці, які прямували до Угорщини. Генерали Андерс та Плісовський – командири групи, потрапили в полон разом із 750 жовнірами та 35 офіцерами (Гриневиц, В. 2003, с. 343-344).

У час просування радянських військ Польщею, тобто зближенням їх з військами Вермахту, 19-20 вересня у Москві працювала німецька делегація з питань встановлення демаркаційної лінії. Її було визначено по ріках Піса-Нарва-Вісла та залізничній колії вздовж Сяну (Білоус, В. & Радченко, О. 2018, с. 13).

Після встановлення демаркаційної лінії, яка відповідала умовам таємного протоколу від 23 серпня 1939 року, 21 вересня було підписано німецько-радянський протокол, який встановлював відвід німецький військ, починаючи з 22 вересня та подальший рух на захід радянських військ зранку 23 вересня. Між німецькими та радянськими військами потрібно було дотримуватись відстані близько 20 км (Дехтярук, В. 2015, с. 217-218).

Вихід військ на демаркаційну лінію повинен був завершитись до 4 жовтня 1939 р., а 6 жовтня 1939 р. військові дії в Польщі закінчились (Білоус, В. & Радченко, О. 2018, с. 13).

Владислав Гриневиц – дослідник історії України періоду Другої світової війни, вказує на велику кількість повідомлень у тогочасних радянських військових документах про низький рівень ведення бойових дій, численні факти дезорганізації та паніки у частинах Червоної армії. Це спричиняло «дружній вогонь» між власними піхотними, кавалерійськими та подекуди танковими частинами. До причин вказаного вище В. Гриневиц відносить незадовільне управління військами – наслідок «Великої чистки» та слабку підготовку особового складу, істотну частину якого складали мобілізовані (Гриневиц, В. 2003, с. 346). Український дослідник Андрій Руккас дотримується подібної думки і також звертає увагу на недостатній вишкіл солдат-резервістів Українського фронту та наводить за приклад початок бою за м. Шацьк (Руккас, А. 2019, с. 32).

Факти перестрілок між підрозділами Червоної армії зафіксовані у щойно окупованих містах: у Тернополі (перестрілка із застосуванням в т.ч. важких гармат та танків тривала три дні), Рівному, Чорткові, Дубно тощо (Гриневиц, В. 2003, с. 347).

Поряд з цим Микола Литвин фіксує численні випадки спроб уникнення участі у бойових діях шляхом самокаліцтва (прострелювання ніг, відрубання пальців рук), посилення на релігійні переконання, дезертирства, самогубства (Литвин, М. 2022, с. 850).

Ігор Гаврилів у власних розвідках звертає увагу на факти аморальної поведінки червоноармійців на захоплених територіях: мародерство, пограбування місцевого населення та військовополонених, ґвалтування жінок тощо. Донесення військових прокурорів до столиці свідчать про факти самочинних розстрілів, самосудів, насилля та ін. (Гаврилів, І. 2008, с. 142).

14 листопада 1939 р. Український фронт було розформовано, а більшість частин увійшли до складу відновленого Київського особливого військового округу (Рубльов, О. 2019).

Стратегічна операція із окупації Заходу України та Білорусі була детально спланована Генеральним Штабом РСЧА та, незважаючи на певне відставання у формуванні військ та зайнятті ними вихідних районів та рубежів, забезпечена великою чисельною та технічною перевагою над противником – Військом Польським. Супротив невишколених та слабо боєздатних польських військ був слабким. Однак, навіть в таких умовах втрати радянської сторони виявились великими – близько 3 тисяч, серед яких до 795 вбитих та до 2200 поранених і зниклих безвісти червоноармійців (Гриневич, В. 2003, с. 348).

Дослідник Юрій Сорока наводить інші радянські дані. Число вбитих, зниклих та поранених бійців РСЧА він оцінює у 3,5 тис. осіб при втратах Війська Польського у 6-7 тисяч вбитих та 10 тис. поранених (Сорока, Ю. 2011, с. 5).

Одним із засадничих положень сучасної української історіографії могли б стати узагальнення відомого львівського історика Другої світової війни Олександра Луцького про те, що на початку Другої світової війни, в результаті реалізації однієї з умов таємного протоколу до радянсько-німецького пакту про ненапад від 23 серпня 1939 р., західноукраїнські землі (Східна Галичина, Західна Волинь і частина Полісся) були окуповані військами СРСР (Луцький, О. 2006, с. 89).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підготовка, реалізація та наслідки експансіоністського зовнішньополітичного курсу керівництва Радянського Союзу на чолі з Й. Сталіним на Заході України восени 1939 року носили комплексний характер, включаючи безпосередню військову потугу новоутвореного Українського фронту Червоної армії, яка докладно висвітлюється сучасними українськими істориками.

При цьому, для польського командування виступ радянських військ у південно-східних воєводствах Східної Галичини та Західної Волині став повною несподіванкою, що може вказувати на низьку ефективність розвідувальної роботи проти СРСР в умовах, коли усі зусилля Польщі були спрямовані на боротьбу з агресією нацистської Німеччини.

Одночасно, дослідники наводять нові дані фактичної дезорганізації Польської держави проти вступу Червоної армії через видання наказів про нечинення опору, або навіть розгляд її як союзника у цій війні.

Разом з тим, непоодинокими стають факти невідповідності окремих частин Червоної армії та багатьох солдат-новобранців Українського фронту навіть до такого майже безперешкодного просування територією Західної України, а також хаотичні перестрілки по цивільних об'єктах багатьох галицьких й волинських міст та сіл.

Не менш вражаючою сторінкою неоголошеної Радянсько-польської війни 1939 року з боку Українського фронту Червоної армії стали численні приклади насильства, пограбування, розстрілів мирних мешканців західноукраїнського регіону, котрі в більшості випадків не отримали належного покарання, а навпаки, нерідко заохочувалися особливо для «зведення рахунків» на національному та соціальному ґрунті. Безумовно, що така поведінка бійців та командирів Червоної армії не могла не тільки не сприяти широкій підтримці т.зв «визвольного походу» з боку місцевого населення, але формувала національну базу руху опору, як польського, так українського, що може бути предметом наступних досліджень.

Джерела та література:

- Білоус, В. & Радченко, О. (2018). *Польські громадяни-біженці в УРСР (1939–1941 рр.). Історичні нариси*. Черкаси: Видавець Чабаненко Ю. А., 164 с.
- Гаврилів, І. (2008). Більшовицький терор на західноукраїнських землях у 1939–1941 рр. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*, № 612: Держава та армія, с. 141–148.
- Гриневич, В. (2003). Червона армія у війнах і військових конфліктах 1939-1940 рр.: військово-політичні, ідеологічні та соціально-психологічні аспекти. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Вип. 10, с. 340–372.
- Дехтярюк, В. (2015). Похід Червоної Армії в Західну Україну у вересні 1939 року. *Інтермарум: історія, політика, культура*. Вип. 2, с. 209–222.

-
- Дмитрук, В.** (1998). Політика радянської влади щодо населення Західної України у 1939-1941 рр.: суть і наслідки. *Україна-Польща: важкі питання. Т. 4. Матеріали IV міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни»*. Варшава, 8-10 жовтня 1998 року. Варшава: Світовий союз воїнів Армії Крайової; Об'єднання українців у Польщі, с. 70–90.
- Кривизюк, Л.** (2023). Як проходили бої за Львів у вересні 1939 р.? *ПЕРЕЛОМ: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками* (Кн. 3). Київ: НАН України; Інститут історії України, с. 348–351.
- Кучерепа, М. & Вісин, В.** (2005). *Волинь: 1939–1941 рр.: навчальний посібник*. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 486 с.
- Литвин, М.** (2009). Німецько-радянські воєнна в кампанія 1939 р. в Галичині: нові російські документи Україна. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць*. Серія: Історія, міжнародні відносини. Вип. 2, с. 191–194.
- Литвин, М.** (2022). У який спосіб легітимізувалися територіальні прирошення СРСР у 1939–1940 рр.? *ПЕРЕЛОМ: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками* (Кн. 3). Київ: НАН України; Інститут історії України, с. 849–851.
- Луцький, О.** (2006). Львів під радянською окупацією 1939–1941 рр. *Український визвольний рух: науковий збірник*. Зб. 7, с. 89–119.
- Макарчук, В.** (2019). Радянська військова акція проти Польщі (вересень 1939 р.): аспекти загальнолюдської моралі та тогочасного міжнародного права. *Вересень 1939 у долі держав та народів. Війна, репресії, пам'ять*. Луцьк: Вежа-Друк, с. 81–93.
- Мрака, І.** (2016). Червона армія очима львів'ян восени 1939 р. *Український історичний журнал*. № 1, с. 98–112.
- Рубльов, О.** (2019). Український фронт 1939. *Енциклопедія історії України: Україна-Українці* (Кн. 2). Київ: Наукова думка, 842 с.
- Руккас, А.** (2010). Бойові дії радянських військ у вересні 1939 р. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси* (Кн. I). Київ: Наукова думка, с. 165–195.
- Руккас, А.** (2019). Воєнні дії на Волині у вересні 1939 р. *Вересень 1939 у долі держав та народів. Війна, репресії, пам'ять*. Луцьк: Вежа-Друк, с. 7–32.
- Сорока, Ю.** (2011). Західноукраїнські землі на початковому етапі Другої світової війни: біженці, військовополонені, обмін населенням. *Етнічна історія народів Європи*. Вип. 34, с. 4–8.

References:

- Bilous, V. & Radchenko, O.** (2018). *Polski hromadiany-bizhentsi v URSR (1939–1941 rr.). Istorychni narysy* [Polish Citizens-Refugees in the Ukrainian SSR (1939-1941). Historical essays]. Cherkasy: Vydavets Chabanenko Yu. A., 164 s. [In Ukrainian].
- Dekhtyaryuk, V.** (2015) Pokhid Chervonoi Armii v Zakhidnu Ukrainu u veresni 1939 roku [The Red Army campaign in Western Ukraine in September 1939]. *Intermarum: istoriia, polityka, kultura*. Vyp. 2, s. 209–222. [In Ukrainian].
- Dmytruk, V.** (1999). Polityka radianskoi vlady shchodo naselennia Zakhidnoi Ukrainy u 1939—1941 pp.: sut i naslidky [The policy of the Soviet authorities regarding the population of Western Ukraine in 1939-1941 pp.: essence and consequences]. *Ukraina-Polshcha: vazhki pytannia. T. 4. Materialy IV mizhnarodnoho seminaru istorykiv «Ukrainsko-polski vidnosyny pid chas Druhoi svitovoi viiny»*. Varshava, 8-10 zhovtnia 1998 roku. Varshava: Svitovyi soiuz voiniv Armii Kraiovoi; Obiednannia ukraintsiv u Polshchi, s. 70–90. [In Ukrainian].
- Havryliv, I.** (2008). Bilshovytskyi teror na zakhidnoukrainskykh zemliakh u 1939–1941 rr. [Bolsheviks terror in the western Ukrainian lands in 1939–1941]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnikha»*. № 612: Derzhava ta armii, s. 141–148. [In Ukrainian].
- Hrynevych, V.** (2003). Chervona armii u viinakh i viiskovykh konfliktakh 1939-1940 rr.: viiskovo-politychni, ideolohichni ta sotsialno-psykhologichni aspekty [The Red Army in the wars and military conflicts of 1939-1940: military-political, ideological, and social-psychological aspects]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*. Vyp. 10, s. 340–372. [In Ukrainian].
- Kryvyzyuk, L.** (2022). Yak prokhodyly boi za Lviv u veresni 1939 r.? [Peculiarities of the use of armored personnel carriers by the Red Army at the beginning of the Second World War]. *PERELOM: Viina Rosii proty Ukrainy u chasovykh plastakh i prostorakh mynuvshyny. Dialohy z istorykami* (Kn. 3). Kyiv: NAN Ukrainy; Instytut istorii Ukrainy, s. 348–351. [In Ukrainian].
- Kucherepa, M. & Visyn, V.** (2005). *Volyn: 1939–1941 rr.: navchalnyi posibnyk*. [Volyn: 1939-1941: Study guide]. Lutsk: Volynska oblasna drukarnia, 486 s. [In Ukrainian].
- Lutskyi, O.** (2006). Lviv pid radianskoio okupatsiieiu 1939–1941 rr. [Lviv under the Soviet occupation of 1939–1941]. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh: naukovyi zbirnyk*. Zb. 7, s. 89–119. [In Ukrainian].

- Lytvyn, M.** (2009). Nimetsko-radianski voienna v kampaniia 1939 r. v Halychyni: novi rosiiski dokumenty Ukraina [The German-Soviet military campaign of 1939 in Galicia: new russian documents]. *Ukraina-Yevropa-Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats*. Seriia: Istorii, mizhnarodni vidnosyny. Vyp. 2, s. 191–194. [In Ukrainian].
- Lytvyn, M.** (2022). U yakyi sposib lehitymizuvalysia terytorialni pryroshchennia SRSR u 1939–1940 rr.? [In what way were the territorial gains of the USSR legitimized in 1939–1940?]. *PERELOM: Viina Rosii proty Ukrainy u chasovykh plastakh i prostorakh mynuvshyny. Dialohy z istorykamy* (Kn. 3). Kyiv: NAN Ukrainy; Instytut istorii Ukrainy, s. 849–851. [In Ukrainian].
- Makarchuk, V.** (2021). Radianska viiskova aktsiia proty Polshchi (veresen 1939 r.): aspekty zahalnoliudskoi morali ta tohochasnoho mizhnarodnoho prava [Polish anti-communist governments position on the issue of the state-territorial status of Lesser Poland (Western Ukraine and Western Belarus) in 1939–1945 (geopolitics and international law aspects)]. *Veresen 1939 u doli derzhav ta narodiv. Viina, represii, pam'iat*. Lutsk: Vezha-Druk, s. 81–93. [In Ukrainian].
- Mraka, I.** (2016). Chervona armiia ochyma lvivian voseny 1939 r. [The Red Army through Lviv residents' eyes in the fall of 1939]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 1, s. 98–112. [In Ukrainian].
- Rublev, O.** (2019). Ukrainyskyi front 1939 [Ukrainian Front 1939]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: Ukraina-Ukraintsi* (Kn. 2). Kyiv: Naukova dumka, 842 s. [In Ukrainian].
- Rukkas, A.** (2010). Boiovi dii radianskykh viisk u veresni 1939 r. [Combat actions of Soviet troops in September 1939]. *Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z XXI stolittia. Istorychni narysy* (Kn. I). Kyiv: Naukova dumka, c. 165–195. [In Ukrainian].
- Rukkas, A.** (2019). Voienni dii na Volyni u veresni 1939 r. [Military actions in Volyn in September 1939]. *Veresen 1939 u doli derzhav ta narodiv. Viina, represii, pam'iat*. Lutsk: Vezha-Druk, c. 7–32. [In Ukrainian].
- Soroka, Y.** (2011) Zakhidnoukrainski zemli na pochatkovomu etapi Druhoi svitovoi viiny: bizhentsi, viiskovopoloneni, obmin naselenniam [Western Ukrainian lands at the initial stage of the Second World War: refugees, prisoners of war, population exchange]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*. Vyp. 34, c. 4–8. [In Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 24.10.2024

Схвалено до друку / Accepted: 30.11.2024

КЕРІВНИЦТВА ДЛЯ АВТОРІВ

Збірник наукових праць «Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія» входить до категорії «Б» переліку фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт. (Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.).

Журнал індексується в Index Copernicus, Google Scholar, DOAJ.

Періодичність виходу журналу – 4 рази на рік (березень, червень, вересень, грудень).

Галузь та проблематика: У журналі висвітлюються актуальні проблеми історії України, всесвітньої історії, історичного краєзнавства, етнології, історіографії, джерелознавства, теорії та методології історії, рецензуються найсучасніші монографічні праці в галузі історичних наук.

До друку приймаються статті, бібліографічні та джерелознавчі огляди, рецензії на нові видання українською, російською та англійською мовами, які відповідають профілю видання й сучасному стану науки та раніше не публікувалися. Авторами статей можуть бути: доктори та кандидати наук, молоді науковці (ад'юнкти, аспіранти, здобувачі), а також інші особи, які мають вищу освіту та займаються науковою діяльністю.

Редакційна колегія журналу не розглядає статті описові та оглядові, а також такі, що не становлять загального інтересу й не містять значущих висновків. Кожна стаття обов'язково проходить перевірку на плагіат та рецензування провідними фахівцями з відповідного наукового напрямку. Публікація відбувається з урахуванням дат подання статті та завершення рецензування. У результаті вона може бути рекомендована до друку, повернена для доопрацювання або відхилена. В одному випуску можна публікувати не більше однієї статті одного автора. Редколегія залишає за собою право на редагування та скорочення статей.

Виклад статті повинен бути стислим, логічним, з дотриманням наукового стилю. Текст має бути вичитаний на предмет орфографічних, граматичних та пунктуаційних помилок. *Наприкінці статті автор вміщує подяку особам, установам та організаціям, які сприяли підготовці статті, а також вказує джерела фінансування (чи виконувалася вона за грантові кошти).* Автор статті відповідає за достовірність викладеного матеріалу, за належність відповідного матеріалу йому особисто, за правильне цитування джерел та посилання на них. Статті, оформлення яких не відповідає вказаним вимогам, не приймаються до друку.

ВИМОГИ ДО РУКОПИСІВ:

Загальні вимоги:

Наукові статті відповідно до постанови Президії Вищої атестаційної комісії України від 15 січня 2003 р. № 705/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» мають містити такі необхідні елементи:

- постановку проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями (актуальність теми дослідження);
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);

- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у такому напрямку.

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ ТЕКСТУ СТАТТІ

УДК 94:271.2-725-773(477.85)''198''

The clergy of the Chernivets-Bukovyn diocese at the beginning of the 1980s

Viacheslav O. Olitskyi

Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko

Ph.D. (History), Associate Professor (Ukraine)

email: olitckyi@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5518-5127>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57848096400>

Researcher ID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/AEG-1120-2022>

Abstract.

The purpose of the research is to analyze the structure, position and definition of the main trends in the environment of the Orthodox clergy of the Chernivtsi-Bukovyna Diocese in the early 1980s, as well as to study its role and influence on socio-cultural and religious processes in the region. **The research methodology** is based on the use of general scientific and special historical research methods, including problem-chronological, historical-comparative, typological, diachronic, etc. **The scientific novelty** is that for the first time the clergy of the Chernivtsi-Bukovyna diocese in the early 1980s became the object of a separate scientific study. **Conclusions.** The clergy of the Chernivtsi-Bukovyna Diocese in the early 1980s was quite homogeneous, and its number was constant, reaching an average of 150 people.... (анотація не менше 1800 знаків)

Keywords: priest, divine service, sermon, bishop, Orthodox Church, diocese, religious policy.

Духовенство Чернівецько-Буковинської єпархії на початку 1980-х років

В'ячеслав Оліцький

Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

email: olitckyi@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5518-5127>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57848096400>

Researcher ID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/AEG-1120-2022>

Анотація. Метою дослідження є аналіз структури, становища та визначення основних тенденцій в середовищі православного духовенства Чернівецько-Буковинської

.....
єпархії початку 1980-х років, а також вивчення його ролі та впливу на соціокультурні та релігійні процеси в регіоні. **Методологія дослідження** ґрунтується на використанні загальнонаукових і спеціально-історичних методів дослідження, у тому числі проблемно-хронологічного, історико-порівняльного, типологічного, діахронного та ін. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше духовенство Чернівецько-Буковинської єпархії початку 1980-х років стало об'єктом окремого наукового дослідження. **Висновки.** Духовенство Чернівецько-Буковинської єпархії на початку 1980-х років було достатньо однорідним, а його кількість сталою, сягаючи в середньому 150 осіб. ... (анотація не менше 1800 знаків).

Ключові слова: священник, богослужіння, проповідь, архієрей, Православна церква, єпархія, релігійна політика.

Далі друкується текст через 1,5 міжрядковий інтервал. Посилання на літературу в тексті подаються за формою (Мерінов, 2015, с.62).(перша частина – відповідна праця зі списку літератури, через дві крапки – сторінка, на яку посилається автор). Посилання на архіви у тексті здійснюється за формою (ДАВіО, ф.П-29, оп.1, спр.32, арк.13). (розшифрування аббревіатури архіву здійснюється у списку літератури за алфавітом). Пробіли в дужках мають бути нерозривними.(Shift+Ctrl+пробіл).

Наприкінці статті подається подяка установам, організаціям та окремим особам за сприяння у підготовці статті, а також вказуються джерела її фінансування.

(Наприклад)

Подяка. Висловлюємо щиро вдячність працівникам архівів та бібліотек за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Бондар, В.Б.** (2016). *Особливості функціонування релігійних об'єднань Чернівецької області (1944 – 1985 рр.)*. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Чернівці: Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. 227 с.
- Бондарчук, П.М.** (2006). Релігійна політика в Україні (середина 1960-х – середина 1980-х років). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Вип. 15. С. 411–422.
- Бондарчук, П.М.** (2008). Особливості релігійної ситуації в Україні (друга половина 1960-х – середина 1980-х років). *Український історичний збірник*. Вип. 11. С. 294–316.
- Бондарчук, П.М.** (2019). Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х – середина 1980-х років). Історико-релігієзнавче дослідження. К.: Інститут історії України НАН України. 268 с.
- ДАЧВО** – Державний архів Чернівецької області.
- 3 життя.** (1982). 3 життя єпархій. Чернівецько-Буковинська єпархія. *Православний вісник*. № 10. С. 12–13.
- 3 життя.** (1983). 3 життя єпархій. Чернівецько-Буковинська єпархія. *Православний вісник*. № 4. С. 8–9.
- Канцелярія патріархії УПЦ КП** – Канцелярія патріархії Української православної церкви Київського патріархату.
- Оліцький, В.** (2024). Оподаткування православного духовенства України в середині 1940-х – 1980-х роках. *КОНСЕНСУС*. № 1. С. 60–74.
- Пашенко, В.** (2005). Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початок 1990-х років. Полтава: АСМІ. 630 с.
- Пуйда, Р.Б.** (2021). Політика радянських органів влади у релігійній сфері у другій половині 60-х – першій половині 80-х рр. XX ст.: західні землі Української РСР. *Регіональні студії*. № 26. С. 14–18.

Русская. (1980). *Русская Православная Церковь*. М.: Издательство Московской Патриархии. 254 с.

ЦДАВОУ – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

References:

- Bondar, V.B.** (2016). *Osoblyvosti funktsionuvannia relihiinykh obiednan Chernivetskoï oblasti (1944 – 1985 rr.)*. [Features of the functioning of religious associations of the Chernivtsi region (1944 – 1985)]. Dysertatsiia na zdobuttia naukovoï stupenia kandydata istorychnykh nauk. Chernivtsi: Chernivetskyi natsionalnyi universytet imeni Yurii Fedkovycha. 227 s. [in Ukrainian].
- Bondarchuk, P.M.** (2006). Relihiina polityka v Ukraini (seredyna 1960-kh – seredyna 1980-kh rokiv). [Religious policy in Ukraine (mid-1960s – mid-1980s)]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*. Vyp. 15. S. 411–422. [in Ukrainian].
- Bondarchuk, P.M.** (2008). Osoblyvosti relihiinoï sytuatsii v Ukraini (druha polovyna 1960-kh – seredyna 1980-kh rokiv). [Peculiarities of the religious situation in Ukraine (second half of the 1960s – mid-1980s)]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*. Vyp. 11. S. 294–316. [in Ukrainian].
- Bondarchuk, P.M.** (2019). Relihiini techii v radianskii Ukraini (seredyna 1940-kh – seredyna 1980-kh rokiv). Istoryko-relihiieznave domlidzhennia. [Religious currents in Soviet Ukraine (mid-1940s – mid-1980s). Historical and religious study]. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 268 s. [in Ukrainian].
- DACHVO** – Derzhavnyi arkhiv Chernivetskoï oblasti. [State Archive of Chernivtsi region].
- Kantseliaria patriarkhii UPTsKP** – Kantseliaria patriarkhii Ukrainsoï pravoslavnoi tserkvy Kyivskoho patriarkhatu. [Office of the Patriarchate of the Ukrainian Orthodox Church of the Kyiv Patriarchate].
- Olitskyi, V.** (2024). Opodatkuvannia pravoslavnoho dukhovenstva Ukrainy v seredyni 1940-kh – 1980-kh rokakh. [Taxation of the Orthodox clergy of Ukraine in the mid-1940s – 1980s]. *KONSENSUS*. № 1. S. 60–74. [in Ukrainian].
- Pashchenko, V.** (2005). *Pravoslavna tserkva v totalitarnii derzhavi. Ukraina 1940 – pochatok 1990-kh rokiv*. [The Orthodox Church in a totalitarian state. Ukraine 1940 - the beginning of the 1990s]. Poltava: ASMI. 630 s. [in Ukrainian].
- Puida, R.B.** (2021). Polityka radianskykh orhaniv vlady u relihiinii sferi u druhii polovyni 60-kh – pershii polovyni 80-kh rr. XX st.: zakhidni zemli Ukrainsoï RSR. [The policy of the Soviet authorities in the religious sphere in the second half of the 60s – the first half of the 80s of the 20th century: the western lands of the Ukrainian SSR]. *Rehionalni studii*. № 26. S. 14–18. [in Ukrainian].
- Russkaya.** (1980). *Russkaya Pravoslavna Tserkov*. [Russian Orthodox Church]. M.: Izdatelstvo Moskovskoi Patriarkhii. 254 s. [in Russian].
- TsDAVOU** – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy. [The Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine].
- Z zhyttia.** (1982). Z zhyttia yeparkhii. Chernivetsko-Bukovynska yeparkhiia. [From the life of dioceses. Chernivtsi-Bukovyna Diocese]. *Pravoslavnyi visnyk*. № 10. S. 12–13. [in Ukrainian].
- Z zhyttia.** (1983). Z zhyttia yeparkhii. Chernivetsko-Bukovynska yeparkhiia. [From the life of dioceses. Chernivtsi-Bukovyna Diocese]. *Pravoslavnyi visnyk*. № 4. S. 8–9. [in Ukrainian].

Наукове видання

УДК 93/94(06)

Н 35

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 50. Збірник наукових праць / За заг. ред. О. А. Мельничука. – Вінниця: ВДПУ, 2024. – 160 с.

DOI: 10.31652/2411-2143-2024-50

Збірник включений до переліку наукових фахових видань (категорія Б), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.)

*Видання індексується в **Index Copernicus, DOAJ, DOAJ, ERIH PLUS, ASCI.***

Головний редактор Мельничук О. А.

Заступник головного редактора Зінько Ю. А.

Відповідальний секретар Войнаровський А. В.

Технічний редактор Мурашова О. П.

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє. Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів і висновків несуть автори публікацій. Редакційна колегія має право редагувати та скорочувати текст.

Видавець:

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи

до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів

видавничої продукції серія ДК № 7482 від 19.10.2021 р.

21001, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32

Тел.: (0432) 61-28-12, 38 (067) 417-26-06

email: info@vspu.edu.ua

<http://www.vspu.edu.ua>

Підписано до друку 19.12.2024 р. Формат 60х84/8.

Папір офсетний. Друк офсетний.

Друк. арк. 18,0. Умовн. друк. арк. 16,6. Обл.-видавн. арк. 15,7.

Наклад 300 прим. Зам. № 7856/1.

Віддруковано ФОП Корзун Д. Ю. з оригіналів замовника.

Свідоцтво про державну реєстрацію фізичної особи-підприємця

серія ВО2 № 818191 від 31.07.2002 р.

21034, м. Вінниця, вул. Немирівське шосе, 62 а.

Тел.: 0 (800) 33-00-90, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852, (098) 46-98-043.

email: info@tvoru.com.ua

<http://www.tvoru.com.ua>